

ŞAPUR QASİMİ

*Qafil olma, sən xəbər tut gizlinlərdən,
Cahil olmaz gecə-gündüz elm öyrənən.
Həqiqəti elm öyrədir, al haqqını,
Tarixindən, elmdəki həqiqətdən.*

**İNSANLIĞIN XİLAS YOLU
HƏQİQƏTLƏRİ DƏRK
ETMƏKDƏDİR**

Bakı - 2025

**Şapur Qasimi “İnsanlığın xilas yolu
həqiqətləri dərk etməkdədir”
Bakı, “Füyuzat”, 2025, 208 s.**

Bu kitabda şah, sultan babalarımızın taleyüklü səhvlərindən, türk millətinin 25000 (iyirmi beş min) ildən bəri yaratdığı 25 (iyirmi beş) imperatorluq, 152 (yüz əlli iki) dövlət, 9 (doqquz) muxtar respublika, 5 (beş) muxtar vilayəti, sosial-iqtisad, hüquq, fəlsəfə, ailə, din, erməni milləti haqqında çoxlarına məlum olmayan həqiqətlər toplanmışdır.

KİTABIN İÇƏRİSİNDƏKİLƏR

Seyid Cəfər Pişəvəri (Cavadzadə)	4
Firidun Qəni oğlu İbrahimi	6
Ənuşirəvan Qəni oğlu İbrahimi	8
<i>Nəsib Nəsibli. TARİXİMİZİN YEDDİ BƏLASI</i>	10
<i>Aydın Qasımlı. TARİXİ TÜRK DÖVLƏT VƏ</i>	
<i>İMPERATORLUQLARI</i>.....	67
<i>Məmmədخان Əzizخانlı. TÖRƏ - TÜRK ANAYASASI.</i>	
<i>TENQRİÇİLİKLƏ DİNLƏRİN FƏRQİ</i>.....	77
<i>Şapur Qasimi. SOSIAL-İQTİSAD HAQQINDA</i>	86
HÜQUQ	113
FİRİDUN İBRAHİMİ ANAYASASINDAN.	
KONSTITUSİYA – ANAYASA	115
FƏLSƏFƏ	131
AİLƏ HAQQINDA.....	149
DİN HAQQINDA	154
ERMƏNİLƏR HAQQINDA MƏŞHUR DEYİMLƏR	182
MÜXTƏLİF MƏSƏLƏLƏR HAQQINDA	
DEYİMLƏR.....	191

Baxın! Oxuyun! Tanıyın! Onların şərəf və fədakarlıqla keçdikləri milli azadlıq yolunun son mənzili dünya türklərinin milli və şəxsi azadlığı, türk millətinin və onun dövləti TURANIN vahid, monolit birliyidir.

Fədakarlığınız nəticəsiz qalmayıb. Məsləkinizlə, mübarizə əzminiz və şəhadətinizlə yandırdığınız milli azadlıq məşəli bu gün sizin yolunuzu davam etdirən milyonlarla türk ərənlərinin ürəyində alovlanaraq azadlıq yoluna nur saçmaqla türkün milli azadlığını addım-addım yaxınlaşdırır.

Seyid Cəfər Pişəvəri (Cavadzadə)

Seyid Cəfər Pişəvəri 1893-cü ildə Güney Azərbaycanın Xalxal mahalının Zeyvə kəndində dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini də orada almışdır. 1905-ci ildə ailəsi ilə Bakıya gələn 13 yaşlı Seyid Cəfər Bülbülə kəndində təhsilini davam etdirmişdir. 1913-17-ci illər ərzində o Xırdalan kəndində məktəb təşkil etmiş və orada müəllimlik etmişdir. 1917-20-ci illər arasında Pişəvəri mətbuatda fəal çıxışlarıyla yanaşı siyasi fəaliyyəti ilə də seçilir. 1919-20-ci illərdə İran Ədalət Fırqəsinin Mərkəzi Komitəsinin orqanı olan «Hürriyyət» qəzetinin baş redaktoru olmaqla bəra-

bər Firqənin xarici bürosunun katibi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. 23 may 1920-ci ildə Güneyə qayıdan Pişəvəri 04 iyun 1920-ci il tarixdə elan edilmiş Gilan Respublikası Hökumətinin Xarici İşlər Naziri təyin edilir. İrtica qüvvələrinin güclü təzyiqinə tab gətirməyən Gilan Respublikasının məğlubiyyətindən sonra o İran Kommunist adlanan Firqəsinin rəyasət heyətinin üzvü kimi fəaliyyəti ilə yanaşı firqənin həmkarlar ittifaqının mətbuat orqanı olan «Həqiqət» qəzetini nəşr edir. Nəhayət 1930-cu ilin dekabr ayında Rza Pəhləvi rejiminin polisi Pişəvərini həbs edərək 11 il Tehranın Qəsri-Qacar zindanında saxlanılaraq sonra buraxılıb, Kaşan şəhərinə sürgün edildikdən bir qədər sonra, yenidən həbs edilib Kaşan zindanına salınır. Rza Pəhləvi hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra digər siyasi dustaqlar kimi 14.09.1941-ci ildə o da azad edilir.

Bundan sonra Pişəvərinin rəhbərliyi altında Güneydə yaradılan Azərbaycan Demokrat Firqəsi qısa müddət ərzində milli qüvvələri birləşdirərək tarixi «21 Azər» inqilabını həyata keçirə bilmişdir. İnqilab qələbə çaldıqdan sonra Güney Azərbaycan Milli Məclisi Pişəvərini Güney Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş Naziri təyin etmişdir. Milli hökumətin mövcud olduğu **bir il** ərzində Azərbaycan türklərinə ana dilində yazıb-oxumağa, ümumi icbari təhsilin reallaşdırılması, məktəblərdə dərslərin ana dilində keçirilməsini, universitet açılmasını, səkkiz saatlıq iş günü, qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyini, mütərəqqi torpaq islahatı və s. islahatlar həyata keçirildi. Bu islahatların böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində Şimali Azərbaycan siyasi xadimləri, ziyalıların da önəmli payı olmuşdur. Kremlin Güney Azərbaycan Respublikasının SSRİ-nin tərkibinə daxil olmaq təklifinə razı olmadıqda Pişəvəri Şimali Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmaq adı ilə Bakıya gətirilmiş, SSRİ ABŞ-la sövdələşərək təkcə öz qoşunlarını deyil

özünün təsir dairəsində olan fədai dəstələrinin səhra komandirləri vasitəsilə Milli Hökumətin hərbi qüvvələrinin əsas hissəsini də SSRİ ərazisinə keçirərək tərksilah etməklə Güney Azərbaycan Milli Hökuməti süquta yetirilmiş oldu.

11.06.1947-ci ildə isə Gəncədə və Şəkidə olan cənublu hərbiçilərdən «qızılbaş» dəstələri təşkil edib, Milli Hökuməti müdafiə etmək üçün Güney Azərbaycana qayıtmaqda israrlı olan S.C.Pişəvərini SSRİ NKVD-si satqın səhra komandiri vasitəsilə terrora məruz qoyulmuş, ciddi zədə almış Pişəvərinin ona baxması üçün həkim qardaşının gətirilməsi tələbinə məhəl qoymayaraq, onu Bakıya deyil, Xankəndinə apararaq Əsriyan soyadlı erməni cərrahın əli ilə qətlə yetirmişlər. Sonradan şaiyə yaymışlar ki, guya o Bakıya gələrkən Borsunlu ərazisində Kürəkçay üzərindəki körpüdə çaya aşaraq avtomobil qəzasında həlak olmuşdur. Onun sürücüsü Qarık Melikyanı isə dəfələrlə sağ və gümrah halda İrəvanda görənlər olub. Cinayətin üstünü basdırma üçün onu Azərbaycandan Ermənistanı göndərmişlər.

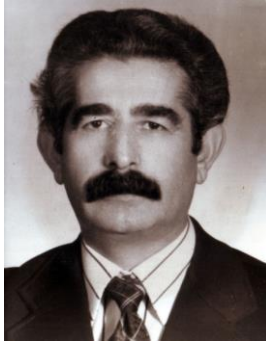

Firidun Qəni oğlu İbrahimi

21.11.1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Astara şəhərində milli azadlıq hərəkatının fəal üzvlərindən biri olan Qəni Mirzə Ağabala oğlunun ailəsində anadan olub. Hələ gənclik illərində

Tehran universitetinin hüquq fakültəsində oxuduğu zaman milli ruhlu azadlıq mübarizi kimi yetişir. Təhsilini başa vurduqdan sonra ona İranın müxtəlif şəhərlərində samballı vəzifələr təklif etsələr də, o bunlardan imtina edib Təbrizə gələrək Seyid Cəfər Pişəverinin başçılıq etdiyi 21 Azər hərəkatına qoşularaq, qısa bir müddətdə hərəkatın mətin, dönməz və önəmli şəxsiyyətlərindən birinə çevrilir. O Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin, Milli Məclisinin, Milli Hökumətinin qurulması və fəaliyyətində fəal iştirak edir. F.İbrahimi Cənubi Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulduğu 12.11.1945-ci il tarixindən, respublikanın süqut etdiyi 12.12.1946-cı il tarixinə qədər respublikanın Baş Prokuroru olub. Respublika ingilislərin dəstəklədiyi şah qoşunları ilə qeyri-bərabər müharibədə süqut etdiyi vaxt hökumət üzvlərinin (S.C.Pişəveri və M.Bağırzadə (Biriya) istisna olmaqla) və səhra komandirlərinin əksəriyyətinin Sovet Azərbaycanına mühacirət etməsinə baxmayaraq, nəinki Cənubi Azərbaycanı, hətta Təbrizi belə tərk etmir. Vətəndə qalıb düşmənlə son nəfəsə qədər mübarizə aparmağa üstünlük verərək bu addımını belə əsaslandırır: – “Xalqı bu mübarizəyə biz cəlb etmişik. Onları yalnız qoymağa haqqımız yoxdur. Onların yanında qalıb ölmək, qaçmaqdan və vətəni tərk etməkdən daha yaxşıdır”.

Məsləkdaşları ilə birlikdə düşmənin mühasirəsində, Cənubi Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin binasında barrikada qurub 34 saat düşmənlə döyüşən F.İbrahimi düşmənin əlinə keçmiş, altı ay Təbrizin və Tehranın zindanlarında işgəncəyə məruz qoyulduqdan sonra belə, əyə, sındıra bilmədikləri, 22.05.1947-ci ildə dara çəkilən Azərbaycanın Baş Prokurorunun Təbrizdə “Ağalı” (bugünkü “İmamıyyə”) qəbristanlığındakı məzarı bu gün də İrandakı bütün milli şüuru olan türklərin müqəddəs ziyarətgahı, and yeridir.

Ənuşirəvan Qəni oğlu İbrahimi

12.05.1926-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Astara şəhərində milli azadlıq hərəkatının fəal üzvlərindən biri olan Qəni Mirzə Ağabala oğlunun ailəsində anadan olub. O ibtidai təhsilini Astara şəhərində başlasa da, atasının Nəhavəndə sürgün olunması səbəbindən ibtidai təhsilini də orada davam etdirir. Cənubi Azərbaycanda Demokratik Respublika qurulduqdan sonra Ə.İbrahimi Təbrizə gələrək orada təsis edilmiş polis məktəbində təhsilini davam etdirir. Milli hökumət süqut etdikdə böyük qardaşı, Milli Hökumətin baş prokuroru Firidun İbrahimi onu çağıraraq təcili Astaraya gedərək bacılarının Sovet İttifaqına mühacirət etməsinin qarşısını almağı tapşırır. Bu zaman bütün Cənubi Azərbaycan geniş zindana çevrilmiş, Tehran hökumətinin polis və hərbi qüvvələri yaşayış məntəqələrini, əsas yolları və Şimali Azərbaycanla sərhədləri güclü nəzarətə götürmüşdü. Astara çayı boyundakı sıldırıma çatdıqda təqib edildiyini görüb özünü aşağı ataraq qarlı sıldırımdan sürüşüb çayın kənarına düşən kimi qarşısında iki silahlı sərhəd keşikçisini görür. Məcburən Şimali Azərbaycanda qalmalı olur. Burada ali təhsil və alimlik dərəcəsi alır. Burada Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin müxtəlif rəhbər vəzifələrində çalışır. 1978-79-cu ildə şəhlik rejimi devrildikdən

sonra vətənə qayıdaraq Təbrizdə İran Xalq Partiyasının Azərbaycan yerli təşkilatının – Azərbaycan Demokrat Firqəsinin katibi olaraq fəaliyyətə başlayır. Öz şəxsi keyfiyyətlərinə görə çox qısa zamanda xalq arasında böyük nüfuz sahibi olur. O qardaşı Firudinin məzarı önündə duraraq söyləyir: “Əziz qardaşım! Böyük ustadım! Mən bütün bu illər boyu səninlə birlikdə yaşamışam və mənə öyrətdiyin hər şeyə əməl etmişəm. Sənə qovuşmaq üçün də yolunu davam etdirirəm”. Ruhulla Xomeyninin şovinst molla rejimi mütərəqqi siyasi qüvvələrə qarşı terror elan etdiyi zaman Ə.İbrahimi Təbrizdə idi və çox asanlıqla mühacirət edə bilərdi. Lakin o qardaşı kimi son nəfəsinədək mübarizə etməkdə qərarlı idi. O Tehrana gedir və Mərkəzi Komitənin digər üzvləri ilə birlikdə həbs edilərək 13.09.1987-ci ildə Tehrandə, “Evin” zindanında edam edilir. Tehranın şərq hissəsində “Xavəran” (keçmiş Misgərabad) qəbristanlığında dəfn edilib.

Tarix elmləri doktoru, professor

Nəsim Nəsimli

Gürcüstan SSR, Bolnisi rayonunun Qoşakilsə kəndində

05.09.1956-cı ildə anadan olub

TARIXİMİZİN YEDDİ BƏLASI

...Birincisi; rəsmi Quzey Azərbaycan tarixçiliyi, ifrat dərəcədə ideologiyalaşdırılmışdır. Tarixi prosesin izahı, marksist materialist tarix tezləri çərçivəsinə sıxışdırılıb qalmışdır. Bu baxış sisteminə görə, tarixin gedişatı iqtisadi mübarizədən ibarətdir və iqtisadi əsaslar yeganə olmasa da hər halda cəmiyyət tarixinin gəlişməsində son müəyyənədicidir faktordur. Tarixi araşdırmalar, istehsal vasitələri və istehsal münasibətlərindən ibarət olan bazisin [altyapının] üstqurumu müəyyənləşdirməsi; bu günə qədərki bütün cəmiyyət tarixinin siniflər mübarizəsi tarixindən ibarət olması; fəhlə sinfinin burjuaziya ilə mübarizəsindən yeganə mütərəqqi idarə şəkli olan proletariat diktaturasının doğması kimi tezislərə dayandırılmalıydı. Marksizmin bu tezislərinə dayanaraq Sovet lideri İosif Stalin də tarixçilər qarşısında bir məşhur vəzifə qoymuşdu: “Tarix elminin ən birinci vəzifəsi istehsal şəraitini, istehsal vasitələri və istehsal münasibətlərinin inkişaf şəraitini tədqiq etmək və ortaya çıxarmaqdır.” Stalinin

ölümündən sonra (1953) milli məsələlər üzərindəki senzura nisbətən yumşadıldı. Ancaq bu yumşalmadan tarixçilər deyil, yazıçılar yararlanıb bildilər. 1960-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı hakim ideologiyadan nisbətən uzaqlaşa bildi və ədəbi əsərlərdə yeni milli mövzular ortaya qoyuldu.

Qeyd: Bizim aydınlarımız yüz ildən çoxdur ki, Rusiya bolşevikləri V.Leninin, Karl Marksın elmi sosializm nəzəriyyəsi ilə daban-dabana zidd, mahiyyəti dövlət quldarlığı olan “Hərbi kommunizm” və mahiyyəti dövlət feodalizmi quruluşu olan “Yeni İqtisadi Siyasət” nəzəriyyələrini, K.Marksın nəzəriyyəsi, ümumilikdə Leninizmi Marksizmin davamı, inkişafı, real sosializm adlandıraraq, Marksizm-Leninizm saxta iradəsi ilə pərdələməklə, SSRİ-nin mövcudluğu dövründə məhz Leninizmin əsasında bütün sahələrdə törətdikləri irili-xırdalı bütün cinayətlərini dünya, o cümlədən SSRİ ictimaiyyətində Marksizmdən doğan cinayətlər kimi, saxta, yalan, təsəvvür yarada bilmişlər. SSRİ-nin dağılmasından 34 il keçməsinə baxmayaraq dünyanın, o cümlədən Azərbaycanın ən yüksək rütbəli, məşhur iqtisadçı, hüquqşünas alimləri, sosioloq, tarixçi və siyasətçiləri Lenin və K^o-nın tək-cə Marksizm banilərini deyil, sosial-iqtisad, hüquq elminə, həm də, dünya ictimaiyyətinə qarşı yönəltdikləri bu cinayətkar böhtan və yalanı, özləri də dərk etmədən gələcək nəsillərimizə həqiqət statusunda ötürürlər. Bunun da əsas səbəbi, K.Marksın iqtisadi nəzəriyyəsi və dialektik tarixi materializm nəzəriyyəsinin dünyanın hər bir ölkəsində mövcud olan və azlıq təşkil edən hakim sinfin, çoxluq təşkil edən məzlum sinfi ədalətsiz, vəhşi inzibati və iqtisadi istismara məruz qoyması maraqlarının ömrünü mümkün olduqca uzatmaq məqsədi ilə tədris və təbliğ edilməməsidir.

İndiyə qədər mövcud olan bütün cəmiyyətlərin tarixi (Yeni yazılı mənbələr şəklində bizə gəlib çatan bütün tarix... 1988-ci

il ingiliscə nəşrinə Engelsin qeydi) siniflər mübarizəsi olmuşdur. Azad insanla qul, patrisi ilə plebey, mülkədarla təhkimli, usta ilə şagird, müxtəsər, zalımla məzlum arasında əbədi bir antaqonizm olmuş, onlar gah gizli, gah da açıq şəkildə daim bir-biri ilə mübarizə aparmışlar və bu mübarizə həmişə bütün cəmiyyət binasının inqilabi surətdə yenidən qurulması və ya mübarizə edən siniflərin hamısının məhv olması ilə nəticələnmişdir. (K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.26, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972).

Əslində yuxarıda hörmətli tarixçi alimimiz, tarix elmləri doktoru, professor Nəsim Nəsimlinin qeyd etdiyi, – “Tarixi prosesin izahı marksist materialist tarixi tezləri çərçivəsinə”, – deyil, leninçi bolşevik tezləri çərçivəsinə sıxışdırılıb qalmışdır. Professorun, – “mütərəqqi idarə şəkli olan proletariat diktaturasının doqması”, – ifadəsinə gəldikdə isə, Karl Marksın müəyyən etdiyi “proletariatın dikturası” anlayışının məzmun və mahiyyəti heç də, bolşeviklərin bütün ölkə vətəndaşlarını mülkiyyət (kapital) sahibi olmaq hüququndan rəsmən məhrum etməklə, proletara çevirib, ölkədə mövcud olan bütün mülkiyyəti dövlətin sahibliyinə verməklə dövləti qul sahibinə, bütün vətəndaşları isə dövlətin quluna çevirərək, reallıqda, dövlət piramidasında qərarlaşan məmur sürüsünün bu proletar qullar üzərində diktaturasını təmin edən SSRİ-dəki idarəetmə sistemi deyil. Karl Marksın müəyyən etdiyi “proletariatın dikturası” termininin məzmun və mahiyyəti, hər bir ölkədə, hər bir vətəndaşın anadan olduğu gündən mövcudluğunu və yetkinlik yaşına çatdıqda isə azad sahibkarlıqla məşğul olmaq hüququnun real olaraq, “ictimai mülkiyyət” iqtisadi mexanizmi vasitəsilə təmin edilməsi üçün ona dövlətin **QEYD ŞƏRTSİZ VƏ ƏVƏZİ ÖDƏNİLMƏDƏN** cəmiyyətdə qanunda nəzərdə tutulan miqdarda gəlir gətirən mülkiyyət (kapital) verilməsini nəzərdə tutan inzibati **QANUNDUR.**

Professorun, – “bu günə qədərki bütün cəmiyyət tarixinin siniflər mübarizəsi tarixindən ibarət olması”, – ifadəsini marksizm banilərində şamil etməsi də doğru deyil. Belə ki, siniflərin mövcud olmadığı ibtidai-icma dövrü də cəmiyyətin tarixidir və orada sinfi mübarizənin mövcud olmasını marksizm baniləri heç zaman iddia etməyib və bunun iddia edilməsi də imkansızdır. Tarixin siniflərin mövcud olduğu quldarlıq, feodalizm, kapitalizm dövrlərinə gəldikdə isə, bu dövrlərdə siniflər, əmək və kapital arasında antoqonist (barışmaz) ziddiyyət olub, var və bu quruluşlar tarixin arxivinə gömülənə qədər bu ziddiyyətdən doğan sinfi mübarizə də olub, var və olacaq da. Lakin, bu quruluşlarda da, ictimai həyatın çoxsaylı sahələrində də mövcud olmuş və olan proseslərdə də daim mübarizə olmuş və bu gün də mövcuddur. Professorun dediyi mübarizələr isə sinfi mübarizə olmayıb, onların dediyi sinfi mübarizəyə heç bir birbaşa dəxli yoxdur və marksizm bu mübarizələrin tarixdə daim olduğunu heç vaxt inkar etməyib də. Sadəcə olaraq belə mürəkkəb, çoxsahəli, çoxşaxəli prosesləri incələdikdə zərgər və ya cərrah dəqiqliyi nümayiş etdirmək çox zəruridir. *Şapur Qasimi*

İkincisi; Quzey Azərbaycanda tarixçilik ifrat dərəcədə siyasiləşdirildi. Bu səbəblə Çar Rusiyasının Azərbaycanın keçmişindəki rolu təhrif edildi. Rusiyaya, Quzey Azərbaycanı xarici güclərdən və feodal geriliyindən “qurtaran” missiya yükləndi. Sovet dönəmi və sonrakı dönəm tarixi, bilinən səbəblərdən dolayı tamamilə siyasiləşdirilib göylərə qaldırıldı. Rusiyada Türk-Tatarlara münasibətdə tətbiq edilən zülmü əsaslandırmaq üçün Çar dövründə *Tataro-monqolskoe iqo* [Tatar-Moğol zülmü] deyilən yanlış və zərərli nəzəriyyə irəli sürüldü. Sovet dövründə eyni nəzəriyyə Azərbaycan tarixçiliyində də yer aldı. Qeyd etməliyik ki, Ortaçağlar Azərbaycanında Elxanlılar dövrü, Uyğur Türkcəsinin yazı dili kimi idari işlərdə istifadə edildiyi ye-

ganə dövr olmuşdur. Başqa bir məsələ gerçək milli qəhrəmanlarla bağlıdır; Cavanşir, Babək, Qubalı Fətəli Xan kimilər milli qəhrəman olaraq millətə sındı. Gerçək tarixi qəhrəmanlardan söz edilmədi. Halbuki xalq övladlarına sevə-sevə Çingiz, Toğrul, Teymur adları verdi, ancaq rəsmi tarixçilikdə bu şəxslər “işğalçı” olaraq tanındı. Sovet dövründə Güney Azərbaycanın gerçək tarixinin təhrif edilməsi də başqa bir maraqlı faktdır. Tarixçilər oxucularını inandırmaq istədilər ki, Güney Azərbaycan həttə sabah bağımsızlığını qazana bilər; bağımsızlıq mübarizəsində Güney Azərbaycan, Sovet Azərbaycanını gələcəyin modeli olaraq qəbul etməli idi.

Qüzey Azərbaycan tarixçiliyinin coğrafiyaya pərçimlənməsi başqa bir problemdir. Azərbaycan Türklərinin tarixini ən yaxşı halda Zamua, Arattadan başladılır. Halbuki onların etnik kökü bilinmir, haqqında qaynaqlarda bir neçə cümlə yer almışdır. Milli tarixin məntiqinə görə, “Azərbaycan tarixi” ümum Türk tarixinin bir bölümü olaraq qəbul edilməlidir. Başqa sözlə, Azərbaycan Türklərinin tarixi İran araşdırmalarının (*Iranian Studies*) deyil, Türkologiyanın bir bölümü sayılmalıdır. Burada muqayisə üçün əlavə edək ki, Güneydə formalaşmaqda olan tarixçilikdə milli tariximiz, ümum Türk tarixinin bir bölümü sayılır. Bu səbəbdən dolayı Təbrizli Əlinin, Dr. Cavad Heyətin, Həsən Rəşidinin əsərlərində tariximiz Türk tarixinin qədim dönməi ilə başladılır.

Dördüncü problem. Azərbaycan rəsmi tarixçiliyinin fokusu yoxdur. Yuxarıda vurğulanan başlıca suala (*Biz kimik, haradan gəlib, haraya gedirik?*) cavab yoxdur. Yəni Azərbaycan tarixçiliyi hələ də məşhur etnogenez problemini çözməmişdir. Bu bir tarixi faktdır: İosif Stalin 1937də babalarını Midiya tarixində axtarın əmrini vermişdir. 50 il sonra mərhum Prof. Süleyman Əliyərli bu hadisəyə dəqiq tanımlama gətirdi: “Ağzımızı dağa dirədilər.” Sırınmış *Azərbaycanlı* konsepti onillərlə davam

edəcək kimlik böhranı yaratdı. Bu konseptə görə, Quzeydə Qafqazdilli tayfalar “*Albaniya xalqı*”nı, Güneydə İrandilli/Farsdilli tayfalar “*Atropaten xalqı*”nı yaratdılar. 11. yüzildə gələn Türklərlə birlikdə burada qarışıq, mələz, devşirmə bir xalq yarandı – adı da oldu *Azərbaycanlı*. Yəni burada Türk xalqı/milləti yoxdur, Azərbaycan – Türk Yurdu deyil, “Odlar Yurdu”ymuş. Bu baxışa görə, hər Azərbaycanlı düşünməlidir və onların çoxu da düşünməyə davam edir: Onun əcdadı/atası, Qafqazdilli xalqın (örnek olaraq Ləzgilərin, Udinlərin və s.) təmsilçisidirmi?! Güneydə isə kəsrəvizm iddia edir; onun babası *Azəri* imiş, o da Farsın əmisi oğludur. Sonralar bu coğrafiyada peyda olmuş Türklər zorla onların dilini dəyişdiriblərmiş.

Primordializmi (əzəlçiliyi) Azərbaycan tarixçiliyinin böyük problemlərindən biri olaraq qəbul etməliyik. Sovet dövründə Azərbaycandakı millətçi tarixçilərin enerjisi daha çox Türk millətinin (‘*Azərbaycanlıların*) burada ta əzəldən məskun olmasına, *autohton* xalq olması iddiasının sübutuna xərcləndi. Tarixçilər Kremlin təhriki ilə sübut etməli idilər ki, *Azərbaycanlılar* buralara Ermənilərdən də öncə gəlmişdilər. Şübhəsiz, bu coğrafiyada qədim izlərimizdən imtina etməli deyilik və milli tarixçiliyin vəzifələrindən biri də qədim tarixi ortaya qoymaqdır. Prof. Süleyman Əliyarlı bunu “doğal dərinləşdirmə üsulu” adlandırır. Onun fikrinə görə, bu dərinləşdirmənin/qədimləşdirmənin obyektiv, inandırıcı olması zəruridir. Adı çəkilən *akademik məsələni* siyasiləşdirmək yalnız Kremlin işinə yaradı. Halbuki siyasi problemləri tarixilik prinsipi ilə çözməyə qalxmaq beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə görə gülüncdür. Üstəlik, ciddi elmi nəzəriyyələr iddia edir ki, indiki dünyada əvvəlki məskunlaşma yerini dəyişdirməyən xalq yoxdur. *Autohtonluğu* ilə qürur duyan Erməni irqçisi də bilməlidir ki, indiki Ermənilərin ataları bir zamanlar Balkanlardan indi yerləşdikləri ərazilərə gəlmişlər. Erməni əsilli ABŞ tarixçisi Richard Hovanessian bir yazısında

bu cür ifrat millətçi/ırqçı yanaşmanı ələ salır. Türklərə “gəlmə” deyən Fars irqçisi, Farsların burada *autohton* olduğu əfsanəsi haqqında heç olmasa Naser Purpirarın kitablarını oxumalıdır.

Əzəlçiliyə ifrat bağlılıq tarix elmini gözdən salır. Bu gün Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyəti tarixi araşdırmaları ciddiyyə almır. Azərbaycan Türkləri öz tarixi ilə az maraqlanan toplumlardan, öz tarixinə biganə qalan millətlərdən biridir. Tarixindən dərs almağa da meylli deyildirlər. Bunun nəticəsi olaraq milli şüurun inkişafının əsas faktorlarından biri kimi tarixçiliyin rolu da unudulmuş olur.

Altıncı problem; Quzey Azərbaycanda tarix kitabları sanki Azərbaycan vətəndaşları üçün deyil, yadlar özəlliklə Erməni, Rus və ya Farslar üçün yazılır. Azərbaycan tarixçisi öncə düşünr: Onlar nə deyər? Təbii, xarici təbliğat da ola bilər və olmalıdır. Ancaq bu əsərlər öncə və əsasən Azərbaycan vətəndaşları üçün yazılmalıdır. Bir daha təkrar vurğulamaqda yarar vardır: Renan və Hegel dönmindən bu yana tarix şüuru, millətləşmənin həssas bir komponenti sayılmaqdadır. Çağdaş Azərbaycan tarixçiliyində bəlkə də ən çox ehtiyac duyulan keyfiyyət obyektivlikdir.

Rəsmi Azərbaycan tarixçiliyində müqayisəli analiz yoxdur. Üfüqi analizin yoxluğu, qonşular və ya dünya mədəniyyət mərkəzləri ilə müqayisə etməkdən qaçış xarakterikdir. Halbuki 19. və 20. yüzillər Azərbaycan Türklərinin fikir öndərləri qonşularla müqayisədən imtina etməmiş, bəlli sahələrdə geriliyin varlığını gizlətməmişlər. Müqayisəli analizin yoxluğu, vətəndaşın Türk və İslam aləmində, dünyada Azərbaycanın mövqeyini dəqiqləşdirməyə mane olur. Sanki Azərbaycan dünyadan təcrid şəklində mövcud olmuşdur. (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Milli Tarixçilik Gərəyi bölümü, s. 39-43).

Bəzi tarix problemlərimiz

..Bağımsızlığın 30 ilində tarixçiliyimiz hələ də milliləşməmişdir. Sovet dönməindən qalan dövlət yönləndirməsi davam etməkdədir. Halbuki bu sahədə sərbəstlik olmayınca mütəxəssislərin fədakarcasına çalışdığı tarix elmində, uyğun olaraq xalqın tarix şüuru sahəsində normal durumun yaranacağı haqqında düşünmək belə yersizdir. Şəxsiyyətə pərəstiş tarix dərslər kitabları və rəsmi medianın əsas mənfi özəlliyidir. Bağımsızlığın əldə edilməsi və torpaq bütövlüyünün qorunmasında böyük xidmətləri olmuş milli-demokratik qüvvələrin rolunun təhrif edilməsi davam etməkdədir. Bu cəhdlər toplumun müqaviməti ilə qarşılaşmaqdadır. Yaxın keçmişin şahidlərinin hələ həyatda olduğu bir dövəmdə bu cür təbliğət bölücü rol oynayır.

Sovet dönməsi tarixinin (1920-1991) ictimai fikirdə layiq olduğu qiyməti aldığı da iddia edə bilmərik. Rəsmi tarix elmi və təbliğatı Sovet dönməini yüksəliş illəri, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı dönməsi, “ikinci respublika” hesab edir. Milli ruhlu azsaylı tarixçilər 27 Apreldə (1920) başlayan bu dönməsi Azərbaycan tarixinin ən dramatik dövəmlərindən biri olaraq tanımlamaqdadırlar. Bağımsızlığın itirilməsi, suverenliyin əldən gətməsi, milli kimlik sahəsində böhranın yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının vəhşicəsinə istismarı və s. ilə yanaşı, bəzi sahələrdə modernləşmə istiqamətində irəliləmə də yer almışdır. Sovet dönməində naqis də olsa mövcud olmuş sosial müdafiə sisteminin varlığı Sovet dönməini və sistemini müdafiə edənlərin əlində əksər vasitələrdən biridir.

1918-1920. illər “birinci respublika”, bağımsızlıq, suverenlik, ictimai həyatın milliləşməsi, demokratik idarəçilik, “millət olma iradəsinin ortaya qoyulması” (M. Əmin Rəsulzadə) və s. dövrü olaraq müzakirə və mübahisə mövzusu olmayacağı təsəvvürü yaradır. Bağımsızlıq dönməində bu mövzularda onlarla əsaslı akademik araşdırma ortaya çıxdı. Siyasi mühacirətin bu

mövzuda yaratdığı irs də oxucunun istifadəsinə verildi. Mövzu akademik baxımdan aşağı-yuxarı aydınlığa qovuşmuşdur təsəvvürü yayğındır. Bununla belə 1918-1920nin və sonrakı dövrün millət və dövlət qurucuları rəsmi akademiya və təbliğat tərəfindən qısqançlıqla qarşılandı. “İrəvanı Milli Şura verdi”, “dövlət bayrağı xarici qüvvələrin təzyiqi ilə qəbul edildi” kimi əsassız tezislərlə bu mövzuda müzakirələr açılır, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmənin möhtəşəmliyi sual altına alınmağa çalışılır.

Rəsmi tarixçilik və təbliğat Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal və burada müstəmləkə idarəçiliyi qurması faktına Sovet dönməində olduğu kimi “Azərbaycanın Rusiya”ya könüllü birləşməsi” və “feodal əsarətindən qurtarıb, inkişaf etməsi” kimi bayağı tezislərdən əsasən imtina etmişdir. Amma bu dönmənin sıradan bir müstəmləkə dönməsi olduğu həqiqətini də ürəklə qəbul etməkdən uzaqdır. Son illərdə Çarlıq rejiminin Azərbaycanda qurduğu müstəmləkə sistemi haqqında dəyərli araşdırmalar işıq üzə görmüş və ictimai fikrin bu həssas məsələdə əski yanaşmasının xeyli dərəcədə dəyişməsində önəmli rol oynamışdır.

Ortaçağlar, rəsmi tarixçilikdə sonrakı dönmələrə nisbətən az siyasiləşdirilmişdir. Ancaq ciddi təhriflərlə doludur. 1000 illik Türk xanədanlarının mahiyyəti, Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi, qonşu ölkələrlə münasibətlər, özəlliklə Azərbaycanda Türk etnosunun varlığı və sair məsələlər bağımsızlıq dönməində kəskin tənqiddə məruz qaldı. Buradaca günümüz tarix araşdırmalarında anlaşılması çətin olan bir ifratı da dilə gətirməmişdə fayda vardır. Türk xanədanlarına, padşahlara, xanlara sahib çıxan tarixçilərimiz bəzən onları ideallaşdırır, sanki çağdaş oxucuda rəiyyət ruhu yaratmağa çalışırlar. Zamanında görkəmli fikir adamı Əhməd Ağaoğlu böyüklərimizin tarixdəki yerini müəyyən edən metodoloji münasibət (sahib çıxmaq, ancaq sorğulamamızı da

əsirgəməyək) ortaya qoymuşdur. Bu yanaşma indi də keçərli sayıla bilər.

Qədim dövr tariximiz məsələsində rəsmi Sovet tarixçiliyinin tərsi olan meyl diqqət çəkir. Moskva, Sovet dönəmində *Azərbaycanlıların* qədim tarixə iddialı olmaq haqqını geri çevirir, onlara “gənc millət” statusunu uyğun görürdü. Bağımsızlıq dönəmində günlük nəzarətin qaldırıldığı yeni şərtlərdə əzəlçiliyə ifrat bağlanma müşahidə edilməkdədir. Qəti qənaətimizə görə, çağdaş Azərbaycan coğrafiyasındakı əhalini süni şəkildə Türkləşdirməyə heç ehtiyacımız yoxdur. Bundan daha önəmlisi isə milli tariximizi gənəl Türk tarixi tamından qopardıb əlahiddələşdirmək yanlışlığıdır.

Verdiyimiz məhdud sayda örnəklərlə çağdaş tarixçiliyimizdəki durumu özətləməyə çalışdıq. Bu durumun ürəkaçan olmadığını göstərmək zorundayıq. Bu, millətləşmə sürəcinin ən mühüm iki amilindən birində (tarix bilinci sahəsində) həssas problemlərin varlığının təsbitidir.

Məsələ Güney Azərbaycana gəldikdə daha da qəlizləşir. İran rəsmi və qeyri-rəsmi tarixçiliyi onillərlə Türklüyün şüurunu zəhərləmiş, onu İran dəyərlər sistemində tutmağa, Türklüyündən qopardıb utandırmağa çalışmışdır. Xalqın əksəriyyətinin İran tarixçiliyinin aşağılayıcı müddəalarının basqısı altında olduğunu göstərmək zorundayıq. Bu olumsuzluqla yanaşı Təbrizli Əli, Dr. Zehtabi, Dr. Cavad Heyət və *Varlıq* yazarlarının cəhdləri ilə xalqın bir hissəsi, özəlliklə gənc nəslin milli tarix bilincinə sahibləndiyini də göstərə bilərik. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkcü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, *Milli Tarixçilik Gərəyi* bölümü, s. 43-46).

Müstəqilliyin təminatı

...İstiqlalın qorunub saxlanması yalnız millətin yaşamaq istəyinin səviyyəsindən və qüdrətindən asılıdır; bir gün bağışlanan azadlıq, başqa bir gün geri alınə bilər, ya azadlıq üçün fədakarlıq

tələb edildikdə, ideoloji ab-havadan, ya istəkdən asılı olmayaraq dövlət marağına uyğun olaraq başqa dövlət, hətta qardaş məmləkət dəstəyini çəkə bilər (Nəsib Nəsibzadə, *Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1918-1920)*, Bakı: Ay-Ulduz, 1996, s. 261)

Kuteybə də tarixi faktdır

...İslam, Musəvilik və Xristiallığın davamı kimi ortaya çıxmış olsa da; 7. yüzil Ərəb ictimai həyatının məhsulu idi və bu həyatın özəlliklərini özündə daşıyırdı. Bu yeni dinin geniş coğrafiyalara yayılması və dünya dininə çevrilməsi əsasən silah gücünə, savaqlarla baş vermişdir. Türklər arasında isə İslamın yayılması haqqında ümumiləşdirici bir fikrin (kənüllü, ya zorla) müdafiəsi çətindir. Çünki deyildiyi kimi 7. yüzildə Türk Dünyası geniş coğrafiyanı əhatə edirdi və İslamlaşma sürəci təxminən 300 il çəkdi. İslamın yayılmasının birinci mərhələsi Əməvilərin hakimiyyəti dönməsində (661-750) baş verdi. Əməvilər İslam tarixində Ərəbin simvolu olaraq tanınır. Ərəb olmayanlara (*məvalilərə*) münasibətdə qanlı savaqlarla onları tabe etmək, ağır vergilər qoymaq, zor tətbiq etmək, savaqla əsirlərini kölə olaraq satmaq... kimi mənfi hallar təkzibedilməz tarixi faktlardır. Ərəb/Əməvi vəhşətinin simvolu Xorasan valisi Kuteybə bin Müslüm (704-715) oldu. Türküstan coğrafiyasında onlarla şəhərin işğalı, talan edilməsi, sakinlərinin qılıncdan keçirilməsi, gənclərinin kölə bazarlarında satılması... bu qaniçən şəxsin adı ilə bağlıdır. Bəzilərinin göylərə qaldırdığı bu “İslam fəthi” həm də işğal etdiyi şəhərlərdə İslamlaşdırma məqsədilə evlərin yarısını əsgərlərinə verməsi və onları Türk ailələrinə yerləşdirməsi kimi insanlığa zidd işləri ilə də məşhurdur.¹ (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Bayrağımızdakı İslam bölümü, s. 181).

¹ 21. yüzildə bu praktikanı Çin hakimiyyəti Uyğur Türklərinə münasibətdə tətbiq etmişdir.

Türklərin dinə münasibəti

...Türklərin ümumiyyətlə, Türk dövlətlərinin özəlliklə dinə münasibətdə digərlərinə (Ərəblərə, Farslara və b.) nisbətən aşırı, ifratçı olmaması bilinən başqa bir gerçəkdir. Türk dövlətlərində dinlər və məzhəblər arasında tolerant ortam hakimdi. Bu özəllik əkinçi əhaliyə nisbətən yarım-köçəri əhalinin dini ehkamlara daha az bağlı olması ilə izah edilir. Sultan Toğrulun (1037 -1063) Abbasi xəlifəsinə *bu dünyanın işi mənə aiddir, sən obiri dünyanın işləri ilə ilgilən* deməsi və faktik olaraq ilk dəfə laiklik örnəyi göstərməsi təsadüfi tarixi fakt sayılmamalıdır. (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Bayraqımızdakı İslam bölümü, s. 183).

Çağdaşlaşmanın harasında

...Avropa/Batı modernizm dönəmində əskiləşmiş dəyərlərdən qurtardı, gəlişdi, dünyaya hakim kəsildi. İndi Batı düşüncəsi post-modernizmdən bəhs edir, modernizm dəyərlərini yerdən yerə vurur. Böyük Sabir sağ olsaydı, “...biz hələ modernizm nədir bilməyirik” deməzdimi?

İkinci neft bumu və yüz milyardlarla neft dollarının ölkəyə gəlişi Azərbaycanı 21. yüzilə daşımadı. Bu milyardlar paypuç edildi. Halbuki bu keçidin lokomotivi elm-təhsil, universitetlər olmalı idi. Təqlid yolu seçən iqtidar milli kultürün gəlişməsinə deyil, multikulturalizm deyilən əcaib siyasətə güc verdi. Məqsəd Batının gözündə mütərəqqi, liberal hakimiyyət görüntüsü yaratmaqdır. Halbuki daha səmərəli yolla getmək olardı. Tarixi missiyanı (1918-1920) yeni şərtlərdə gerçəkləşdirmək olardı. Bu şans hələ də qalır: 100 ildən sonra Azərbaycan yenidən Türk-İslam dünyasının demokratik, laik, rifah dövlət modelini ortaya qoya bilər.

Twitter, Facebook, Telegram kimi sosial media vasitələrinin həyatımıza daxil olması; *ifadə azadlığı* adlı anayasal haqqın ger-

çəkləşməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu, fəvqəladə böyük önəmə sahib bir fenomendir - yüzillərin problemi çözüm yoluna girmişdir! Mövcud hakimiyyətin modern dünyanın gətirdiyi bu imkanı heçə endirmək cəhdi anlaşılandır, amma uğursuzluğa məhkumdur. Yüzminlərlə vətəndaşın sərbəst düşünmək və düşüncəsini azad ifadə etmək haqqına qarşı bu azadlığı dar çərçivəyə soxmaq istəyən qurumlar və trol sürüsü durur. Əbəs cəhddir. Bu, milyonlarla ölçülən vəsaitin göyə sovrulmasıdır. Çünki *cin artıq şüşədən çıxmışdır*.

Ailədə, toplumda, ümumiyyətlə ölkədə *sorğulama kultürünün* yaranması çox önəmli problem olaraq qalır. Bu, çağdaşlaşmanın məhək daşlarından biridir. Çünki “sorğulamayan insan cahildir, sorğulatmayan isə zalim.” (Mustafa Kamal Atatürk).

Min təəssüf, hakim Yeni Azərbaycan Partiyası 29 illik təkbəşinə hakimiyyəti dönməində yeni, modern Azərbaycanı qura bilmədi. Köhnə Azərbaycandakı köklərindən qurtulmadı. Doğrudur, fasadı bir qədər dəyişdirə bildi, amma mahiyyətini yeniləyə bilmədi. Yeni Azərbaycanı qurmaq vəzifəsi yeni siyasi gücə qaldı. Azərbaycanın, geriliyini anlayıb çağdaş dünya ilə önündə-sonunda həmahəng irəliləməyə çalışacağına inanmaq istədik. Ancaq inkişaf etmiş çağdaş Batı ilə kasıb, geridə qalmış Azərbaycan arasında uçurumun azalacağı ümidinin yaranması azdır. Ölkənin geridəqalmışlıq bəlasından qurtarması haqqında əsaslandırılmış cəsur nəzəriyyələrin və gerçək fəaliyyətlərin olması gərəkdir. Ata-babalarımız kimi qəflətdə olmamalıyıq. Çağa uymaq zorundayıq. Millətlər yarışında uduzan tərəf olmamalıyıq. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Çağdaşlaşma Nədir, Nə Qədər Çağdaşıq? bölümü, s. 172-173).

İrənin və irançılarının Türklərə münasibəti

...Bir dövlət sərhəddi daxilindəki iki xalqın bir-birini ölümlə, qətləmlə təhdid etməsi tək İran üçün deyil, bütün dünya üçün fəvqəladə hallardan biridir. Etnik münasibətlərin bu həddə qədər gərginləşməsi son dönəmin hadisəsi olsa da kökləri qədimdir. Bu yazıda Fars fikir adamlarının Türklər haqqında görüşlərini özətləməyə çalışacağım. Oxucularımızdan hövsələlərini basmağı, Türklərə yönələn aşağılamaları soyuqqanlı yanaşmağa çağırıram.

Fars fikir adamlarına görə, Perslərlə/Farslarla Türklərin ilk təmasları İran-Turan savaqları zamanı olmuşdur. *Avestaya* görə Türklərin məmləkəti olan Turan, İranlıların və dinin [Məzdək təliminin] düşmənidir. Əfrasiyab [Alpər Tunqa] *‘xüsusilə mənfur bir şəxsdir*. Uzun zaman İranın xarici işlər naziri olan, indi isə Rəhbərə müşavirlik edən Əli Əkbər Vilayəti kimilər bu *‘mənfur məmləkəti* belə Türklərə çox görürlər. Onlara görə burada məskun olanlar köçəri həyat tərzini yaşayan Perslərin elə özləridir.

Firdovsinin *Şahnamə*sində Turana və Türklərə düşmən münasibət artıqlaması ilə özünü göstərir. İran-Turan savaqlarının qalibi həmişə İranlılar göstərilir. Türk Qəznəvilər hakimiyyəti dönəmində tamamlanan (1020 ərəfəsi) bu əsərdə qatı Ərəb düşmənçiliyi ilə yanaşı, Türkləri də aşağılayan bəndlər yer almada. Əsrlər boyu Farslar bu əsəri ana kitabları saymış, buradakı nifrətlə bəslənmişlər.

Deyilənlərə görə Əmir Teymur İranı fəth etdiyi zaman Firdovsinin dəfn edildiyi Tusa gəlir. Türkləri pisləyən Firdovsinin məzarına ayağıyla vuraraq deyir: ‘Ey Firdovsi, qalx, qalx da, hər sətrində pislədiyin məğlub Türkü indi gör! Qalx da küfr etdiyin, küçümsədiyin Türkü gör! *Şahnamə*dəki Türk düşmanlığı zamanında Türk fikir adamlarının da diqqətini çəkmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə *Azərbaycan şairi Nizami* əsərində Firdovsini təpədən dırnağadək ‘Fars oğlu Fars, ‘qatı bir irq təəssübkeşi, ‘Fars nasyonalizminin bir şair ideoloqu adlandırmışdır. Farsın

fikir tarixində *Şahnamə*nin oynadığı rol haqqında ən sərrast yanaşmalardan birini Təbrizli Əli ortaya qoymuşdur. Onun fikrinə, bu əsəri ilə ‘Firdovsi vəhdət və birlik yerinə milli ixtilaflar və [başqa] qövmlər kinələr [etnocə nifrət] törətmişdir.”

Çağdaş İran coğrafiyasındakı 1000 illik Türk hakimiyyəti Fars təəssübkeş yazarları rahatsız etdiyi mövzuların başında gəlir. Rəsmi İran tarixçiliyinin ən önəmli tezislərindən biri dövləti təşkil edən Türk xanədanlarının *İrana həmişə bədbəxtlik gətirməsidir*. Bu qaralama fəaliyyətlərində yer alan tarixi faktlardan birisi də Səlcuqlu xanədanı və Böyük Səlcuqlu Dövlətidir (1037-1157). İran tarixçiləri Səlcuqlu faktını tarixdən silə bil-mədiklərindən onu olmanın təhriflərə məruz qoymuş, tarixi rolunu yanlış dəyərləndirmişlər.

Halbuki Səlcuqlu hökmdarları *Azəri dilində danışanların dilini dəyişdirmədilər*, əksinə Fars dili və ədəbiyyatını, Farsca və Ərəbcə təhsil sistemini himayə etdilər; Fars dilini bürokratiyanın dilinə çevirdilər; bəzi hökmdarlar Farsca şeirlər yazdı. Ömər Xəyyam Sultan Məlikşahın, Ənvəri Sultan Səncərin sevimlisinə çevrildi. Bu bir yana, indiki Farsların danışdıqları dilin (*Dəri/Farsi*) Fars bölgələrində yayılması məhz Səlcuqlu dönməsinin və Səlcuqlu hökmdarlarının fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Bu dönmədə xalq ümumiyyətlə Pəhləvi dilində danışdı. Səlcuqlular yeni *Dəri* (*dərbar*/saray sözündən) dilini indiki Əfqanıstan və Tacikistandan gətirdilər. *Dəri/Farsi* dili məhdud sayda oxumuş təbəqənin, özəlliklə məmurların sarayda və idari yazışmalarda istifadə etdiyi dilə çevrildi. Onların mədrəsələrdə öyrəndiyi dil sonralar kütlələr arasında yayıldı. Bu təhrif və qaralamaları yapanları insafa çağırmaq bir işə yararmı, bəlli deyil. Amma Səlcuqlu mirasını sorğulamaq gərəkdirsə, bunu Türklərin daha artıq haqqının olduğu ortadadır.

Məsələnin başqa bir düşündürücü tərəfinin də üstündən keçməmiş olaq. Sovet dönməndə formalaşan Quzey Azərbaycan-dakı rəsmi tarixçilikdə Səlcuqlu xanədanı haqqındakı tezislərin İrandakılardan elə də fərqli olmamasıdır. Rəsmi tarixçiliyə görə, Səlcuqlu Dövləti müasir yerli xalqa yaddır, bu torpaqlarda zorla yerləşdirilən *Türk dilli etnoslar ...bugünkü Türk dilli Azərbaycan xalqının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır*. Başqa sözlə, buranın əhalisi Türk deyil, dilləri dəyişdirilmiş *yerli xalqlar*-mış. Səlcuqlulara/Oğuzlara yad gözlə baxma yanlışlığı ədəbiyyata da keçmiş, həssas milli kimlik məsələsinə dönmüşdür (hər iki Azərbaycanda).

Türk xanədanlarına və Türklərə münasibət mövzusunı başqa bir örnək üzərindən davam etdirək. 19. yüzil Fars təəssübünün millətçiliyə, oradan da irqçiliyə keçdiyi bir dönməndir. Etnik münasibətlər sahəsində təşəbbüsün Farslara keçdiyi bu dönmədə İrandakı Türklər hələ uzun zaman qəflət halında qalacaqdı. Türklər dövlət həyatında Qacar xanədanı, mülki bürokratiyanın yuxarı hissəsi və hərbi bürokratiyanın tamamına yaxını ilə təmsil olunmuş, mühüm çəkiyə malik idilər. Mülki bürokratiyanın xeyli hissəsi, ruhanilərin isə yuxarı təbəqəsinin tamamına yaxını Farslardan ibarət idi. Şah sarayında və orduda şifahi danışqda Türk dilindən də istifadə edilməsi ənənəsinin qalmasına baxmayaraq, kargüzarlıq işi və təhsil də ənənəyə uyğun olaraq Fars dilində idi. Qacarlar hələ özünü açıq şəkildə büruzə verməyən etnik proseslərin fəvqündə durmağa çalışırdılar.

İranda xüsusi marağı olan Rusiya bu ölkədə hərbi sahədə durumun öyrənilməsinə bir sıra mütəxəssis cəlb etmiş, onlar da yerlərdə araşdırma aparmış, maraqlı təhlillər ortaya qoymuşlar. Rus, eləcə də Avropalı müəlliflərin araşdırmalarına görə, bu coğrafiyada hərbi sahədə Türklərin üstünlüyü ənənəsi Qacarlar dövründə də davam etmişdir. A. Medvedev yazır ki, *‘nərmə-nəzik Farslar* hərbi işə nifrət edirlər, onlar *‘qorxaq, saxta, tənbel,*

tamahkar, intriqan, sısqə, ətalətli, amma son dərəcə bacarıqlı, biliyə həvəsli və ağıllıdırlar. Farslar orduda qulluq etməyi sevmirlər, ‘sənaye, ticarət onların əlindədir. Müsəlman olmayanlar və şəhər əhli orduda xidmətdən azad edildiyindən, ‘demək olar ki, bütün Farslar hərbi mükəlləfiyyətdən azaddırlar. Bu müəllifin fikrinə görə, Türk-Tatar hərbi işi sevir, o, ‘cəsur ola bilir, tündxasiyyətdir, kobuddur, enerjilidir, saxtadır, amma daha az qabiliyyətli və az inkişaf etmişdir, fanatikdir; zabitlər bütövlükdə əla atıcıdırlar, süvaridirlər, nisbətən sadəlövhdürlər. A. Medvedev Ariyalılarla Türk-Tatarların ‘bir-birinə nifrət etməsi haqqında fikir irəli sürür. İranın bu iki əsas etnik vahidi arasında hakimiyyət uğrunda etnik əsasda mübarizənin getdiyi haqqında müəllifin fikrini qəbul etmək olar. Xüsusən müəllifin ‘Əl-verişli şəraitə baxmayaraq, Türk-Tatarlar adətən hakimiyyətin idarəsindən uzaqlaşdırılırlar və özləri də bilmədən yerlərini Farslara verirlər fikri diqqət tələb edir və bu fikir sonrakı siyasi proseslərdə özünü doğrultdu.

Türklərin 19. yüzil boyu, hətta ondan xeyli sonra da qəflətdə olduğu bir ortamda İran/Fars millətçiliyinin şəkillənməsi sürəci yaşandı. Örnək verək.

Quzey Azərbaycanda hələ də yanlış olaraq ‘*Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi* kimi təqdim edilən Zeynalabdin Marağayi və onun baş əsəri *İbrahim Bəyin Səyahətnaməsi* tipik pan-İranizm və Türk düşmanlığı örnəyidir. Marağayi üçün İran tarixinin ən möhtəşəm dövrü Əhəməni və Sasanilərin hökmranlığı dövrüdür. Müəllifə görə, ‘*Pişdadi sülaləsinin ilk padşahı olan Kəyumərsdən tutmuş Sasani sülaləsinin sonlarına-dək bu abad ölkə ədalətin mənbəyi olmuş, onun saçdığı mədəniyyət işıqları başqa ölkə xalqlarının gözünü qamaşdırmışdır.* Müəllif, ‘*cənnətməkan* Firdovsini çox öyür, çünki o, ‘*bir millətin [Farsların] ölmüş dilini dirilti, millətin tarixinə dəyər-*

li xidmət etmiş oldu. Müəllif elə buradaca Qəznəli Sultan Mahmudu pisləməyi uyğun görür, Firdovsiyə mükafat vədi deyilən əfsanəni *‘boş vəd* adlandırır. Zeynalabidin Marağayı İran tarixinin ən möhtəşəm dövrlərindən birini də Səfəvilərin, xüsusilə Şah Abbasın hökmranlığı dövrü sayır, onları vəsf edir, Çingiz övladlarının hakimiyyəti dövrünü isə bədbəxtliklər dövrü sayır. Əsərin üçüncü cildində müəllif *‘bıçağın sümüyə dayandığını* bildirib, Qacarları və Qacar hakimiyyətini nəzərdə tutaraq haray çəkir: *‘Ey Çingiz tayfasının qalıqları! Bilin və agah olun ki, sizin hökmranlıq dövrünüz başa çatmışdır.* Əsərin bir yerində etnik münasibətlər haqqında diqqətçəkən bir işarə var. Roman-dakı surətlərdən biri deyir ki, *‘bunlarla işiniz olmasın, Türkdürlər. Bunlar sadələvh və tərbiyəsiz olurlar.* Əsərin üçüncü cildi, müəllifin tərcümeyi-halı haqqında hissədə isə müəllif özünü təqdim edir: *‘Əlqərəz, başdan ayağa günahkar olan bu müəllif Zeynalabdin ibn-Məşədi Əli ibn-Hacı Rəsul ibn-Hacı Abdulla ibn-Həmzə Xan Savucbulaq Kürdlərindən və o mahalın xanlarından idi.*

Mühacir qəzetləri ölkənin mövcud vəziyyətinə qarşı İranın *‘möhtəşəm keçmişini* qoyur, ondan ibrət almağa, İran vətənsəvərlərini birlik yaratmağa və fəal olmağa çağırırdı. *Qanun* qəzeti (redaktoru İran Ermənisi Mirzə Melküm Xan) ölkə hakimlərini *‘yurtçılar,məvacib quzğunları* adlandıraraq yazırdı: *‘Onlar Cəmşidin səltənət sarayını hərrac bazarına çevirmişlər...[Onlar] xalqın hüququnu, ölkənin ticarətini, dövlətin istiqlaliliyyətini çox aşağı qiymətə satdılar.* Fars dili və ədəbiyyatının təbliği də vətən və millət şüurunun yaranmasında həssas amil hesab edilirdi. *Müxalifətin təbliğatında Qacarlarla Türklük eyniləşdirildi, ona olan nifrət ölkə əhalisinin xeyli hissəsini təşkil edən Türklərə qarşı yönəldildi.* Ölkənin çoxmillətli tərkibi gerilik əlaməti hesab edildi. İranın ayağa durması və inkişafı üçün moder-

nist dairələrdə Qərbi Avropanın homojen (təkmillətli) toplumları model götürüldü. Çeşidli tayfalardan, dillərdən, kultürlərdən ibarət olan İran imperiyası müxalifətin təbliğatında vahid mərkəzi hakimiyyətə malik, birdilli, birkültürlü, birmillətli unitar dövlətə çevrilməli idi. Bu məqsədə çatmaq üçün iki yol təklif edilirdi: idarəçiliyin mərkəzləşdirilməsi və azlıqların Farslaşdırılması.

Etnik münasibətlərin məntiqi nəticəsi olaraq Məşrutə inqilabından (1905-11) ən karlı çıxan Fars etnosu oldu. Hər şeydən əvvəl Farsların onillərlə uyuşa bilmədikləri Qacar hakimiyyəti zəiflədi. Bunun əksinə, ölkə idarəçiliyində onsuz da böyük çəkisi olan Fars bürokratiyasının rolu daha da artdı. 1907nin avqustunda Təbrizli Abbas Ağanın baş naziri qətl etməsindən məmnun olan Fars şairlərindən Fəhrül Vaizin adlı birisi Qacar hakimiyyətini Fars dövlətçiliyinə yad, hətta düşmən hadisə sayır. Bir şeirində o yazır: *‘Türk, İran əsillilərə eyləyib töhmət, Firudin mülkünü, Cəmşidin camını aldı.* İslahatçı-modernist dairələrin Hindistanda çap etdirdiyi nüfuzlu *Həblülmətin* qəzeti inqilab zamanı (12 noyabr 1906) Təhsil Nazirliyinə ünvanladığı redaksiya məqaləsində yazırdı ki, toplum özünü yalnız o vaxt modernləşdirə bilər ki, o, təkcə millətə çevrilə bilsin. Və toplum o zaman təkcə millətə çevrilir ki, o, ortaq ənənə, inanc və özəlliklərlə birləşə bilsin. Qəzetin fikrinə görə, *‘bəzilərinin yanlış olaraq iddia etdiyi kimi, təkcə monarxa sədaqət yetməz.* Bu bağların olmaması toplumu bölər və modernləşmənin qarşısını alar. Məqalə-müraciət müəllifləri İranın başına gələn faciələri buradakı Türklüyün varlığı ilə izah etmək kimi qatı irqçi nəticəyə gəlirlər: *‘Bizim indiki bədbəxtliklərimizin kökləri Moğol və Tatar yürüşlərinə gedib çıxır. Sevgili Azərbaycanımıza bir xarici dil təhmil edildi. Əhalimiz Fars və Türk dillilərə bölündü.* Başqa bir yerdə *Həblülmətin* hesab edirdi ki, *‘ölkədə çoxdillçilik qaldıqca,*

onun müstəqilliyini nəinki Əsas Qanun, hətta respublika idarəçiliyi belə təmin edə bilməz.

Sonrakı dövənlərdə Türklərin başına hansı fəlakətlərin gəldiyini oxucuların əksəriyyəti bilməmiş deyildir. Fars irqçiliyi dalğasında hakimiyyətə gətirilən Rza Pəhləvi İranı, Fars dövlətinə çevirə bildi. Pan-İranizm və Fars irqçiliyi Rza Şah hökumətinin rəsmi siyasətinin ideoloji əsasını təşkil etdi. Fars etnosu arasında etnik konsolidasiya prosesi müqayisədilməyəcək sürətlə getdi. Türklük isə İran üçün fədakarlıq etmənin, özünü düşünməməyin bədaləni artıqlaması ilə ödədi. Türklüyün ölkə siyasətində addım-addım mövqeləri təhvil verməsi Pəhləvilər və İslam Cümhuriyyəti dönməndə onu məzlum millət durumuna gətirib çıxartdı. Rza Şahın diktatura rejiminin timsalında dövlət Türk varlığını modernləşən İranın bütövlüyü üçün əsas təhlükə gördü, Türk költürünü hədəf alaraq ona ciddi zərbə vurdu. Türklərdə millətləşmə sürəcinin qarşısını almaq, onu aşağılıq kompleksi içində tutmaq üçün etnik aşağılamaların (*‘Türke-xər*) yanında çeşidli etnik stereotiplər uyduruldu. Əsas iddialar bunlardır:

- *Siz Azərisiniz. [yəni dilləri dəyişdirilmiş İranlısınız/Farssınız].*
- *Siz gəlməsiniz. [yəni burada vətən haqqına sahib deyilsiniz].*
- *Türk xanədanları İran üçün yad, yaramaz ünsürlər idi.*
- *Türklərin İrana yürüşləri ona bədbəxtlik gətirdi.*
- *Moğollar İranın inkişafını dayandırdı.*
- *Azərbaycan Respublikası əski İran torpağıdır.*
- *Arazdan quzeydəki torpaqlar Azərbaycan deyil.*
- *Zəncan, Həmədan, Bicar, Astaranın... Azərbaycana nə dəxli?*
- *Qərbi Azərbaycan ostanının xeyli hissəsi Kürdüstandır.*
- *Urmu gölünün quruması təbiət hadisəsidir.*
- *Azərbaycan əhalisi hamıdan çox İran üçün çalışıb, indi də bu yolda fədakarlıq etməyə hazırdır.*
- *Sizin məqsədiniz İranı bölməkdir, siz təcziyə-tələbsiniz.*

- *Siz hamınız pan-Türkistsiniz.*
- *İran nefti olmasa siz batarsınız.*
- *Quzey Azərbaycan dediyiniz yer azad oldu, bir Erməniyə belə cavab verə bilmir.*
- *İranın başında duran bir Türkdür [Ayətullah Xamnei], hansı məzlumiyyətdən danışsınız?*
- *Quzey Azərbaycana birləşməkdənsə qoy kiçik hissə böyüyünə birləşsin.*
- *Türkcə zəif, lazımsız dildir, onu öyrənməyə dəyməz.*
- *Azərbaycandakı bütün hərəkətlər xaricilərin təhriki ilə olub.*
- *Əvvəl gəlin İrani demokratikləşdirək, sonra qövmlər [etnik] məsələlərinə baxarıq.*
- *Fars dili olmasa ölkə dağılar. [yəni başqa dillərə rəsmi status verilməməlidir]...*

‘*Türk problemini* bu yolla həll etməyə çalışan İran, etnik münasibətləri həddən artıq gərmiş oldu. Yuxarıdakı siyahıda yer almış iddia və aşağılamalar indi də kitablarda, mətbuatda, günlük həyatda bol-bol qarşımıza çıxmaqdadır. Bəs Türk aydınları bu yanlış alqılara və aşağılamalara necə təpki verdilər? (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Türk-Fars Münasibətləri və İran Alqısı bölümü, s. 234-243).

Türk-Fars münasibətləri

...Farsların gizli işlər çevirməsinin fərqi yox olmayan və ya göz yuman Qacar xanədanı hakimiyyətdən getməsilə qəflətin bədəlini ödədi. Bütövlükdə Türklük sonunda məzlum millət durumuna düşdükdə ayılmağa başladı. İranda Türkləri təhdid edən təhlükələrlə bağlı ilk həyəcan siqnalları Quzey Azərbaycan və Türkiyə əsilli aydınlardan və siyasətçilərdən gəldi.

Əhməd Ağaoğlu (Ağayev) 1911də *Türk Yurdu* dərgisində çap etdirdiyi *Türk Aləmi* ümumi başlıqlı silsilə məqalələrində İranda Türklər haqqında maraqlı məlumat verir. Ağaoğlu yerli

Türklərin milli şüur baxımından geridə qaldığını bildirir və yazır: *‘Türk kadar temessüle (assimilation), şerait-i mühiyyəyə tabiyyat etmeğe meyyal bir kavim yoktur. Türk mühitinin esiridir; o kadar ki kendini, kendi şerefe-i kavmiyyesini, haysiyyet-i tarihiyyesini, edbiyyat, lisan ve hatta ananat-i milliyyesini bile unutuvmeye hazırıdır; şu hakikati bütün tarihimiz bütün safa-hatı ile ispat ediyor: Türkler İran medeniyyetinin amil ve sanii oldukları halde adət-i kavmiyyə ve lisan-i millilerini unutarak bütün kalpleri ile Fars adət ve lisanına kapıldılar.*

Məmməd Əmin Rəsulzadə 1912də *‘İranda Türklər, ne Rusyada olduğu gibi məhkum ve ne de Türkiyədə olduğu gibi hakim bir millet değildir. İran Türkləri, asıl İranlı olan Farslarla hukukta müsavi [bərabər] vətəndaş halində bulunuyorlar: Aynı hakları, aynı imtiyazları haizdirler; ögeylik çekmezler. Beş yüz seneden [1912də 900 sənə olmalıdır] beri İranda hükümrən olan padişahlar hep Türk ırkından geldiler; bugün icra-yi saltanat eden Kaçar sülaləsi də Türkmən kabilelərindən bir kabileyə mensuptur. Fakat İran hükümdarlarının Türk olması Türklərə hususi bir imtiyaz bəşetmediği gibi, Fars milletinə təzyiqinə də səbəp olmamıştır. deyə Qacar İranındakı durumun dəqiq təsbitini verirdi. Rəsulzadə davam edir: ...şahlıq tahtında bir Türk hanı oturuyorsa da gerek bu hanlar, gerekse əhali İranlılaşmış, yani Farslar tərəfindən təmsil olunmuşdur [assimilə edilmişdir] ... Şüilik İran Türklərini o kadar Farslaşdırmıştır ki, şimdi onlar kendilerini Türkləşmiş Fars, yani əslən İranlı tələki edərler!*

Durumun dramatikliyini Ruşeni Barkınla bağlı yaşananlar da açıq göstərir. Ruşeni Bəy 1920lərin başında Türk Ocaqlarında verdiyi mühazirələrdə və *Vatan* qəzetində çap etdirdiyi məqalələrdə Türklərin sürətlə məzlum duruma düşməkdə olduğunu bildirir, Farslarla onların münasibətlərinin gərginləşdiyini yazır:

‘Orada Farslar, yani hâkiki Acemler İran Türklerini Türk oldukları için, hâkir görürler. İranda bir Acem bir Türke kızdığı vakit ona Türke har, yani eşek Türk diye hitap eder. Fəryad qəzetinin keçmiş redaktoru, şair və publisist Mahmud Qənizadə Ruşəni Bəyə Cavab adlı risalədə ‘dörd milyon Türkün əsarət altında inlədiyini yazan Ruşəni Bəyə şiddətlə qarşı çıxır, İranda ayrı-seçkilik olmadığını iddia edir. Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin Oğuz olduğunu bildirən Ruşəni Bəyə etiraz edərək, Azərbaycanlıların Ariya irqinə mənsub olduğunu iddia edir. Qənizadə qəzəblə yazır: ‘Əski Med əyaləti, Zərdüştün vətəni, ta Ərəb istilasına qədər yeddi yüz sənə sönmədən yaxılan atəşkədəyi-əzime- ‘Azərgəşnəsb ilə daha yüzlərcə atəşkədələrin məhəli, Babəki-Xürrəminin məşğətorrəası [doğum yeri] və İranın təməl taşı bulunan Azərbaycanın əhalisinə nasıl Türk diyorsunuz? Qiyafə, səciyyə, mələmehi-vəchiyyə ‘fizyoloji vəəlhasil hər nöqtəyi-nəzərdən tam bir İranlı bulunan Azərbaycanlının nərəsində Türklükdən cüzi bir əsər bula biliyorsunuz? Millətlər daima lisanları ilə yek-digərindən təfriğ olunmaz [ayrılmaz]. Ətvar [məna-nera], əxlaq və təməyülatdır ki, mədari-hökm [hökm mənbəyi] ola bilir. Qənizadədən az sonra R.Ş.Təbrizi [Rzazadə Şəfəq] də Ruşəni Bəyə cavab vermək ehtiyacı hiss edərək yeni kitabça yazıb çap etdirdi. Təbrizi də milliyyəti təşkil edən ünsürlər arasında dilin əhəmiyyətinin olmadığını bildirir və ‘İran milləti anlayışına öz tərifi verir.

İran dövlətinin Türklüyə qarşı siyasəti sərtləşdikcə Türklüyün bu dövlətlə arası açılmağa başlayır. Türkcənin yazı dili kimi yasaqlandığı, şifahi dilin işlədilmə sahəsinin məhdudlaşdırıldığı bir şəraitdə milli ədəbiyyatın inkişafını gözləmək doğru olmazdı. Dövlət mexanizminin oxumuş kəsim arasında aşağılıq kompleksı yaydığı bir mühitdə ana dilində yeni ədəbi nümunələrin ortaya çıxması mümkün görünmürdü. Belə bir şəraitdə Mirzə Əli Möcüz (1873-1934) yaradıcılığının ortaya çıxması fəvqəladə bir

hadisə oldu. Şəbüstərdə anadan olmuş Möcüzün şəxsiyyət kimi formalaşmasına gənc yaşlarından 16 il İstanbulda yaşaması mühüm təsir qoymuşdur. Müxtəlif mövzularda ana dilində əsasən satirik şeirlər yazmış Möcüz, milli şair Sabirin Güneydə davamçısı sayılmaqdadır. Möcüz özkeçmişində göstərmişdir: *‘Fars dilini çox da yaxşı bilmirəm və bu dildə çox az yazmışam. Həm də mən belə mülahizə etdim ki, Azərbaycanlılar Fars dilindən bir o qədər də xoşlanmazlar.*

Sovet İttifaqının 1941in avqustunda İranın quzeyini, İngiltərənin isə güneyini işğal etməsi ölkədəki siyasi durumu dəyişirdi. İranda nisbi liberal siyasi mühit yarandı. Azərbaycanda da ictimai-siyasi həyat canlandı. Yeni təsis edilən *Azərbaycan* qəzetində Azərbaycan Türklərinin (*‘Azərbaycanlılar, ‘Azərbaycan xalqı*) ayrıca millət olduğunu əsaslandırmaq üçün milli dilin önəmi vurğulanır, onun (Türkcənin) başqa dillərlə (ilk növbədə Farsca ilə) bərabərliyi üzərində ısrar edilirdi. Dil məsələsi Azərbaycan Cəmiyyəti üçün də vaz keçilməyəcək ‘qırmızı xətt hesab edilməkdə idi. *Azərbaycan* qəzeti Fars dilinin Azərbaycanda yayılmadığı, Azərbaycanın dilinin Türk dilləri sistemində müstəqilliyini, Azərbaycan əhalisinin dili ilə İranın başqa əyalətlərinin dili arasında hələ 7. yüzildən bəri heç bir oxşarlığın olmadığını, İranda Moğolların hökmranlığı ilə Azərbaycanın Türkləşməsi arasında heç bir əlaqənin olmadığını qeyd edərək, Azərbaycanda indiki dilin işlənməsi dövrü haqqında elmi məlumat verirdi. Bununla *‘İran milləti* haqqında rəsmi ideologiyanın Azərbaycanla bağlı əsas ideyaları təkzib edilir, milli varlığın sübutu üçün nəzəri əsaslar ortaya qoyulurdu.

Azərbaycan, eləcə də *Şahin* (Təbrizdə Farsca çıxırdı) qəzetlərinin ən çox üstündə durduğu mövzulardan birisi də Rza Şah diktatorluğu zamanı Azərbaycana münasibətdə uygulanan milli zülm siyasəti idi. Bu qəzetlərdə çap edilmiş məqalələrdə ictimai

həyatın ayrı-ayrı sahələrində, özəlliklə dil məsələsində, milli ayrır-seçkilik siyasəti pislənir, bu siyasətin məzlum Azərbaycanı iqtisadi və mədəni cəhətdən geridə qoyduğu vurğulanırdı.

Muxtariyyət prinsipi ilə yola çıxmış milli hərəkət liderləri ‘*İran milləti* anlayışına, yəni birdilli (Farsdilli), birkültürlü (Fars költürlü) hakim millət anlayışına da münasibət bildirmək zorunda idilər. Milli Konqresin İran şahına, məclis sədrinə və baş nazirə ünvanlanmış məktubunda qeyd edilirdi ki, ‘*Azərbaycan xalqı* milliyyət, dil, adət-ənənə, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə ayrıca millətdir, dünyanın hər bir həyata qabil milləti kimi ‘*Azərbaycan milləti* də milli hökumət yaratmaq haqqına sahibdir, bu millət özü Azərbaycanı demokratik əsaslarla idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. 21 Azər hərəkəti və Milli Hökumət (1945-46) zamanı üstündə durulan ən önəmli məsələlərdən birinin milli dil olması təbii idi.

21 Azər hadisəsindən gözü qorxmış İran rejimi nəzəri-təbliğati fəaliyyət sahəsinə sonralar daha artıq diqqət ayırdı. İranda, özəlliklə Güney Azərbaycanın özündə Türklüyün kökünü qazmaq üçün praktik işlər də davam etməkdə idi. Əski kəsrəviçilik və onun Azərbaycan haqqında müddəaları daha da inkişaf etdirildi. Bu işə ölkənin çeşidli universitetlərindən tarixçi, dilçi, sosioloq alimlər cəlb edildi.

Burada Azərbaycan əhalisi arasında aparılan rəsmi təbliğatın mühüm bir sahəsi üzərində də dayanmaq gərəkdir. Bir tərəfdən, Azərbaycan Türklərinin tarixi birliyi, dili, mədəniyyəti hər cür hücumlara məruz qalır, digər tərəfdən, Azərbaycan İrana konstitusiya, demokratiya və azadlıq bəxş edən [əyalət], İranın başı (tacı) elan edilirdi. Məşrutə hərəkəti dövründə Azərbaycanın rolu, Təbriz üsyanının (1920) anti-Britaniya yönümlü hərəkət olması geniş işıqlandırılırdı.

İkinci Dünya Savaşından sonrakı dövrdə Azərbaycan/Türk milli hərəkəti əsas etibarını ilə milli mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətlərlə məhdudlaşdı. Türk költürü üzərinə qoyulmuş tabuya

baxmayaraq, milli mədəniyyət nümunələri ortaya çıxmaqda idi. Bu sıradan birinci olaraq həm tarixi baxımdan, həm də ideya-bədii dəyərinə görə Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın (1905-1988) *Heydərbabaya Salam* poemasını (1954) göstərmək gərəkdir. Dalbadal bir neçə dəfə çap olunmuş bu əsərdən öncə yalnız Farsca yazmış (*Beycətabad Xatirəsi* qəzəlini çıxmaqla) nüfuzlu şairin bu əsəri Fars irqçiliyinə tutarlı bir cavab oldu. Milli hərəkatın yatırılmasından sonra Türk ictimai fikrində və mədəni həyatında yaranmış bədbin əhval-ruhiyyənin aradan getməsində bu möhtəşəm əsərin rolu əvəzsizdir. Şəhriyarın *Tehran və Tehranlılar* şeiri də Fars irqçisinə verilən gözəl bir cavab oldu. ‘Ayə, Tehranlı, insaf et, De eşşək sənsən, yoxsa mən? rədifli bu şeir, irqçilərin Türklərə yönəlik bəlli aşağılamalarına sərrast bir cavab olaraq qiymətləndirildi.

1960 -70lərdə milli aydınların ruh halını göstərmək, onlar arasında dolaşan və müzakirə edilən fikirləri müəyyən etmək baxımından tanınmış şair və ictimai xadim Təbrizli Əlinin (1929 – 98) həmin dövrdə yazdığı əsərlər əvəzsiz qaynaqdır. Onillərlə İranda Türkün varlığını yox sayan, onu aşağılayan pan-İranist və irqçi təbliğata qarşı bu ölkədə yazılmış onlarla əsər arasında Təbrizli Əlinin *Ədəbiyyat və Milliyyət* kitabı özəl yeri ilə seçilir. Bu kitab mürəccə-irqçi suçlamalara İran Türklüyünün ilk ümumiləşdirici cavabıdır. Çəşidli mövzulardan bəhs edən bu kitabın ən önəmli məziyyətlərindən biri Fars irqçilərinin aşağılamasını sinəyə çəkmək deyil, onlara eyni üslubda (*Yalaq Əcəm; süfrə pişikləri; qab dibi yalayanlar; duz yeyib, duz qabını sındıranlar*) cavabın verilməsidir. Bu, İrandakı Türk millətinin 1970lərdən başlayaraq keyfiyyətə yeni bir ruh halını yaşamağa başladığının əlamətidir.

Son dövəmdə stadionlarda və başqa yığnaq yerlərində səslənən şüarlar etnik gərilməni, daha önəmlisi isə yeni nəslin aşağılıq kompleksindən çıxdığını göstərir. 2006dakı etnik aşağılama-

lara cavab olaraq Azərbaycan şəhərlərində və Tehranda Türklərin protestoları ölkəni silkələdi. Etiraz nümayişlərində səslənən şüarlar bunlardı: *Türk dilini atmarıq, Fars dilinə qatmarıq!, Türkün dili ölən deyil, Fars dilinə dönən deyil!, Türk dili İranda rəsmi dövlət dili olmalıdır!, Qarabağa uzanan yad əllər kəsilməlidir!, Qalx ayağa Azərbaycan!, Haray, haray, mən Türkəm!, Ölüm olsun faşizmə!, Ölüm olsun şovinizmə!, Qızıldan olsa qəfəsim, azadlığa var həvəsim!, Təbriz, Bakı, Ankara, Farslar hara, biz hara?! , Nə Şərqi, nə Qərbi, itin Farsdan nə fərqi!, Hər kəs ki bitərəfdi, Farsdan da bişərəfdi!, And olsun Səttar Xana, Tehran gərək odlana!, Təəssübsüz millət gərək xar olsun!, Mən odam, odla oynama, alışarsan, yanarsan!, Azərbaycan var olsun, düşmənləri xar olsun!*

Fars irqçiliyi, ölkə daxilində Türklüyün varlığını İran dövlətinin gələcəyinə təhlükə saydığı üçün başda Azərbaycan Respublikası olmaqla Türk dövlətlərinə münasibətdə xüsusi siyasət yürütməyi vacib bilir. Arazın quzeyindəki ‘Azərbaycan adlı kiçik dövlətin müstəqil varlığı və inkişafı enində-sonunda bu bölgə dövlətini (İranı) çıxmaza soxacağı bəs bəlli bir perspektivdir. Adı qoyulmasa da əslində iki dövlət arasında geopolitik düyn yaranmışdır. Bu düynün açılması dünya siyasətinin önəmli sorunlarından biri olaraq dəyərləndirilməkdədir. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, *Türk-Fars Münasibətləri və İran Alqısı* bölümü, s. 244-250).

İran anlayışı

...Günümüz Quzey Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti üçün İran anlayışı *Erməni tərəfdarı* deməkdir. Sovetlərdən qalan *soydaşlarımızın düşməni* (Güney Azərbaycan) alqısını da buna əlavə etməmiş gərəkdir. Milli tarixçiliyin inkişafı, ümumiyyətlə ictimai həyatın milliləşməsi gedişində Fars ünsürünün Türk dövləti və millətinə qarşı tarixi mücadiləsi daha aydın şəkildə ortaya çıxacaqdır. Rəy sorğularında İran İslam Respublikası reytinginin yetəri qədər aşağı olması əsasən bununla izah edilə

bilər. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında siyasi İslam tərəfdarlarının müsəlman dünyasında ən aşağı səviyyədə təxmin edilməsinin səbəblərindən birini də sabitləşmiş mənfi İran alqısı ilə izah etmək gərəkdir.

Son Qarabağ savaşında İranın Ermənistan tərəfində yer alması şiə kimlikli təbəqənin dilini qısa etdi. İran/Fars dövlətinin boynuna biçilən *‘müsəlmanların hamisi, ‘şiəliyin qalası* alqısı ciddi zərbə aldı. Azərbaycandakı dini ortam müzakirə mövzusunə çevrildi, dini sahədə islahatlar gərəyi mövzusu dilə gətirildi.

Güney Azərbaycanın və Türk millətinin son 30 ildə siyasi statusunda önəmli dəyişikliyin olmadığına baxmayaraq, milli hərəkətin bu zaman içində irəliləməsi, İran dövlətindən psixoloji qopma, Fars kultür orbitindən çıxma meylinin sürətlənməsi günümüzün bir gerçəyidir. Qarabağ savaşı bu meyli daha da gücləndirdi. Bura günlük həyatdakı etnik münasibətlər sahəsində özünü göstərən gərginliyin artmasını da əlavə etmək lazımdır. İranda etnik münasibətlər haqqında aparılan rəy sorğularının nəticələri bu qorxulu gərilmənin göstərgəsidir. (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, *Türk-Fars Münasibətləri və İran Alqısı* bölümü, s. 256).

Rusiya təsəvvürü

...*Azərbaycan Rusiyaya könüllü birləşdi* nağılına indi inanan tapmaq çətinidir. Amma onillərlə bu fikri beyinlərə yerləşdirdilər, boş qafalarda yerini də aldı. Rəsmi tarixçilik 19. yüzilin başlarında Azərbaycan xanlarının doğru-düzgün seçim etdikləri iddiasında idi. *Üç pisdən, ən yaxşısı seçilibmiş*. Yəni geridə qalmış İranı, ya da Osmanlıны deyil, inkişaf etmiş *Rusiyanı seçdilər*. *Seçdikləri Rusiya* da az keçməmiş bu gerizəkalılığın bədəlini ödətdi. Kürəkçay təəhhüdü (may 1805) qarşılığında daxili işlərdə hakimiyyətlərini qoruyacaqlarını düşündülər. Bir il keçməmiş (fevral 1806) Qarabağlı İbrahim Xan və ailəsi qanına qəltan edildi. Xanlıqlar bir-birinin ardınca ləğv edildi, xan və bəy

ailələri pərən-pərən salındı. Halbuki belə bir qədəri bizim indi mədh edilən xanlarımız görə bilərdilər. Çünki burunlarının ucundakı 'Tiflis xanının' ailəsi eyni müamiloni görmüşdü.

19. yüzilin başlarındakı faciəli tariximizdən alınacaq başqa bir ibrət dərslərini də buradaca yaddaşımıza yazaq: *Rusiya verdiyi sözü tutmadı.*

Azərbaycana yerləşmiş Rusiyaya fərqli münasibətdən bəhs edək. Orta məktəb dərslər kitablarından bilirik: Mirzə Fətəli Axundov və başqa məmurlar, əli qələm tutan oxumuş kəsimin bir hissəsi (məs. *Qarabağnamə* yazarları) Rus hakimiyyətini lütuf saydılar. Axundov yeni gəncliyin nümayəndəsi Həsən Bəy Zərdəbiyə ağıl verirdi: "Əl çək bizim yaxamızdan! Buna ancaq şükür ol ki, dövləti-Rusiyanın təhti-himayətində keçən zamanələrin qoşunkeşliyindən və çarqınından azad olub, asayiş tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq." Zərdəbi və yeni nəsil gənclik 'zindəganlıqdan razı deyildi. Axundovun konformist tutumunun əksinə Zərdəbi nəslə tarixi və çağdaş gerçəyi ortaya qoydu. *Əkinçidə* bu tip ifadələrə rast gəlirik: '...Rusiya dövlətinə tabe olmuşuq, 'dövləti-Rus bizim vilayəti zəbt edəndən irəli... Yəni Azərbaycanın işğal edildiyi və sömürge rejimində yaşadığını anlamışdılar və vətəndaşlarını da bu gerçəyi anlaməğa çağırırdılar.

Rusiyanlıların Rus sömürge sistemini təqdir etmələri bir yana, hələ bir Rusiyanın *Azərbaycana mədəniyyət gətirməsini* də iddia edir, *Avropa mədəniyyətinin Rusiya vasitəsilə Azərbaycana gəlməsini* minnət qoyurdular. Halbuki bu tezislərin adı məntiqlə problemi vardır. Rusiya Azərbaycana nəşə gətirmək - o da olsun mədəniyyət- üçün gəlməmişdi. Buradan özünə lazım olan, ehtiyacı olduğu sərvəti aparmaq üçün gəlmişdi. Özünün Avropa mədəniyyətinə ehtiyacı vardı (indi də var), bu Avropa dəyərləri əlbəttə Rus hakimiyyətinin qurduğu sədləri aşaraq Azərbaycana girə bilərdi...

Rusiyanın Quzey Azərbaycana mədəniyyət gətirməsindən söz düşmüşkən, bir az irəli qaçıb bizim bəzi çoxbilmiş Güneyli soydaşımıza bu tip bayat və yanlış (*Rusiya olmasaydı Cənubun gününə düşərdiniz* kimi) fikirləri yaymamalarını təvəqqi edərdik. Quzeyin milli fikir sahibləri Rus hakimiyyətini və sömürgəçiliyini Quzey Azərbaycanın inkişafı qarşısında duran ən etkili amil saymışlar. Hər halda bizim bu 'çoxbilmişlərdən az bilmirdilər.

Tarixin sonrakı gedişində Rus sömürgə sistemi daha da qəddarlaşdı; pozuçu, talançı və basqıcı xarakter aldı. 28 May İstiqlal Bəyannaməsi bir qaçılmaz zərurətdən doğmuşdu. Bağımsızlığına sahib olmayan bir millət gələcəyini təmin edə bilməz! Rusiya Türkləri arasında yeganə bizim istiqlalçı babalarımızdı bu siyasət fəlsəfəsini ortaya qoyan! Az bilinən bir tarixi faktı da əlavə edək: Məhz Azərbaycan siyasilərinin ısrarları sonucunda Gürcülər və Ermənilər də Güney Qafqazın Rusiyadan qopmasına səs verdilər.

Milli tariximizin cilvəsinə baxın: 28 May İstiqlalından cəmi 23 ay sonra 27 Aprel İşğalı (1920) gəldi. İkinci işğalı asanlaşdıran amillərdən biri qələbə ilə sonuclansa da Birinci Qarabağ Savaşı oldu. Bu ərəfədə Rusçu-bolşevik məbus Əliheydər Qarayev parlamandakı çıxışında Qarabağdakı hadisələrin Avropa imperialistlərinin işi olduğunu və bu problemi Azərbaycanın öz gücü ilə çözməyəcəyini iddia etdikdən sonra təklif edirdi: "Qoyun Şərq millətlərinin hüququnu müdafiə edən Qızıl Ordu [?] gəlsin də Qarabağ üsyanını yatırırsın, daha sonra Anadoluya imdada getsin." 27 Apreldə Rus imperializmi yenə söz verirdi: 1. XI Qırmızı Ordu Bakıya girmədən dəmiryolu ilə birbaşa Anadolunun imdadına gedəcək; 2. Azərbaycan istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüzdən qorunacaq; 3. Azərbaycan ordusu olduğu kimi qalıb dağıdılmayacaq; 4. Azərbaycan siyasi firqələri hürriyyət və sərbəstliklərini saxlayacaqlar; 5. Sabiq siyasilər, hökumət üzvləri və millət vəkillərindən heç kimsə siyasi cinayətdə

ittham edilməyəcək; 6. Tam sərbəst şəkildə toplanacaq Azərbaycan şuraları hökumətin idarə şəklini təyin edəcək. Bolşevik qiyafəsində gələn Rus imperializmi bu maddələrin heç birinə (!) əməl etmədi. Bunu da bir kənara yazaq: *Rusiya bu dəfə də verdiyi sözə əməl etmədi!*

Amma yerli Rusçuların dilləri açıldı, gözlərinə də işıq gəldi. Bu kəsimin həyəcan və davranışını ümumiləşdirərək İnkilab Komitəsinin sədri təyin edilən Nəriman Nərimanov məşhur düsturunu elan etdi: *Azərbaycan respublikasının daimi xoşbəxtliyi Rusiyaya bağlıdır.*

Uzun sürən Sovet dövründə *Sovet Azərbaycanının görünməmiş iqtisadi inkişafa nail olduğu* haqqında fikirləri yalanlaya biləcək faktlar arasından tək birini seçək. Sovet dönməsinin hesablamalarına görə, 1922-1981. illərdə SSRİ üzrə sənaye hasilatı 514 dəfə artdığı halda Sovet Azərbaycanında bu rəqəm cəmi 138ə bərabər idi. Milli kimliyin bərbad edilməsini, ölkə sərvətlərinin vəhşicəsinə istismarını, əhəlinin keyfiyyətli qisminin məhv edilməsini, Rus mədəniyyəti və dövlətinə bağlı yerli nökrərlərin (nomenklaturun) yetişdirilməsi və onların xalqa sırtınmasını... heç demirik.

Sovetlərin varisi Rusiya Federasiyası; keçmiş SSRİ ərazisinin yüzdə 76sına, əhəlisinin yüzdə 50sinə, iqtisadiyyatının yüzdə 45nə, hərbi gücünün yüzdə 33ünə sahib çıxdığına baxmayaraq, yenə də Azərbaycan Respublikasına görə nəhəng güc olaraq qaldı. Ən önəmlisi isə Azərbaycanın bağımsızlığına və suverenliyinə düşmənciliyini də Çar və Sovet rejimlərindən miras aldı. (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Vurğulanan Yalanlar: Rusiya Alqısı bölümü, s. 222-225).

Bizim üçün Türkiyə nədir?

...Türkiyə heç bir zaman Azərbaycana bu qədər yaxın olmamışdı. Türkiyənin özəlliklə Üçüncü Qarabağ Savaşında siyasi

və hərbi gücülə Azərbaycanın yanında olması qardaşlığın söz-dən işə keçməsinin rəmzinə çevrildi. Ayətullah Şəriətmədari, Əbülfəz Elçibəy, Heydər Əliyev və İlham Əliyevin dilə gətirdikləri bir millət, iki dövlət düsturunun gerçəkləşdiyi əndər dönəmlərdən biri oldu. Bu baxımdan 1918də Osmanlı Ordusunun Quzey və Güney Azərbaycanda soydaşlarını qurtarmaq amacıyla buralara gəlməsi tarixin yeganə istisnası ola bilər.

Güney Azərbaycan da heç zaman bu qədər Türkiyəyə yaxın olmamış, Türk Dünyasının bir parçası şüurunu daşımamışdır. Heç bir zaman gözünü bu qədər Türkiyəyə və Türk Dünyasına dikməmişdir. Bu gəlişmənin ən çarpıcı sübutu olaraq Təbriz-Bakı-Ankara, Farslar hara, biz hara?! şüarı ortaya çıxmışdır.

Gedişat belə isə nədən Türkiyə haqqında mənfi alqı yaradılır? Əcəba bunu Türk və Türkiyə düşmənlərinin gəlişən ortamdan narahatçılığının ifadəsi saymaq olarmı? (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Körüklənən Yanlışlar və Türkiyə Alqısı, s. 207-208).

Körüklənən yanlışlar

...‘Osmanlı-Səfəvi savaqları, Çaldıran meydan müharibəsi, Sultan Səlim – Şah İsmayıl münasibətləri ta qədimdən Türkiyənin Azərbaycana mənfi münasibətinin ən yaxşı sübutudur. Sovet dönməindən etibarən körüklənən bu tezisdəki tarixi faktlar gerçəkdir. Yanlış olan 500 il əvvəl baş vermiş hadisə və sürəci sapdıraraq günümüdə daşımaq və 21. yüzilin hadisəsi kimi sırtımaqdır. Orta çağlarda nə milli dövlətlər, nə də modern anlamda millətlər vardı. Savaqlar isə məhz sülalələr arasında baş vermişdir. Hər dövlətdə hakim sülaləni və qüdrətli ailələri təmsil edən güc mərkəzləri arasında ixtilafların, qanlı savaqların olması bilinən bir gerçəklikdir. Tarixi faktı bu tərzdə ifrat ‘çağdaşlaşdırmaq cəhdi məsələyə sadəcə qeyri-akademik yanaşma ilə izah edilməməlidir. Məqsəd siyasidir – Türkiyə haqqında mənfi alqı yaratmaqdır.

‘19. yüzilin başlarında Osmanlı Azərbaycana iddialarından əl çəkməmiş; buranı işğal etmək istəmişdir. Bu günə qədər sürüb gələn bu tezis üzərində bir qədər ayrıntılı duraq. Rəsmi İran tarixçiliyində Osmanlının daim İran torpaqlarına göz dikdiyi, onu işğal etmək niyyətində olduğu vurğulanmışdır/vurğulanmaqdadır. Quzeydə də Sovet dövründə aşağı-yuxarı eyni saxtakarlığa yol verilmiş, 19. yüzilin başlarında Azərbaycanın “üç pisdən birini seçmək məcburiyyətində qaldığı” – ya geridə qalmış feodal İrana, ya Osmanlıya, ya da nisbətən inkişaf etmiş Rusiyaya birləşmək - rəsmi konsept olaraq vətəndaşın şüuruna yerləşdirilmişdir. İndi də Quzey Azərbaycanda “balanslaşdırılmış xarici siyasət” görüşünü tarixi keçmişin bu hadisəsi ilə izah etmək cəhdi qalmaqdadır.

Yuxarıda verilən tarixi faktlar göstərir ki, İranın rəsmi tarixçiliyinin, ya Sovet dövründən qalmış Quzey Azərbaycan tarixçiliyinin Azərbaycanın bölünməsi haqqında konseptinin Osmanlı bölümü elmi deyil, tamamilə siyasi amaclarla xidmət edən baxış olmuşdur. 18. yüzilin ikinci yarısı – 19. yüzilin başlarında Osmanlının Azərbaycandakı xanlıqları işğal etmək niyyəti olmamış, buradakı xanların Osmanlı sultanının təbəəsinə çevrilmək istəklərini müsbət qarşılamamışdır. Osmanlı həmin dövrdə Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinə qarışmamış, susqun qalmışdır.

‘1918də Osmanlı neft üçün Bakıya gəldi; Osmanlı İrəvanı Ermənilərə verdi; Atatürk Azərbayanı Ruslara satdı... kimi fikirlərlə Osmanlı/Türkiyə – Azərbaycan münasibətlərinin ən önəmli dönməsinə kölgə salmaq, hətta şüurlardan qazıb atmaq istədilər. Tonlarla əsər yazıldı. Rayevski, Tokarjevski, Cəmil Quliyev, indi də yeni peyda olmuş Vasif Qafarov kimilər müxtəlif yönərdən 1918-1920lər tarixini təhrif etdilər/edirlər. Onların yazılarında ayrı-ayrı detal şişirdilir, mahiyyət təşkil edən tarixi fakt ya bəsitləşdirilir, ya da sadəcə yox sayılır. Bu dönmənin

ən önəmli tarixi faktı isə budur: Osmanlı Türkü, Azərbaycan Türkünü fiziki məhvdən xilas etmişdir! Qalanları təfərrüatdır. Ümum-Türk tarixinin ən möhtəşəm hadisəsini – Türk xalqlarının bir-birini qurtarmalarını! - unutturub, detalları şişirtmək – budur Türk düşmənlərinin xisləti. Bu tip insanlardan insaf tələb etmək də sadələşlilükdür. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Körüklənən Yanlışlar və Türkiyə Alqısı, s. 208-212).

Türkiyəyə qərəzli yanaşma

... Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə digər tərəfdən yanaşaq. Məgər münasibətlər ideal idi? Heç problem olmadımı? Türkiyə ilə Azərbaycan arasında nə keçmişdə, nə də indi problem olmamışdır, yoxdur demək beynəlxalq münasibətlər sisteminə xəbərsiz olmaq deməkdir. Müttəfiq dövlətlər arasında bəzi problemlər olmuşdur, var və olacaqdır. Önəmli olan həyati məsələlərdə ittifaqın olmasıdır. Əlbəttə, Türkiyəli kommunistlər və bəzi ittihadçıların Azərbaycan istiqlalına qarşı fəaliyyətləri (1920) təkzibedilməz faktdır. Nuru Paşa nə qədər heykəli haqq etmişsə, əmisi Xəlil Paşanın fəaliyyəti o qədər sorğulanmalıdır. Süleyman Dəmirəlin nə qədər milli hökumətin yıxılmasında rolu varsa, Türkiyə Cümhuriyyəti dövlətinin min qat Azərbaycanın ayaq üstə durmasında rolu olmuşdur. Doğru-düzgün və ədalətli sonuca varmaq üçün xüsusi ilə ümumini, ikinci-üçüncü dərəcəli səbəblə/faktla həyati əhəmiyyətli səbəbi/faktı bir-birindən ayırmaq gərəkdir. Türk və Türkiyə düşmənçiliyini yaymağa müqəlləf olanlar məhz təbliğatın bu özəlliyini bildiklərindən milçəkdən fil düzəldirlər. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Körüklənən Yanlışlar və Türkiyə Alqısı, s. 207-215).

Türkiyə-Azərbaycan birliyi

... Türkiyəyə münasibət məsələsinə indi də geo-siyasət elminin soyuq məntiqi ilə baxmağa çalışaq. Öncə Azərbaycan Respublikasının kiçik dövlət kateqoriyasında bir dövlət olduğu gerçəyi ilə razılaşaq. Və kiçik dövlətlərin orta və böyük dövlətin/dövlətlərin himayəsinə ehtiyacı vardır fikri ilə də razılaşaq. 10 milyon əhalisi, 86 min kv km rəsmi ərazisi, 46 mlrd dollar milli gəliri olan Azərbaycan Respublikası, çox mürəkkəb geopolitik ortamda milli problemlərini həll etmək məcburiyyətindədir. Azərbaycan Respublikası Rusiya-İran-Türkiyə geopolitik üçbucağında yerləşir. Bunlardan ilk ikisi tarixən də, indi də Azərbaycana dost münasibətdə olmamış ölkələr olduğunu ağı başında olan hər kəs bilir. Bu üçbucaqda Türkiyə Cümhuriyyətinin – qardaş Türk dövlətinin olması Allahın bir lütfüdür. Yetər ki bu lütfü qavraya bilək, siyasi və ictimai fikirdə bu üç dövləti eyni məsafəyə qoymaq yanlışlığından əl çəkək. Hakim idarəçi sinfin (nomenklaturun) uzun illərin ‘balanslaşmış xarici siyasət adlı var-gəldən sonra bu həqiqəti qismən dərk etməsinə sevinmək olar. Azərbaycanın Qarabağ problemini tamamilə və birdəfəlik həll etməsi, digər həyati məsələlərinin çözümü üçün Türkiyənin timsalında müttəfiqə ehtiyacı vardır. Türkiyəyə yersiz təkəbbürlə baxanlar qəbul etməlidirlər: Türkiyə Cümhuriyyəti dövləti orta ölçəkli bölgə dövlətidir - özünü qoruya bilir. Azərbaycanın bu ittifaqa daha çox ehtiyacı vardır.

Bu ittifaqın 2008/2009 örnəyində təhlükəyə düşməməsi, dayanıqlı olması üçün iqtidarların yaxın olması, dostum-qardaşım deməsi yetmir. Xalqlar o qədər yaxın, tək millət olmalıdırlar ki, iqtidarların yanlışları ya da şıltaqlığı münasibətləri poza bilməsin.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri strateji müttəfiqlikdən də irəli gedə bilər. Konfederativ birlik fikri də müzakirə edilə bilər, hətta edilməlidir. Türkiyəni təqlid etmək deyil, üstün dəyərlərindən faydalanmaq gərəkdir. Türkiyədə durum ideal deyildir.

Ancaq gəlin gerçəkçi olaq: Türkiyə hər sahədə Azərbaycandan bir baş yüksəkdir.

Ayağı üstə dura bilən, öz problemlərini çözmək üçün risqi gözə ala bilən bir Azərbaycanın Türkiyədəki Türk milləti nəzdində nüfuzu çox yüksəkdir. Hətta Azərbaycan, siyasətini düzgün qura bilsə rəsmi Londonun ABŞ siyasətinə təsiri qədər təsir gücünə də sahib ola bilər. Başqa sözlə, Ağ Evin qərarına təsir etməyin ən yaxın yolu Dauning Str. 10dan hərəkət etməkdir düsturu üzrə rəsmi Ankaranın da qərarlarına təsir etmək potensialına sahibdir.

Azərbaycan-Türkiyə ittifaqının daha bir strateji önəmi də vardır. Bu ittifaq Türk Birliyinin yaranması üçün ön şərtidir – Türk Birliyinin çəyirdəyi məhz bu ittifaq ola bilər. Bir xüsusu da əlavə edək: Türkiyə ilə iki Azərbaycanın əhalisi Türk Dünyası əhalisinin təxminən yarısına bərabərdir. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Körüklənən Yanlışlar və Türkiyə Alqısı, s. 217-218).

Güney Azərbaycanın Türkiyəyə baxışı

... Azərbaycan, tək Quzeyindən ibarət deyildir, onun Güneyi də vardır. Güney Azərbaycan, Quzeyə görə Türkiyəyə münasibətini daha əzablı yollar qət edərək şəkilləndirməkdədir. İrançılıq dəyərlərindən, özəlliklə məzhəb təəssübündən qopmaq uzun zaman aldı. İran üçün fədakarlıq, amma özü üçün qəflət adlandırdığımız 1905-1925lərdə Güney Azərbaycanın davranışı acı təcrübələri ortaya qoydu, sonrakı Fars irqçi rejimlərinin (Pəhləvi və Xomeyni) təhqir, talan və əritmə siyasəti Türklüyü İran təmindən qopardı. Pəhləvi dönməsinin ‘Türke xər [Eşşək Türk] aşağılaması indiki molla rejiminin ‘Mərg bər Türk! [Türkə ölüm] təhdidləri ilə əvəzləndi. Bir zamanlar Sovetlər ən məsum düşmənlərini ‘Türkiyə casusu ittihamı ilə Sibirə sürgünə göndərir, hətta güllələyirdisə, indi də İran, *Təbriz, Bakı, Ankara, Fars-*

lar hara, biz hara?! deyənləri eyni ‘Türkiyə casusu adıyla zindanlara doldurur. Ancaq tarixin gedişatını durdurmaq mümkün deyildir. Soydaşlarımızın xeyli hissəsi dostunu-düşməni anlamağa başlamışdır, gözünü quzeyə – Azərbaycan Cümhuriyyətinə, həm də batıya – Türkiyəyə çevirmişdir. İranda əsrlərlə davam edən Türk və Osmanlı/Türkiyə düşmənciliyi özəlliklə yeni nəsilə tərs təpməyə başlamış, Türkiyə alqısı köklü şəkildə dəyişmişdir. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Körüklənən Yanlışlar və Türkiyə Alqısı, s. 218-219).

Yanlış Türkiyə obrazı

... Çar/Sovet və Pəhləvi/Xomeyni dövrlərində onillərlə aparılan anti-Türkiyə təbliğatı Azərbaycan əhalisinin şüuruna təsirsiz qalmamış, Türkiyə haqqında şübhələrin, hətta bəzi kəsimlərdə düşmən münasibətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixi hadisələr təhrif edilərək mənfi alqının yaranması üçün aktiv şəkildə istifadə edilmişdir.

Milli şüurun gəlişməsi, eləcə də siyasi gedişatın (1918in qurtuluşu, Qarabağ Savaşı və s.) təsirlə təsəvvürlər dəyişmiş, Türkiyə haqqında daha gerçəkçi yanaşma şəkillənmişdir. Qardaş Türkiyə anlayışı Azərbaycan Respublikasının əksər vətəndaşlarının kimliyində yer almışdır. Ancaq Azərbaycanın Türkiyəyə artan meylinin və tərsinə Türkiyənin Azərbaycana əlaqəsinin güclənməsindən rahatsız olanlar vardır. Azərbaycandakı Türk düşmənləri, öz fəaliyyətləri ilə Türkiyədəkilərə pas atmaqdadırlar.

Türkiyə amili Güney Azərbaycanda milli kimliyin formalaşmasında önəmli rol oynamaqdadır. İran rəsmi təbliğatı özəlliklə yeni nəslə təsirsiz qalmaqdadır, Türkiyənin nüfuzu isə əksinə artmaqdadır. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Körüklənən Yanlışlar və Türkiyə Alqısı, s. 219-220).

Qurucu babalarımız

...Milli kimliklərdə qurucu atalar və tarixi qəhrəmanların özəl yeri vardır. Millətlər böyüklerinin doğum və ölüm günlərini qeyd etməklə ona xidmət edənlərə sayğı borcunu ödəyər. Şəxsi mənfəət güdmədən fədakarlıq edənlərin xidməti nə qədər böyükdürsə, onlar o qədər millətin yaddaşında yer almağa layiqdirlər. “Bir millətin ölümlərini sayğı ilə anması irəlidə də böyükklər yetişdirəcəyinin müjdələyəcəsidir.” (Atsız)

“Dövlət quruculuğu” anlayışı olduğu kimi, “millət quruculuğu” anlayışı da vardır. Bunlardan birincisi bizdə çox işlədilir, ikincisinə Sovetlərdən qalma yad yanaşma var. Onlar ayrı-ayrı anlayışlar olmaqla yanaşı, çox vaxt bir-birini tamamlayır (müstəqil dövlətlərdə). Bəzən isə “dövlət”lə “millət” bir-birinə tərs düşür (özləliklə müstəmləkələrdə). Bu məsələlər haqqında Qərbdə yüzlərlə kitab yazılmış, çeşidli millət-dövlət nəzəriyyələri hazırlanmışdır.

Hər iki Azərbaycanda bu sürəci (millət və dövlət quruculuğunu) irəli aparan onlarca şəxsiyyətimiz olmuşdur. Məhz onların sayəsində Azərbaycanın quzeyində Türk milləti və Azərbaycan Respublikası dövləti indiki halı ilə biçimlənmiş, güneyində isə milli hərəkət bugünkü səviyyəsinə çatmışdır. Bu kişilər arasında 18 fikir və əməl böyüyümüz fərqlənir – hər şeydən öncə, örnək şəxsiyyət olmaları, örnək fikirlər irəli sürmələri ilə.

Bu şəxsiyyətləri birləşdirən ortaqlıq keyfiyyətlər çoxdur: hamısı millətçidir, Türklük üçün mübarizə aparmışdır. Milli ideologiyanın tarixi də, bugünü də əsasını bu şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bunlarsız milli fikir həyatını təsəvvür etmək belə çətinidir. Bu şəxsiyyətlər millətin namusudur. Onları Quzeydə Sovet, Güneydə Pəhləvi və Xomeyni rejimləri gözdən salmağa çalışmış, onların böyüklüyünü danmışdır. İndiki və gələcək nəsillərimizə bu böyüklərimizi tanıtmalı, onların irsini üzə çıxartmalı

və yaymalı, onlardan öyrənməliyik; özəlliklə ona görə ki, hazırda Güneydə və Qzeydə millət-dövlət quruculuğu dövrünü yaşadığımızdan, onlara böyük ehtiyacımız vardır.

Bu böyüklərimiz keçmişimizə, yaşadığı dövrə və millətin gələcəyinə necə baxmışlar? Onlar milli həyatın problemlərini necə görmüş, bu problemlərin həlli üçün nə təklif etmiş, özləri nə etmişlər? Ən önəmli suallardan biri də budur: niyə məhz bu şəxsləri “millət qurucuları” sırasında görmüş, onlar haqqında bu müzakirəni vətəndaşın düşüncəsinə təqdim edirik?

Fikir və əməl böyüklərimiz siyahısı *Həsən Bəy Zərdabi* (1842-1907) ilə başlanır, çünki ondan əvvəl millətləşmə sürəcini başladan, “biz kimik?” sualına doğru-dürüst cavab verən fikir adamımız olmayıb. Məhz Zərdabi idi ki, türklüyü irançılıq/farsçılıq düşüncəsindən qopartdı və dedi ki, müsəlman olmaqla yanaşı, sən türksən və tək deyilsən – Osmanlıda, Rusiyada, Çində, İranda, başqa yerlərdə sənin canbir, qanbir, dilbir qardaşların var. Zərdabiyə görə, xalqlarası həyat “zindəganlıq cəngi”ndən ibarətdir və bu mübarizədə uduzan tərəf olmamaq üçün ilk növbədə xalqın təhsilindəki bərbad vəziyyəti düzəltmək lazımdır. Zərdabinin imza atdığı ilklərdən birincisi 1872-ci ildə maarifçi Xeyriyyə Cəmiyyətini qurması oldu. Obiri il *Hacı Qara* tamaşası ilə Azərbaycanda milli teatrın əsasını qoydu. Zərdabinin çəkdiyi iztirab ona gərəkən yolu göstərdi: “Hər kəsi çağırıram gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm qanmır, axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir əlacım yoxdur”. Beləcə, milli qəzetçiliyin ilki – *Əkinçi* yarandı (1875). Zərdabi milli həyatı yalnız analiz edib, qonşularla müqayisə etməmiş, həm də millətin tərəqqi etməsi yollarını göstərmiş, milli haqları yad hökumətdən, yad qonşulardan müdafiə etmişdir. Zərdabi şəxsiyyəti yeni nəsil örnək ideoloq və siyasətçilərin yaranmasına təkan verdi. Zərdabinin ən böyük tarixi xidməti, bizcə, budur.

Bu arada Güney Azərbaycan əsilli başqa bir ulduz da parladı. Həmədan yaxınlığındakı Əsədabad qəsəbəsində doğulmuş Cəmaləddin müsəlman Şərfinin fikir və siyasət həyatına canlılıq gətirdi. Bu gün *Şeyx Cəmaləddin Əsədabadinin* (Əfqaninin, 1836-1897) irsinə fərqli yanaşmalar vardır. Amma onun imperializm əsarətindən azad olmaq, millət (*vəhdəti-cinsiyyə*) konseptləri, dil birliyinin rolu haqqında fikirləri zamanında gənc ideoloqların yetişməsinə böyük təsir etdi. Onun “millətdən kənardə səadət yoxdur”, “dövlətin möhkəmliyi ədalətindən, millətin diriliyi elmindən asılıdır” kimi düsturları bu gün də keçərlidir.

Zərdabi və Şeyx Cəmaləddinin öndərliyi və örnəkliyi milli ideologiyanın və milli dövlətin qurucularını yaratdı. *Əli Mərdan Bəy Topçubaşı* (Topçubaşov, 1862-1934) redaktoru olduğu rusca *Kaspi* qəzetini milli orqana çevirdi, həm qəzeti, həm özü illərlə millətin vəkili oldu. Nicat maarif cəmiyyətinin sədri, Rusiya türklərinin tanınmış siyasi liderlərindən biri, bağımsız Azərbaycanın parlament sədri, Paris konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, sonra əski Rusiya məzlum millətlərinin mühacirətdəki liderlərindən biri kimi Topçubaşı siyasi hadisələrin mərkəzində yer aldı, ömrünün sonunadək bu ölkə və bu millət üçün çalışdı. Onun fikir adamı kimi böyüklüyünü *Kaspidəki* çoxsaylı məqalələri, yazdığı rəsmi sənədlərin layihələri, Parisdə çap etdirdiyi Azərbaycan haqqında kitabçalar, *Azərbaycanın təşəkkülü* adlı əsəri, eləcə də Azərbaycanın gələcəyi haqqında qoyduğu suallar göstərməkdədir.

Əli Bəy Hüseynzadə-Turan (1864-1940) yalnız Azərbaycan da deyil, bütün türk dünyasında türkçülüyn (millətçiliyin) banilərindən biri, bəlkə birincisidir. Azərbaycanda türklüyn tarixi, etnoqrafiyası haqqında ilk dolğun elmi əsərin (*Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?*) müəllifi Hüseynzadədir. Onun məşhur düsturunu – Türkləşmək, İslamlaşmaq, Çağdaşlaşmaq – bu gün bilməyən oxumuş adam tapmaq çətinidir. Millətləşmə sürəcinin

başlarında milli şüurun vacibliyinə ilk diqqət çəkən də, bizcə, odur. Azərbaycanda milli gücdən ilk bəhs edən fikir adamı Hüseynzadənin özüdür. Əli Bəy Hüseynzadə çağdaşlarını və sonrakı nəsli ümumtürk ədəbi dilini qoruyub saxlamağa çağıranda nə qədər müdrik idi! Üstündən aşağı -yuxarı 100 il keçəndən sonra yenidən ortaq türk dili problemi qarşısında idi.

Milli fikir və əməl böyüklərimiz siyahısında mütləq yer almalı olan 3-5 adamdan biri *Əhməd Bəy Ağaoğludur* (Ağayev, 1869-1939). O, millətin keçmişi, indisi və gələcəyi haqqında özəl konsepti olan mütəfəkkir, irançılıq/farsçılıq zehniyyətini baltalamış ideoloqdur. Əhməd Bəy Ağaoğlu Azərbaycanda türk millətçiliyini nəzəri cəhətdən irəli aparmış görkəmli şəxsiyyətimizdir. O həm də erməni təcavüzünə qarşı müqavimətin təşkilatçısı, ilk milli partiyanın – Difağının qurucusudur. Ağaoğlu Azərbaycanla yanaşı, Türkiyənin siyasi həyatında da önəmli rol oynamış milli iftixarımızdır.

Bu üç böyüyümüzün öndərliyi ilə formalaşmaqda olan milli məfkurə, uyğun siyasi şərtlər yaranan kimi – 1918-ci ildə milli dövlətin qurulmasını labüd etdi. Hələ həmin tarixə qədər gənc *Məmməd Əmin Rəsulzadə* (1884-1955) özünü təsdiq etdirmiş görkəmli ideoloq və siyasətçi kimi hadisələrin tam mərkəzində yer almışdı. Rəsulzadə həm də yorulmaz təşkilatçı idi, millətin təşkilatlanması məsələsinə ən çox önəm verən və bu yolda çalışmış liderlərdən idi. Böyük dövlət adamı, siyasətçi, ideoloq olan Rəsulzadə həm də görkəmli alim, publisist və jurnalistdir.

Cümhuriyyətin 23 ayı (1918-1920) milli tariximizin həm ən fəxarətli, həm də ən dramatik dönməsidir. Deyilənlər ən çox da Cümhuriyyət xadimləri – parlamentin faktik başçısı *Dr. Həsən Bəy Ağayev* (Ağazadə, 1875-1920), Cümhuriyyətin ilk baş naziri *Fətəli Xan Xoyski* (1875-1920) və ikinci baş naziri *Nəsim Bəy Yusifbəylinin* (1881-1920) tarixi fəaliyyətinə və faciəli talelərinə aiddir. Onlar həm də ilk şəhid dövlət adamlarımızdır.

27 Aprel fəlakətindən – Rusiyanın Quzey Azərbaycanı ikinci dəfə işğalından sonra milli siyasi fikrin inkişafı və Azərbaycan davası uğrunda mübarizə mühacirətdə davam etdi. Topçubaşı və Rəsulzadənin liderliyində toparlanan siyasi mühacirət milli davanı beynəlxalq platformaya daşıya bildi, Azərbaycan məsələsinə dünyanın siyasi problemi kimi yanaşmaq zərurəti fikrini əzmlə müdafiə etdi. Siyasi mühacirətin sıralarında onlarla, yüzlərlə fədakar insan milli davanı yürütdü. Siyasi mühacirətin içindən böyük fikir və əməl adamları da çıxdı.

Müsavat Partiyasının ikinci başqanı *Mirzə Bala Məmmədzadənin* (1898-1959) siyasi fikrin inkişafında, milli məfkurənin biçimlənməsində müstəsna rolu oldu. O, ilk dəfə olaraq milli ideologiyanı sistemləşdirdi. türkçülük və Azərbaycançılığa tərif verdi. O, siyasət elmi sahəsində çalışmış ən böyük alimlərimizdən biridir; sayca iki mindən çox olduğu təxmin edilən əsərləri toplanıb küll halında çap edilməlidir.

Ceyhun Bəy Hacıbəyli (1891-1962) gənc yaşlarından milli hərəkata qoşulmuş, milli hökumətin qəzetini (*Azərbaycan*) redaktə etmiş, Azərbaycan istiqlalının Paris konfransında tanıtılmasında rol almış, daha sonra siyasi mühacirətin liderlərindən biri kimi Azərbaycanın Avropada qısılmayan səsi, milli iradənin daşıyıcısı olmuşdur.

Mühacirət liderləri sırasında *Sadiq Aran*ın (1895-1971) da yeri var. O, gənc yaşlarında Azərbaycan parlamentinin üzvü olmuş, sonralar siyasi mühacirətin fəaliyyətində mühüm rol oynamış, özəlliklə mühacirət mətbuatının qurulmasında fədarcasına çalışmışdır. O, milli davamızı xaricdə müdafiə etmiş, bu yöndə onlarla əsər yazmışdır. Özəlliklə onun *İran türkləri* əsəri İranda Azərbaycan məsələsinin qoyuluşu, fars irqçiliyinin ifşası baxımından diqqəti çəkir.

Üzeyir Hacıbəyli (Hacıbəyov, 1885-1948) fikir və əməl bö-yüklərimiz arasında tamamilə bənzərsiz həyat yaşamış şəxsiy-yətimizdir. İlk Azərbaycan (eləcə də ümumtürk və ümumislam) opera və operettasının müəllifi, həm də siyasi publisistika sahə-sində özünü təsdiq etmiş yazarlardan biri idi. O, siyasi elit prob-lemi, millətləşmə sürəci, milli kimlik məsələləri, tarixi sorğula-maq istiqamətlərində məqalələr yazmış, məşhur *Azərbaycan* qə-zetini (qardaşı Ceyhun Bəylə birlikdə) redaktə etmişdir. Sovet repressiyalarından nə hikmətsə yan keçə bilən Üzeyir Bəy soya-dının sonunda “ov” yazılmasına razılaşa da, dühasının verdiyi güclə millətində möhtəşəm xidmətlər göstərmiş, musuqisi ilə mil-li özünüdərək, millətləşmə sürəcinə həssas qatqıları olmuşdur.

Bu arada Güney Azərbaycan da öz yolunu aramağa cəhd et-miş şəxslər, yüzillərlə sürüb gələn irançılığa/farsçılığa xidməti ilə yanaşı, nəhayət, özünü də düşünməyə cəhd etmişdir. 1920-ci il Təbriz üsyanında millətimiz təcəddüd düşüncəsinin banisi, Məşrutə inqilabının qəhrmanlarından biri *Şeyx Məhəmməd Xi-yabanini* (1879-1920) lideri olaraq görmüş, İran daxilində Azər-baycana muxtariyyət əldə etmək istəmişdir. Muxtariyyət uğrun-da ikinci cəhd 21 Azər hərəkəti zamanı olmuş, Güney eyni za-manda millət olmaq əzmini ortaya qoymuşdur. Bu hərəkətin ba-şında da *Seyid Cəfər Pişəvəri* (1892-1947) durmuşdur. Hər iki cəhd İran və Sovet irticasının qurbanı olmuş, hər iki lider şəhid düşmüşdür (biri Təbrizdə, o biri Bakıda).

Təbrizli Əli (1929-1998) paniranizmin və fars irqçiliyinin meydan suladığı, türklüyü aşağıladığı və içində əritdiyi bir dövr-də milli dirənişin simvoluna çevrildi. O, şeirlərində irqçilik dü-şüncəsinə qarşı çıxdı, milli varlığımızı müdafiə etdi. Məşhur *Ədəbiyyat və Milliyyət* əsərində milli fikri rahat buraxmayan su-allara cavab tapmağa çalışdı, rəsmi İran tarixçiliyindən fərqli milli tarix konseptini ortaya qoydu. Həm də milli hərəkətin ya-xın gələcək üçün vəzifələrini müəyyən etdi. Təbrizli Əli ilk dəfə

milli tariximizi ümumtürk tarixinin bir bölümü olaraq təqdim etdi. Onun yaradıcılığı *Varlıq* məktəbinin yaranmasına təkan verən amillərdən biri oldu.

Mərhum *Dr. Məhəmməd Tağı Zehtabi* (1923-1998) örnək şəxsiyyəti və dəyərli yazıları ilə milli dirəniş hərəkatının başqa bir simvoluna çevrildi. Zehtabının özəlliklə tarix konsepti yeni millətçi gəncliyin yetişməsində fəvqəladə böyük rol oynadı.

2014-cü ildə *Dr. Cavad Heyəti* (d. 1925) – hər iki Azərbaycanın ağsaqqalını itirdik. İranda Türkçülüynün elmi zəminə oturması *Dr. Heyətin* adı ilə bağlıdır. Heyətin 1979-cu ildə əsasını qoyduğu *Varlıq* dərgisi İranda milli varlığımızın qorunması və müdafiəsində bir məktəb oldu. Bu məktəbin müdavimləri çətin şərtlərdə milli mübarizəmizi davam etdirməkdədirlər.

Rəhmətlik Rəsulzadə vaxtilə yazırdı: “Bir millətin yeni nəslə əksisinə nəzərən daha az təcrübəli olursa, o millətin varlığı və istiqbalı təhlükəyə məruz qala bilər.”

Bu qısa yazı indiki nəslə keçmişimizi dərk etməyə, gələcəyimizi düşünməyə çağırışdır. Böyük əcdadlarımızla fəxr etmək azdır. Önemli olan onların həyatını və fikirlərini təhlil edib, onlardan öyrənməkdir. Önemli olan nəsillər arasında Sovet rejiminin qırdığı canlı əlaqəni yenidən qurmaqdır. Milli ideologiya böyüklərimizin yaratdığı zəngin mirasa sahib çıxıb mənimsədikdən sonra yeni inkişaf mərhələsinə girə bilər.

Böyüklərimiz siyahımızda 18 kişi yer aldı. Əsas parametrimiz əməl və fikir nəhənglərimizin örnək şəxsiyyət olmaları və örnək siyasi-ictimai fikirlər irəli sürmələri, millət-dövlət sürəcində həssas qatqısının olmasıdır. Bu siyahıdan fərqli siyahı ortaya qoya biləcək şəxslər də ola bilər. Olsun, onların da ölçü vəhiidləri dartışıla bilər.

Bu yazı millət-dövlət quruculuğunda fəvqəladə böyük rol oynamış nəhəng şəxsiyyətlərimizə həm də şükran borcumuzun ifadəsidir. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Millət Qurucularımız bölümü, s. 89-96).

Partiya-dövlət nomenklaturu

... Kamran Bağirov, Əbdürrəhman Vəzirov, Ayaz Mütəllibov liderliyində yerli partiya-təsərrüfat nomenklaturu Ermənistanın Qarabağa iddiaları və Azərbaycanda xalq hərəkətini gərəyincə dəyərləndirə bilmədi. Moskvaya sıx bağlılığı və uyğun olaraq xalqından uzaq düşdüyü üçün ortada qaldı. Halbuki Ermənistanda ‘mövcud iqtidarla müxalifət arasında əsasən mədəni bir ilişki vardı’². Bu bir yana, Ermənistanda *nomenklatur ziyalıların* əksəriyyəti milli hərəkətin tərkib hissəsi oldu. İkinci Qarabağ Savaşında məğlubiyyətimizin əsas səbəblərindən biri məhz Azərbaycan rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqeyi (Moskvadan mədəd umması) və xalq hərəkətinə düşmən kəsilməsi oldu.

Prezident Heydər Əliyev, kadr siyasətinin mərkəzinə şəxsi sədaqəti şübhə doğurmayan nomenklatur nümayəndələrini qoydu. Yeni hakimiyyətin digər xüsusiyyəti bu hakimiyyətin yerlilik³ və nepotizm əsaslarına dayanması idi. O, Sovet dönməində (Birinci katibliyi dövründə) sınaqdan keçirdiyi bu əsasları

² Gerard J. Libaridian, *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence*, Cambridge: Blue Crane Books, 1999, p. 29.

³ İradə Hüseynovaya görə, nazirlərin 70%-dən çoxu, iqtidar və müxalifətdə olan siyasi xadimlərin 80%-dən çoxu, rayon icra başçıları və güc strukturları başçıları isə 60%-i Naxçıvan və Ermənistan əsilli idi. Ирада Гусейнова, Беженцы, их положение и роль в современном азербайджанском обществе, Дмитрий Фурман (ред.), *Азербайджан и Россия: общества и государства*, с.332. Zurab Todua 2001’də hesab edirdi ki, hakimiyyətin yüksək qatlarında məmurların 70-80%-i, orta və aşağı qatlarda isə 40-50%-i Naxçıvan-Ermənistan əsillilərdən ibarət idi. Зураб Тодуа, *Азербайджанский пасьянс*, Москва, 2001, с. 117. Məsələnin dramatikliyi yalnız bu rəqəmlərdə deyildir. Əliyev hakimiyyətinin və daha

müstəqillik dövründə də geniş tətbiq etdi. Heydər Əliyev, şəxsi hakimiyyətinin möhkəmlənməsində hələ dağıdılmamış əski KGB şəbəkəsinin imkanlarından da fəal istifadə etdi. Sovetlərdən qalmış əmlakın hakimiyyətdə təmsil olunmuş yüksək rütbəli məmurlar tərəfindən bölüşdürülərək özəlləşdirilməsi məmur təbəqəsinin Heydər Əliyevin şəxsi hakimiyyətini müdafiə etməsini şərtləndirdi. Adambaşına düşən milli gəlirin (bu sıradan məaşların) aşağı səviyyədə olması şəraitində dövlət həyatının bütün sahələrini əhatə etmiş korrupsiya sisteminin bərpa edilməsi, daha da təkmilləşdirilməsi və adi normaya çevrilməsi avtoritar idarəçilik sisteminin çalışmasında həssas rol oynadı. Korrupsiya sisteminə yeni modern əlavə olan məmurlara məaşüstü *paket* ödənilməsi avtoritar rejimin bürokratik təbəqəni bəsləyib özünün əsas dayağına çevirməsi məqsədinə xidmət edirdi.

YAP hakimiyyəti əski kommunist nomenklaturun dəyişdirilməsi deyil, onun yeni şərtlərə uyğunlaşdırılması və *‘milli elitaya transformasiyasına* çalışdı. İcra Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyev bu proqram haqqında 2008də yazdığı məqalədə göstərirdi: “Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə, habelə indi İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə yalnız dövlətçiliyə, Vətənə sədaqət, əməksevərlik və məsuliyyət, təşəbbüskarlıq və təvazökarlıq əsas məsələlərdir və bunlar millətin və dövlətin maraqlarını qəti şəkildə həmişə öz mənafeyindən və xeyrindən üstün tutmaq deməkdir. Müasir Azərbaycan elitasının yerinin və rolunun başa düşülməsinin əsası budur”.⁴ Ancaq gerçək durum qərəzsiz dəyərləndirilməsinə görə, mövcud siyasi eliti xa-

sonra siyasi müxalifətin görkəmli nümayəndələri olmuş bəzi siyasətçilər yerliçiliyi normal hal saymışlar.

⁴ Ramiz Mehdiyev, Zaman haqqında düşünərkən və elitanı transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalılıq, http://mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=02&article_id=20081230015258129.

rakterizə edən xüsusiyyətlər bəyan edilmiş bu keyfiyyətlər deyil, məhz əski kommunist nomenklatur üçün xas olan talançılıq, rüşvət, eqoizm, təkəbbür, simasızlıq, yerliçilik, nepotizm kimi özəlliklər idi. Hakim YAP-ın qurucularından olan Sirus Təbrizlinin YAP hakimiyyətini *simasız quldurlar hakimiyyəti* kimi xarakterizə etməsi xalq arasında təqdir görmüş iddialardan idi. Vəzifədən çıxarılmış əski nazir və başqa yüksək rütbəli məmurların şəxsi həyatının, rəsmi fəaliyyətinin mətbuata sızmış məhdud təhlili onların *simasız quldurluğunun* göstəricisi idi. İdarəçi təbəqənin bir başqa özəlliyi də sərhəd bilməz yaltaqlıqdır. Yüksək rütbəli məmur, ‘mən Heydər Əliyevin çörəyini yeyirəm deməyi, keçmiş nazir müavininin ‘mən ömürlük İlham Əliyevin quluyam deməyi özünə rəva görürsə ondan nəinki elit, sıradan bürokrat belə çıxmaz.

Son illərdə idarə sistemində neqativ halların kütləvi şəkil alması müxalifət nümayəndələri ilə yanaşı iqtidarın da vurğuladığı əsas hallardan biridir. Özəlliklə yüksək səviyyəli təyinatlı məmurların harın həyat tərz, dövlət büdcəsini dağıtması toplumda müzakirə edilən məsələlərdəndir. Nazir oğlunun restoranda gördüyü ayını kəsib, ona kabab vermək tələbi illərlə dillərdə dolaşdı. Ya da yüksək rütbəli məmurun oğlunun 2 mln dollarlıq (!) qol saatının oğurlanması haqqında Avropa mətbuatında gedən məlumat aylarla müzakirə edildi. Ya da Londonda və Avropanın başqa şəhərlərində bahalı mülklərin alınması, ofşor hesabları haqqında məlumatlar özəlliklə sosial medianın, demək ki kütlələrin müzakirə etdiyi və sərt qınadığı mövzulardandır...

İdarə strukturlarında kütləvi rüşvət, talan və ləyaqətsizlik (tutduğu vəzifəyə layiq olmamaq) yaygın hal aldığından ölkə prezidenti dəfələrlə məmurları ‘özlərini yaxşı aparmağa, harınlıq etməməyə, oğul-uşağını qudurtmamaya çağırmışdır. Son illərin ən yaygın ifadələrindən biri də ‘5. kolon oldu. Prezident

Əliyevin siyasi müxalifət haqqında söylədiyi bu ‘5. kolon’ ifadəsi ölkə mediasında, özəlliklə sosial mediada xarici ölkənin/ölkələrin maraqlarını təmsil edən dövlət orqanlarındakı yüksək rütbəli məmurlara aid edildi. Baş Qərargahın keçmiş rəisi Nəcməddin Sadıkov deyilən ‘5. kolonun’ simvoluna çevrildi. Əslində bu cür transformasiya anlaşılandır. Çünki Azərbaycanda xarici ölkələrin (özəlliklə Rusiya və İranın) maraqlarına xidmət edən məmurların dövlət orqanlarında kök salması bilinən bir gerçəkdir. Bu mövzu həm də mövcud durumun ciddiliyinin göstərgəsidir. Bu artıq məsələnin daha ciddi bir səviyyəyə çatması – milli təhlükəsizlik/güvənlik məsələsi olmasının təsbitidir. (Nəsib L. Nəsibli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Milli Siyasi Elit Problemimiz, s. 129-133).

Milli siyasi elit problemimiz

... Çar dönəmində əsasları qoyulmuş, Sovet dönəmində eyni prinsiplərlə bəslənilən hakim idarəçi sinif bağımsızlıq dönəmində köklü dəyişiklik yaşamadı. Digər sosial təbəqələrə (məsələn, ziyalılara, iş adamlarına) nisbətən müqayisəyəgəlməz dərəcədə güclənmiş bu sinif ölkə həyatının bütün sahələrinə nəzarət edir. Ölkənin yaxın gələcəyinin bu sinfin siyasi davranışından asılı qalacağı fikri əsassız görünür. Bununla belə bağımsızlıq dönəmində haram yollarla zənginləşmiş idarəçi sinif ölkənin sabitliyi və gələcəyi üçün bir problemə çevrilmişdir. Mövcud iqtidarın oliqarxik-bürokratik ailələri öz maraqları üçün təhlükə sayması son illərin yeni gerçəyidir. Arada bir bu zəngin və harın təbəqənin budanması, hətta onun yeni *menecer* təbəqəsi ilə əvəzlənməsi də problemi gərəyincə çözməyə qadir deyildir.

Azərbaycan, birinci həyati problemini - milli kimlik problemini hələ də həll edə bilmədiyindən, ikincisini - milli siyasi elit problemini də həll edə bilməmişdir. Bu problemi bir qanun, ya prezidentin onlarla çıxışı ilə həll etmək mümkün deyildir. Prezident nə qədər ‘*özünü*’ yaxşı aparın, milli maraqlara uyğun

hərəkət edin desə də, gözünü açandan rüşvət, yalan, ləyaqətsizlik sistemi görən, bu sistemin imkanlarından yararlanan bir üst düzey məmurun milli elit olmayacağı gün kimi aydındır. Harvard məzunu olsa belə bu gənc *menecer* milli elit ola bilməz.

Milli elit olmanın ən önəmli şərti milli kimliyə sahib olmaqdır. Gələcək idarəçilərdə millətə və dövlətə sevgi və bağlılığı ilk öncə milli və modern təhsil sistemi formalaşdırı bilər.

Milli elitin formalaşdırılması birinci şəxsə sədaqətə deyil, ləyaqət, yüksək mənəvi keyfiyyətlər, kadrların demokratik seçimi prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Dövlət orqanlarının xarici dövlətlərin maraqlarını təmsil edənlərdən təmizlənməsi mühüm təhlükəsizlik problemidir.

Milli və modern idarəçi sinif məsələsi günümüzün həssas həyati problemi olaraq qalır. Bu problem, ölkə həyatının bütün sahələrində dərin milliləşmə və demokratikləşmə sürəcində həlulə bilər. (Nəsim L. Nəsimli, *Türkçü Düşüncənin Əsasları*, Bakı: Qanun, 2022, Milli Siyasi Elit Problemimiz, s. 133-134).

Köçərilik ittihamı

... Qorbaçovun *Qlastnost* siyasəti bütün Rus olmayanların milli problemlərinin gün üzünə çıxmasına imkan verdiyi kimi, Türklərin də yaralarının üstünün açılmasına nədən oldu. Sovet rəsmi tarixçiliyinin təhrifləri haqqında onlarla kitab, məqalə yazıldı. Aşağılıq kompleksi yaratmağa yönəlik tezislər ifşa edildi. *Atalarımızın köçəri həyat tərzini yaşaması utandırıcı faktmı əcəbə?* deyərək milli aydın kəsim qələmə sarıldı. Bəzi nümunələr verək.

Sovetlərin son dövrlərində, Murat Adjının məqalələri, daha sonra bir-birinin ardınca çıxan kitabları aşırı dərəcədə siyasiləşmiş toplumda bomba effekti yaratdı. Adjının əsərləri Çar və Sovet dövründə Rus tarixçiliyinin əski Türklər haqqında uydurduğu tezisləri ifşa etdiyi üçün ən çox satılan kitablara çevrildi. Önəmli əsərlərinə biri olan *Qıbçaq Çölünün Yovşanının* ortaya çıxması səbəblərindən bəhs edən yazar qəzəblə göstərir: “*Vəhşi köçərilər baxışı*

dəyişdirilməlidir. Yetər artıq Türk xalqını vəhşilər səviyyəsinə endirməyiniz. Mənim atalarım haqqında uydurma şeylər quraşdırıb, vətən tarixi kimi bizə sırımağa son qoyun. Özümü tanımaq istəyirəm və buna haqqım çatır.” O, ictimai fikirdə Qıbçaq, Türk, Tatar adlarının çöldə dolaşmış duran qırıq gözlü vəhşilər şəklində algılanmasına üsyan edir. Yaygın təsəvvürlərə görə *“bu vəhşilərin bacara bildikləri yeganə iş, zavallı slavyanları yağmalamaq və öldürmək olmuşdur.”* Murat Adjiya görə, *“Türk olmaq heç də pis deyildir. Pis Türk olmaq ayıbdır.”* Böyük Bozqırın (Qıbçaq Çölünün) yüksək kulturu və bu kultur komponentləri haqqında yazarın müqayisələri sıranın şablonları yerlə bir edir. Bozkır kulturunun antik Avropaya, özəlliklə əski slavyanlara təsiri haqqında cəsur, eyni zamanda əsaslandırılmış fikirlər diqqət çəkir. Türk dünyasında, eləcə də Azərbaycanda rəhmətlik Adjinin (1944-2018) yaradıcılığını fantaziya, elmlə az əlaqəsi olan əsərlər kimi dəyərləndirənlər də ola bilər. Ancaq məsələyə bir də milli şüur sahibi əski Sovet insanının gözü ilə baxmaq gərəkdir. Bu insan uzun illər Sovet rəsmi tarixçiliyinin/təbliğatının aşağılayıcı tezlərinin basqısı altında iztirab çəkmiş bir Kumuk Türküdür.

Türkmənistanın ilk prezidenti Saparmurat Türkmənbaşı, *Ruhnama* adlı əsərində *“Türkmənləri talançı, gözünü qırpmadan insan qətl edə bilən, bir-birini öldürən vəhşi bir xalq olaraq tanıtmalarını, çadırdə yaşayan, təhsilsiz, kultursuz, köçəri millət”* kimi tanıdanları protest etmişdir. Türkmənbaşı, əski Türklərin bəşər mədəniyyətinə bütün qatqılarını/töhfələrini Türkmənlərin adına yazır; vətəndaşlarını *“İslam dünyasında elmin, ədəbiyyatın, sənətin karvanını çəkən Türkmən”* kimliyi ilə qürur duyumağa çağırır.

Qazaxıstanın ilk prezidenti Nursultan Nazarbayev, millət quruculuğu (*nation building*) sahəsindəki təşəbbüsləri ilə Türk Dünyası siyasilərinə örnək səciyyəli liderdir. *Ulu Bozqırın Yeddi Özəlliyi* məqaləsi kompleksdən çıxma çağrılarını da aşan,

milli program xarakterli sənəddir. Burada əski prezident *Ulu Bozkır Uygarlığı*ndan/sivilizasiyasından bəhs edir; bu uygarlığın atlı əskər, yəhər və üzəngi, geyim modeli, ox, qılınç, zireh, metallurgiya, heyvan növləri kimi biləşənlərini /komponentlərini vurğulayır. Nazarbayev adı ilə sosial mediada dolayan qısa paylaşımlar da bu həssas mövzulara həsr edilmişdir. Sovet dönməində *siz köçərisiniz, sizi biz adam etdik, bunu qəbul etmək zorundasınız / (məcburiyyətindəsiniz...* kimi aşağılayıcı eyhamları o dönəmin düşünən insanları yaxşı xatırlayır. Əski prezident Nazarbayev bu siyasət və aşağılayıcı təbliğatı protest edir. Bu, Qazaxıstan Türklərinin ən azından idarəçi elitinin aşağılıq kompleksindən çıxdığının/çıxmaq istəyinin göstəricisidir. Məqalənin son cümləsi – *Keçmişindən qürur duymak, bugününü yaxşı tanımaq və gələcəyə olumlu/müsbət baxmaq – ölkəmizin uğurunun açarıdır.* – tamamilə dəqiq və anlamlıdır.

Kompleksdən çıxma cəhdlərinə daha bir nüsxə; Gürcüstan sərhədləri daxilindəki Borçalı bölgəsində, 2009-2016 illər arasında, qurultay mahiyyətində illik yığıncaqlar düzənləndi. Bu yığıncaqlar mövsimi hayvandarlıq kultürünü xatırladan *Elat Bayramı* (tam adı *Borçalı Türklərinin Elat Mədəniyyəti Günü*) adını daşımaqdaydı.

Adı çəkilən xoş nüsxələr yanlış algı/təsəvvür yaratmasın: Bu müsbət gəlişmə hələ tam olaraq yerləşməmiş, dərslər kitablarına keçməmiş, kütlə tərəfindən hələ mənimsənilməmiş yeni meylidir. Özəlliklə də Türk Dünyasının böyük qisminə Türk düşmənçiliyi/Türkofobiya ruhunu yayan təhsil sistemi hakimdir; ənənəvi Batı/Qərb oryantalizminin Türk əleyhdarlığı hələ də ayaqdadır. (Nesib L. Nesibli, *Azərbaycan'ın Çağdaş Məsələləri*, İstanbul: Kutlu Akademik Bilim Yayınları, 2021, Göcəbelik: Utanç mı, Gurur mu? Bölümü, s. 336-339).

Köçərilik ayıbı mı?

... Köçəri və ya yarı köçəri heyvandarlıq haqqında təxminən 100 il öncə ortaya çıxan nəzəriyyəyə görə, köçəri barbarlıqdan yerləşik kəltürə (uyqarlığa) keçiş sxemi bu şəkildə qurulmuşdu: Toplayıcılıq(yığıcılıq və ovçuluq, sonra çoban heyvandarlığı-köçərilik, daha sonra əkinçilik, en son mərhələdə isə şəhər yaşam tərzı.

Bu gün araşdırmaçıların bir qismi fərqli düşünülməkdədir. Onlara görə, bu sxemdə əkinçilik ikinci sırada yer almışdı. Yəni insanlığın sosial təkamülünü ifadə edən sxem aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Öncə toplayıcılıq və ovçuluq, sonra əkinçilik və daha sonra hayvandarlıq. Heyvandarlıq da iki sistemin təməlini təşkil edir: Köçəri heyvandarlığı və şəhər yaşam tərzı. Başqa bir deyişlə, köçəri heyvandasrlığı ilkəl(primitiv deyil, əkinçilik qədər gelişmiş bir həyat tərzı olaraq görülür.

Berkeley Üniuersitetindən John Smithə görə, heyvandarlığın daha artıq məhsuldar olmasının səbəbi, torpaq, ya da otlağın istifadəsi üçün ödənişin adətən yoxluğunda, idarəçilik xərclərinin aşağı olmasında və nisbətən daha az əmək tələb etməsindədir. Ona görə, köçərinin yaşam səviyyəsi gənəlliklə daha yüksəkdir və köçəri maldar ailə, sosial baxımdan ‘orta sinif kategoriyasına uyğundur. Prof. John Smith, heyvandarlıqla məşğul olan köçərilərin sosial statusunda əskər yönünü özəlliklə vurğulamaqdadır: “Köçəriliyin köçəri üçün olmazsa olmazlığı və tarixçilər üçün önəmi artıq bilinməkdədir. Köçəri başarlılı ola bilməzsə, sadəcə qoyununu deyil, eyni zamanda atını da itirir; o sadəcə kəndliyə çevrilməz, eyni zamanda cəngavərlik etibarını da itirir. Başarlılı olduğı zaman isə, sadəcə bir çoban deyil, eyni zamanda bir atlı cəngavər möqeyindədir. Çevrəsi isə çobanlardan və əskərlərdən ibarətdir.”

Oturaq kəndli, sahib olduğı ərazinin təmin etdiyi imkanlara qane olmaq məcburiyyəti qarşısında qafasında yaratdığı bir tanrıya tapınır, bu sürəcdə də onda dinə aşırı bağlılıq yaranır. Köçəri isə sürülərini bəsləmək üçün sürəklı yeni otlaqlar aramaq

zorundadır və dünya ona hər zaman “dar gəlir”. Köçəri, saysız-hesabsız sürülərini fərqli üsullarla – qış vaxtı bir yerə, yay vaxtı başqa yerə – bir-birindən uzaq məsafələrə sürməyi, otlaqları və suyu silahla qorumağı, heyvanları yaylaqlarda və qışlaqlarda bəsləməyi, onları müxtəlif xəstəliklərdən qorumağı, lazım olanda otlaq və su qaynaqlarının ortaq istifadəsi üçün digər sürü sahibləri ilə anlaşmağa varmağı bacarmalı, aralarındakı haqsızlıq və anlaşmazlığın aradan qaldırılması üçün idarəçinin və idarənin yaradılmasını başarmalıdır. Zamanla, geniş torpaqlarda kəskin rəqabətin ortaya çıxması, köçəri ailələrini, toplanarak güclü bir təşkilat qurmağa, bunu “məşrulaşdırmaq” (legitimləşdirmək) üçün isə hüquqi yollar aramağa zorlamışdır. Göstərilənlər, heyvandarlıqla məşğul olan köçərini, oturaq əkinçi kəndliyə nisbətə daha hərəkətli və mütəşəkkil olmağa, daha erkən dövlət və güclü ordu qurmağa təşviq etmişdir. Avstriyalı elm adamı Oswald Menghin bu məsələ haqqında belə yazmaqdadır: “Ən əski yüksək mədəniyyətlər, daha çalışqan və əkinçi olmaqla birlikdə, dövlət qurmaqda yetərsiz qalan qövmlərin oturaq halda bulunduğu çay vadilərinə savaşıçı atlı çobanların müdahiələsindən sonra doğmuşdur.” (Nesib L. Nesibli, *Azərbaycan'ın Çağdaş Məsələləri*, İstanbul: Kutlu Akademik Bilim Yayınları, 2021, Göcəbelik: Utanç mı, Gurur mu? Bölümü, s. 336-339).

Türk siyasi gücünün qaynağı

... Modernizm öncəsi dövəndə Türk tarixinin ən önəmli faktorlarından birisi köçərilik hadisəsidir. Bununla belə köçərilik haqqında bəzi qiymətli əsərlərin olmasına baxmayaraq Türk tarixçiliyində bu problem hələ tam şəkildə araşdırılmamışdır.

İnsanın təbiət güclərinə hakim ola bilmədiyi əski çağlarda, doğəl və coğrafi şərtlər ən önəmli rolları oynamaqda idi. Kəskin kontinental iqlim – yayda aşırı isti, qışda aşırı soyuq – spesifik iqtisadi fəaliyyət tələb edir. Geniş otlaqları, bir miqdar yağışı

olan bozkırlar (çöl, səhra deyil – burada yağış miqdarı daha azdır) “çoban” kultürünün ortaya çıxması, heyvandarlığın inkişafı üçün uyğun şərtləri yaradır.

Əski Türklərin sürəkli hərəkət halında olma səbəblərini, hər şeydən öncə yerləşdikləri coğrafiyanın və qurduqları iqtisadiyyatın özəlliklərində axtarmaq gərəkdir. Bilindiyi kimi, əski Türklərin hərəkət qabiliyyətinin güclü olmasında at böyük önəmə sahibdi. At sadəcə minik və daşıma vasitəsi olaraq istifadə edilməmiş, Türklərin hərbi gücünün də təməlini təşkil etmişdir. Bir çox elm adamı, atların ilk dəfə Türklər tərəfindən əhilləşdirildiyini iddia etməkdədir. Sürəti təmsilən minik atı, həm də dönmənin yüksək texnologiyasının simvolu olmuşdur. Dünya hərbi tarixində Savaş Atı Çağı (sürəsinə görə mübahisəli olsa da) anlayış olaraq qəbul edilmişdir.

Türk bozkır kultürünün bir başqa xarakteristik ünsürü də dəməirdi. Tarixdə ilk dəfə dəmiri Türklərin istifadə etdiyi fikri yayğındır. Altaylarda və Yenisey çayının qaynağında bol miqdarda dəmir mədəni mövcuddu, dəmirdən keyfiyyətli silah və digər alətlər düzəldilməkdəydi.

Bozkır Türk dövlətlərində hər fərd savaşa hazır durumda olduğu və toplumun hər üzvü əskər kimi yetişdirildiyi üçün, Türk ordusunu digərlərindən fərqləndirən, ordunun pullu-muzdlu olmaması, sürəti və əsasən atlı birliklərdən yaranması idi. Orduda ən böyük birlik, 10 min əskərdən ibarət olan tüməndi. Tümənlər minlərə, yüzlərə və onlara bölünür, buna uyğun olaraq, bu birlikləri minbaşılar, yüzbaşılar və onbaşılar başçılıq edərdi. Onlu sistem içində, bütün birliklərin onbaşılardan tümənbaşılara qədər bir komanda zənciri halında bir-birinə bağlı olması, əski Türk siyasi strukturuna (yapısını) sosial baxımdan bölücü boy qalıbından qurtararaq, “dövlət” halına gətirmişdi. Üstəlik, idari və zifətilər eyni zamanda əskər olduğu və ordunun vəzifə ciddi-

yəti idari birliklərə də sirayət etdiyindən dolayı, dövlət mexanizmi hərbi disiplinlə işləməkdə idi. Bu, Türk dövlətinin hərbi xarakterini göstərdiyi kimi, əski Türklərin “ordu-millət” olduğunu da izah etməkdə idi.

Hind-Avropalı topluluqlar torpağı “ata” olaraq görürkən, əski Türklər dövləti “ata” saymaqdaydı. Əski Türklər sadəcə azad və bağımsız yaşaya biləcəyi torpağı vətən olaraq görür, bu şərtlərin mövcud olmadığı yerləri isə asanlıqla tərk edə bilirdilər (Türk yayılmasının başqa bir səbəbi). Əski Türklərdə hakimiyyət (ərklik) xarizmatik bir xarakter daşımaqda idi, yəni Tanrının bir vergisi sayılmaqda idi. Hökümdarın (tanhu, hakan, kağan, xan, elxan...) Tanrı tərəfindən göndərildiyinə inanmaqda idilər. Tengriciliyə tapındıqları üçün hökümdara göydən siyasi qüdrət (kut) verildiyinə inanırdılar.

Kutadgu Biligə görə, xalqın hökümardan istədiyi iqtisadi sabitlik, ədalətli qanun və ictimai düzəndi. Qanunlara riayətlə bağlı bu qaynaqda belə yazılmaqdadır: “Ey hökümdar, sən öncə bunları yerinə yetir, sonra öz haqqını istəyə bilərsən... Bəy, yaxşı qanun qoy... Qanuna özün riayət et ki, xalq da sənə itaət etsin... Bəy, qüdrətli ol, xalqı qüdrətli elə, bunun üçün onun qarnını doyurmaq lazımdır.”

Əski Türklərdə aşırı hərəkətliliyin səbəblərini izah edə bilmək üçün Türk cahan hakimiyyəti fikrinə də qısaca toxunmaq gərəkdir. Bizə çatan tarixi abidələrin hamısında, bu mövzuda dastanlarda vurğulanan ana düşüncə, “dörd cəhətdən” ibarət olan cahanda Türklərin hakimiyyətinin doğəl/təbii görünməsidir. Bu düşüncəyə görə, “günəşin doğduğı yerdən batdığı yerə qədər” Türk hakimiyyəti qurulmalı idi. Bu düşüncə, Türk fətuhat fəlsəfəsinin ana qaynağı və təşviq nöqtəsi idi.

Çağdaş millətlər haqqında dövlət quruculuğı milli yaradıcılığın zirvəsidir məntiqi əski və Ortaçağ dönəmi üçün də keçərli-

dir. Cahangirlik dönəminin şərtlərinə ən yaxşı hazırlanmış toptumlardan olan Türklər, böyük fatehleri ilə dünya tarixinə damğasını vurmuş, geniş torpaqlarda bir neçə dünya dövləti qura bilmişdi. Bunlardan Asiya Hun İmperatorluğu aşağı-yuxarı altı yüz il (M.Ö. 4.yy – M.S. 2.yy.), Avropa Hun İmperatorluğu təxminən yüz il (M.S. 4.yy. ortası-5. yy. ortası), Ağ Hun İmperatorluğu təxminən iki yüz il (350-557), Tabgaç Dövləti təxminən iki yüz il (387-556), Göktürk Kağanlığı təxm. iki yüz il (552-745), Uyğur Kağanlığı yüz il (742-840), Böyük Bulqar Dövləti iki yüz ildən artıq (630-tahm. 852), Xəzər Kağanlığı üç yüz ildən artıq (630-965)... hökm sürmüşdür. Uzun müddət İpək Yolu əski Türklərin nəzarətində olmuşdur. Çin, Sasani, Bizans, Roma kimi qüdrətli dövlətlər, Türk dövlətlərinin hərbi gücünü qəbul etmək məcburiyyətində qalmışlar.

Türklərin ehtiraslı enerjisi böyük ölçüdə uzun məsafələrin qət edilməsinə, savaşlara və dövlət quruculuğuna xərclənmişdir. Əski Türklər ticarətə, əkinçiliyə, sənətkarlığa (dəmirçilik və silah istehsalı istisnadır), ümumiyyətlə oturaq həyata yuxarıdan aşağı baxmış, bu sahələri təmsil edənləri aşağı sınıfdən saymışdır. At üstündən yerdəkinə yuxarıdan baxan köçərinin yüksəklik duyğusuna qapılması sıradan bir haldı. Köçərini fərqləndirən əsas keyfiyyətlər onun cəsarəti, mərdliyi, dürüstlüyü idi. “Sonunu düşünən qəhrəman olmaz” köçərinin irrasional davranışını müəyyən edən əsas prinsip sayıla bilər. Oğuzların köçəri qisminin oturaqlara verdiyi aşağılayıcı *yatuk* adı məşhur bir tarixi faktdır. Qara Yörük Osmanın (ö. 1435) Öyüdnaməsində əski köçərilik (yörüklük) geleneyinin bəyliyin və Türklüyün/Türkmənliyin ilk şərti sayılmaqdadır. Öyüdnamənin birinci maddəsində: “Olmasuz ki oturak! Olasuz ki beglik Türkmanlıq və yörüklük edənlərdə qalur.” yazılmışdır.

Aktes N. Kurat köçərilik mövzusunda məqaləsində bu yapının (strukturun) ir olumsuz/mənfi kritik tərəfinə diqqət çəkir;

“Köçəriliyin ən bariz evsafından [keyfiyyətlərindən] biri, çox davamlı olması, minlərcə sənə şəklini mühafizə etməsidir.” Dünya tarixinin bəlli bir dönməində bu mühafizəkarlıq Türklərdə gəlişmənin qarşısına keçib əngələ çevriləcəkdə. (Nesib L. Nesibli, *Azərbaycan”ın Çağdaş Meseleləri*, İstanbul: Kutlu Akademik Bilim Yayınları, 2021, Göçebelik: Utanç mı, Gurur mu? Bölümü, s. 339-345).

Bozkır kultürü

... Əski Türklərin köçəri (yarı köçəri, elat və s.) həyat tərzinə sahib olmasını başa qaxınc edib təbliğat vasitəsinə çevirənlərin iftirlərini cavablandırmaq, Türkçü düşüncə sahiblərinin boynunun borcudur. Doğal şərtlərin təkan verdiyi aşırı gücün qarşısında ortaya bir şey qoya bilməyən qövmələrin nəvələrinin iftirlərini çürütmək/təkbiz etmək ehtiyaclardan biridir; çağımız Türklərin kompleksdən çıxması üçün gerçəklər ortaya qoyulmalıdır. Əski Türklərin antik və Ortaçağlar cəngavərlik dönməindəki keçmişi, qürur qaynağı ola bilər və olmalıdır.

Bununla belə Modernizə dönməində Türklüyün yeni çağırışları göz ardı etməsi; ticarət və zənginləşmə, daha sonra isə bilgi çağını qaçırmaması obyektiv şəkildə dyərləndirilməlidir. Elmə(informasiyaya dayanmayan “Türkçü araşdırmaların” heç bir faydası yoxdur. Köçərilik faktını yox saymaqla Türk tarixinin fəlsəfəsini dərk etmək mümkün deyildir.

Türk köçərilik tarixinin ən önəmli dərslərindən biri- yeniliklərə dirənməyəcəksən, əksinə ona can atacaqsan. Yeniliyi yaratma-lısan, ancaq hər yeniliyi özün yaratmaq zorunda deyilsən. Səndən kənardakı yeniliyi mənimsəmək özü-özlüyündə bir mərifətdir.

Köçərilik utanc və ya qürur qaynağını aşan çoxyönlü ciddi bir akademik problemdir. Köçərilik və ya daha geniş anlamda Bozkır kultürü faktı daha dərin araşdırmalara möhtacdır. Bu mövzu, yerli araşdırmaçılar tərəfindən ən obyektiv şəkildə işlə-nə bilər. (Nesib L. Nesibli, *Azərbaycan”ın Çağdaş Meseleləri*,

İstanbul: Kutlu Akademik Bilim Yayınları, 2021, Göçebelik: Utanç mı, Gurur mu? Bölümü, s. 351-352).

İstiqlalın qorunub saxlanması yalnız millətin yaşamaq istəyinin səviyyəsindən və qüdrətindən asılıdır; bir gün bağışlanan azadlıq, başqa bir gün geri alınə bilər, ya azadlıq üçün fədakarlıq tələb edildikdə, ideoloji ab-havadan, ya istəkdən asılı olmayaraq dövlət marağına uyğun olaraq başqa dövlət, hətta qardaş məmləkət dəstəyini çəkə bilər (*Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*, 1996).

TARİXİ TÜRK DÖVLƏT VƏ İMPERATORLUQLARI

*Bu bölmənin müəllifi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aydın Qasımlıdır
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ordubad rayonunun Kələki
kəndində 25.12.1946-cı ildə
anadan olub.*

Bəşər tarixinin ən qədim və qədim dövlət tarixləri əsasən əfsanə, mif, rəvayət və hekayətlərə dayanır. Ona görə də real tarixlə əfsanə, mif, rəvayət və hekayətlər bir-birinə qarışmış və hətta qədim Yunan dilində işlənən “Historia” (İstoriya) kəlməsi əslində bugünkü “Tarix” anlamında deyil, məhz “hekayət” anlamında işlənmişdir.

İnsan oğlunun hafizəsində yaşayan bu əfsanə, mif, rəvayət və hekayətlər, sonradan “Tarix” adı ilə kitablardan kitablara keçmiş, ayrı-ayrı xalqlara məxsus əfsanə və miflər Yəhudilər, Yunanlar, Farslar və başqaları tərəfindən özəlləşdirilərək, ayrı-ayrı

xalqların böyük tarixi şəxsiyyətləri belə ad dəyişikliyinə uğradılmış, onlara məxsus məziyyətlər mənimsənilmiş, özününküləşdirilmişdir. Bu baxımdan ən çox itirən biz Türklər olmuşuq. Ulu babalarımızın yaratdıqları qədim maddi və mənəvi mədəniyyətimizi başqaları mənimsəyərək öz adlarına çıxmış, tarixi şəxsiyyətlərimizə aid xüsusiyyətlər özgələrin adına yazılmış, “Tarix yaradan” bir milləti “Tarixi olmayan” bir millət kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Tarix, yalanları və boşluqları sevməyən bir elmdir. Yalan və boşluqlarla dolu bir tarix tarix deyil, cəfəngiyatdır. Qədim Yəhudilər, Farslar və Yunanlar tarixi pəri məsəlləri ilə dolduraraq əfsanələr, rəvayətlər tarixi yaratmış və bunu tarixi həqiqət kimi insanlığa sırmışlar. Bütün bunların nəticəsidir ki, ən qədim və qədim dövr tarixi, yalanlar sferasında fırlanan əfsanələr və miflər bataqlığında itib batmışdır. Ona görə də Türklərin real tarixi, onların yaratdığı müəzzəm maddi və mənəvi, milli və bəşəri mədəniyyət nümunələri öncə Yəhudi, Yunan və xususiylə Fars mif və əfsanələrinin içində əriyib özgələşmişdir. Bunu nəzərə alan məşhur tarixçi və filosof Lev Qumilyov belə bir məntiqli fikir irəli sürmüşdür ki: “Mifin məlumatlarını yoxlayıb dəqiqləşdirmək mümkün deyil. Bircə onu demək olar ki, mif elmə qarşıdır. Nə vaxt ki, mif təntənə ilə qalib gəlir, onda elmin, həm də bütün bəşər mədəniyyətinin əsil tənəzzülü başlayır ” (Lev Qumilyov, Min il Xəzər ətrafında).

Tarixlərini miflər, əfsanələr, rəvayətlər üzərində quran xalqlar yalanı gerçəklik, əfsanələri real tarix kimi qələmə aldıklarından onlar təkcə özgələrinə deyil, özlərini də aldatmış, bununla da özlərini dolaşdıraraq bütün elmdə, mədəniyyətdə və siyasətdə geridə qalaraq son min ildə əsaslı bir dövlət qura bilməmiş, Türklərin kölgəsində yaşayaraq onların arasında öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamış, başqalarına güvənərək Türkləri içindən yeyə-yeyə nəhayət XX əsrdə öz dövlətciklərini qurmuşlar.

“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs.

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” – deyən Nizami bununla sanki farsların tarixini mif və əfsanələr üzərində quran “Şahnamə” müəllifi fars şovinisti Firdovsiyə cavab olaraq bildirmişdi ki, əslində Firdovsi xalqını elə bir bataqlığa sürükləmişdir ki, onun bu xurafat bataqlığından çıxması axirətə qalır.

Dünyada Türkün tarixi qədər böyük tarix, Türklərin tarixi qədər də dolaşdırılmış bir tarix yoxdur. Tarixi şəhid qanı ilə yaranan bir millətin tarixinə belə etinasız və düşməncəsinə yanaşmaq təkcə tarix elminə deyil, o tarixə belə münasibət bildiren tarixçilərin özlərinə də bir ləkədir. Çünki tarix ictimai bir elm olmaqla yanaşı, həm də dəqiq elmdir. Çünki o, həm təbiəti, həm cəmiyyəti, həm də təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri öyrənən və öyrədən bir elmdir. Tarix elmi dəqiq məlumatlara, maddi və mənəvi sübutlara, arxeoloji, etnoqrafik tapıntılara, dil faktlarına əsaslanmalıdır. Burada hər hansı bir saxtakarlıq, qərəzçilik təkcə hər hansı bir xalqa, millətə deyil, bütövlükdə insanlığa olan saxtakarlıq, qərəzçilikdir.

Yəhudilərin, Yunanların, Farsların Türklərə qarşı bu saxtakarlığını, qərəzçiliyini sonrakı bir çox xristian təəssübkeşi olan Avropa tarixçiləri də davam etdirmişlər. Bu saxtakar, qərəzçi tarixçilərə sovet dövrü Azərbaycan tarixçilərinin də böyük bir qismi qoşulmuş, Azərbaycan Türklərinin tarixini saxta və yalan məlumatlarla dolduraraq xalqımızın qədim, orta əsr və Sovet dövrü tarixini Sovet ideologiyasına qurban vermişlər. Çox təəssüflər olsun ki, bugünkü yaltaq, özünü “tarixçi” adlandıranlar da öz sələflərinin yolunu davam etdirərək Azərbaycanda son dövrlərdə baş vermiş hadisələri bir şəxsin adına yazaraq həqiqi tarixi saxtalaşdırmaqla məşğuldurlar.

Əsrlərcə tarix elmindən Türkün əleyhinə yaramaz məqsədlər üçün istifadə edən Türk düşmənləri, elmdə heç bir səriştəsi olmayan bu əbləhlər unudurlar ki, Türklər dünyanın ən sayılan

xalqlarından belə fərqli olaraq mədəniyyətin ən yüksək forması sayılan onlarla dövlət və imperatorluqlar yaratmışlar.

Türklər tarixən mövcud olan əksər dövlət sistemlərindən istifadə etmişlər. Tarixə bəlli 25 imperatorluq, 152 dövlət, 9 Muxtar Respublika və 5 Muxtar Vilayət yaradan, tarixin heç bir dövründə dövlətsiz olmayan bir milləti “Tarixi olmayan bir millət” adlandırmaq təkcə düşmənçilik deyil, həm də bütün insanlıq tarixi adına bir ləkədir. Türkləri “Tarixi olmayan bir millət” adlandıranlara cavab olaraq Türklərin tarixən yaratdıqları dövlətlərin və imperatorluqların adlı tarixi xronoloji siyahısını çap etməyi gərəkli sayırıq.

Türk İmperatorluqları

1. Böyük Turan İmperatorluğu (“Tufan”dan əvvəl).
2. İkinci Böyük Turan İmperatorluğu (“Tufan”dan sonra eramızdan əvvəl VII əsrə qədər).
3. Saka (Skif) Böyük Turan İmperatorluğu (eramızdan əvvəl VIII-V əsrlər).
4. Midiya İmperatorluğu (eramızdan əvvəl VIII əsrin sonundan 550-ci ilə qədər)
5. Asiya Hun İmperatorluğu (eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın 48-ci ilinə qədər)
6. Böyük Hun İmperatorluğu (eramızdan əvvəl 204-cü ildən eramızın 216-cı ilinə qədər)
7. Avropa (Qərbi) Hun İmperatorluğu (374-469 cu illər)
8. Tabqaç İmperatorluğu (386-557-ci illər)
9. Ağ Hun (Eftalit) İmperatorluğu (420-562-ci illər)
10. Birinci Göy Türk İmperatorluğu (552-582-ci illər)
11. Doğu Göy Türk İmperatorluğu (582-630-cu illər)
12. Batı Göy Türk İmperatorluğu (582-630-cu illər)
13. Avar İmperatorluğu (563-803-cü illər)
14. Xəzər İmperatorluğu (650-985-ci illər)

15. İkinci Göy Türk İmperatorluğu (681-744-cü illər)
16. Uyğur İmperatorluğu (744-840-cı illər)
17. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu (1040-1157-ci illər)
18. Xarəzmşahlar İmperatorluğu (1097-1231-ci illər)
19. Türk-Moğol İmperatorluğu (1206-1368-ci illər)
20. Qızıl Orda İmperatorluğu (1236-1502-ci illər)
21. Osmanlı İmperatorluğu (1299-1922-ci illər)
22. Teymurlu İmperatorluğu (1368-1507-ci illər)
23. Səfəvilər İmperatorluğu (1499-1736-cı illər)
24. Babur (Türk - Hind) İmperatorluğu (1526-1858-ci illər)
25. Əfşarlar İmperatorluğu (1736-1763-cü illər)

Türk Dövlətləri.

1. Şumer şəhər dövlətləri (eramızdan əvvəl XXVIII-XXIV əsrlər)
2. Aratta dövləti (eramızdan əvvəl III minilliyin I yarısı)
3. Kutı dövləti (eramızdan əvvəl III minilliyin II yarısı)
4. Lullu dövləti (eramızdan əvvəl III minilliyin II yarısından II minilliyin başlanğıcına qədər)
5. Elam dövləti (eramızdan əvvəl 2240-2270-ci illər)
6. Manna Dövləti (eramızdan əvvəl I minilliyin II yarısından əvvəllərinə qədər)
7. Adərbayqan dövləti (eramızdan əvvəl 323-cü ildən eramızın II əsrinə qədər)
8. Alban dövləti (eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəlindən eramızın VII əsrinə qədər)
9. Quzey Hun dövləti (48-156-cı illər)
10. Güney Hun dövləti (48-216-cı illər)
11. Birinci Çxao Hun dövləti (304-329-cu illər)
12. İkinci Çxao Hun dövləti (328-352-ci illər)
13. Quzey Lianq Hun dövləti (401-439-cu illər)
14. Hsia Hun dövləti (407-431-ci illər)
15. Lou-Lan Hun dövləti (442-460-cı illər)

16. Sabar dövləti (V-VII əsrlər)
17. Onoqur dövləti (V-VI əsrlər)
18. Tuqurkur dövləti (V-VI əsrlər)
19. Uturqur dövləti (V-VI əsrlər)
20. Doğu Tabqaç dövləti (534-557-ci illər)
21. Batı Tabqaç dövləti (534-557-ci illər)
22. Türkeş dövləti (717-766-ci illər)
23. Qarluk dövləti (766-1215-ci illər)
24. Qırğız dövləti (840-1207-ci illər)
25. Qaraxanlılar dövləti (840-1042-ci illər)
26. Şirvanşahlar dövləti (861-1086, 1120-1501-ci illər)
27. Tulunoğulları (Misir) dövləti (868-905-ci illər)
28. Sacilər dövləti (889-942-ci illər)
29. Leonq Şato Türk dövləti (907-923-cü illər)
30. Turfan Uyğur dövləti (911-1368-ci illər)
31. Tanq Şato Türk dövləti (923-936-cı illər)
32. Tsinq Şato Türk dövləti (934-946-cı illər)
33. Oğuz Yabqu dövləti (X əsrin əvvəlindən 1000-ci ilə qədər)
34. İxşidilər dövləti (935-969-cu illər)
35. Salarilər dövləti (942-981-ci illər)
36. Qəznəvilər dövləti (969-1187-ci illər)
37. Şəddadilər dövləti (971-1075-ci illər)
38. Rəvvadilər dövləti (983-1060, 1107-1117-ci illər)
39. Doğu Qaraxanlı dövləti (1042-1211-ci illər)
40. Batı Qaraxanlı dövləti (1042-1212-ci illər)
41. Anadolu Səlcuqlu dövləti (1092-1307-ci illər)
42. Suriya Səlcuqlu dövləti (1092-1117-ci illər)
43. Kirman Səlcuqlu dövləti (1092-1187-ci illər)
44. Zəngilər dövləti (1127-1234-cü illər)
45. İrak Səlcuqlu dövləti (1157-1194-cü illər)
46. Əyyubilər dövləti (1171-1348-ci illər)
47. Hindistan Türk dövləti (1206-1413-cü illər)

48. Misir Məmlük Türk dövləti (1250-1383-cü illər)
49. Elxanilər (Hülakülər) dövləti (1256-1358-ci illər)
50. Cəlairlər dövləti (1259-1410-cu illər)
51. Bessarabiya (Qaqauz) Türk dövləti (1330-?)
52. Qaraqoyunlu dövləti (1365-1469-cu illər)
53. Ağqoyunlu dövləti (1469-1508-ci illər)
54. Qacarlar dövləti (1747-1925-ci illər)
55. Şam (Suriya) Atabəyliyi (1117-1154-cü illər)
56. Mosul-Hələb Atabəyliyi (1127-1259-cu illər)
57. Azərbaycan Atabəyliyi (Eldənizlər)-(1146-1225-ci illər)
58. Sunqur Atabəyliyi (1147-1284-cü illər)

Türk Xanlıqları

59. Böyük Bulqar Xanlığı (630-665-ci illər)
60. Volqa Bulqar Xanlığı (665-1391-ci illər)
61. Dunay Bulqar Xanlığı (681-864-cü illər)
62. Peçeneq Xanlığı (860-1091-ci illər)
63. Uz Xanlığı (860-1068-ci illər)
64. Kuman Qıpçaq Xanlığı (IX-XIII əsrlər)
65. Kan-Çon Uyğur Xanlığı (905-1226-cı illər)
66. Özbək Xanlığı (1428-1599-cu illər)
67. Qazan Xanlığı (1437-1552-ci illər)
68. Kırım Xanlığı (1440-1812-ci illər)
69. Qasım Xanlığı (1445-1550-ci illər)
70. Həştərxan Xanlığı (1466-1554-cü illər)
71. Kaşqar Xanlığı (1472-1877-ci illər)
72. Noqay Xanlığı (1502-1765-ci illər)
73. Xivə Xanlığı (1511-1620-ci illər)
74. Sibir Xanlığı (1556-1600-cü illər)
75. Buxara Xanlığı (1599-1785-ci illər)
76. Xokand Xanlığı (1710-1876-ci illər)
77. Təbriz Xanlığı (1747-1781-ci illər)
78. Urmiya Xanlığı (1747-1763-cü illər)

79. Xoy Xanlığı (1747-1791-ci illər)
80. Maku Xanlığı (1747-1924-cü illər)
81. Marağa Xanlığı (1747-1785-ci illər)
82. Qaradağ Xanlığı (1747-1805-ci illər)
83. Sərab Xanlığı (1747-1751-ci illər)
84. Ərdəbil Xanlığı (1747-1791-ci illər)
85. Şəki Xanlığı (1747-1807-ci illər)
86. Qarabağ Xanlığı (1747-1805-ci illər)
87. Quba Xanlığı (1747-1813-cü illər)
88. Şirvan Xanlığı (1747-1805-ci illər)
89. İrəvan Xanlığı (1747-1828-ci illər)
90. Gəncə Xanlığı (1747-1804-cü illər)
91. Baki Xanlığı (1747-1806-cı illər)
92. Talış Xanlığı (1747-1813-cü illər)
93. Lənkəran Xanlığı (1740-1828-ci illər)
94. Naxçıvan Xanlığı (1747-1820-ci illər)
95. Türkmənistan Xanlığı (1860-1885-ci illər)

Türk Bəylidləri

96. Uyğur Bəyliyi (VIII əsr)
97. İzmirililər Bəyliyi (IX əsr)
98. İzmir Bəyliyi (1081-1097-ci illər)
99. Efes Bəyliyi (1081-1090-cı illər)
100. Dilmaçoğulları Bəyliyi (1085-1192-ci illər)
101. Danişməndli Bəyliyi (1092-1178-ci illər)
102. Saltuklu Bəyliyi (1101-1409-cu illər)
103. Artuklu Bəyliyi (1101-1409-cu illər)
104. Əhlət Bəyliyi (1100-1207-ci illər)
105. İnallı Bəyliyi (1103-1183-cü illər)
106. Sökmənlilər Bəyliyi (1110-1207-ci illər)
107. Məngüçüklü Bəyliyi (1118-1250-ci illər)
108. Ərbil Bəyliyi (1146-1232-ci illər)
109. Bərcəm Bəyliyi (XII əsr)

110. Yaruklular Bəyliyi (XII əsr)
111. Çobanoğulları Bəyliyi (1227-1309-cu illər)
112. Qarluk Bəyliyi (XIII əsr)
113. Qaramanoğulları Bəyliyi (1256-1483-cü illər)
114. İnancoğulları Bəyliyi (1261-1368-ci illər)
115. Sahib Ataoğulları Bəyliyi (1277-1322-ci illər)
116. Pərvanəoğulları Bəyliyi (1277-1322-ci illər)
117. Məntəşəoğulları Bəyliyi (1280-1424-cü illər)
118. Çandarəoğulları (İsfəndiyarəoğulları) Bəyliyi (1292-1462-ci illər)
119. Alaiyə Bəyliyi (1293-1463-cü illər)
120. Qarasioğulları Bəyliyi (1297-1360-m cı illər)
121. Çermiyanoğulları Bəyliyi (1300-1429-cu illər)
122. Əsrəfoğulları Bəyliyi (1300-1326-cı illər)
123. Hamitoğulları Bəyliyi (1301-1423-cü illər)
124. Sarıxanoğulları Bəyliyi (1302-1410-cu illər)
125. Aydınəoğulları Bəyliyi (1308-1426-cı illər)
126. Təkə Bəyliyi (1321-1390-cı illər)
127. Ərtanaəoğulları Bəyliyi (1335-1381-ci illər)
128. Dulqədiroğulları Bəyliyi (1339-1521-ci illər)
129. Tacəddinoğulları Bəyliyi (1348-1423-cü illər)
130. Ramazanoğulları Bəyliyi (1352-1608-ci illər)
131. Dobruca Türk Bəyliyi (1354-1417-ci illər)
132. Qazi Bührənəddin Əhməd Bəyliyi (1381-1398-ci illər)

Türk Cumhuriyyətləri

133. Batı Trakya Türk Cumhuriyyəti (1913, 1915-1917, 1920-1923-cü illər)
134. Kiçik Başqırdıstan Cumhuriyyəti (1917-1919-cu illər)
135. Başqırdıstan Sovet Cumhuriyyəti (1919-1920-ci illər)
136. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920-ci illər)
137. Azadıstan dövləti (1920-1920). Şeyx Məhəmməd Xiyabani

138. Başqırdıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə Rusiya Federasiyası tərkibində)
139. Tatarıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə Rusiya Federasiyası tərkibində)
140. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
141. Qazaxıstan Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
142. Qırğızıstan Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
143. Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
144. Türkmənistan Sovet Sosialist Respublikası (1920-1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
145. Türkiyə Respublikası (1923–)
146. Xatay Cumhuriyyəti (1938-1939-cu illər)
147. Quzey Kipr Türk Respublikası (1974–)
148. Azərbaycan Respublikası (1991 –)
149. Qırğızıstan Respublikası (1991 –)
150. Qazaxıstan Respublikası (1991 –)
151. Özbəkistan Respublikası (1991 –)
152. Türkmənistan Respublikası (1991 –)

Türk Muxtar Respublikaları

1. Güney Azərbaycan Muxtar Respublikası. 1945-1946. S.C.Pişəvəri.
2. Başqırdıstan Muxtar Respublikası (1991-Rusiya Federasiyası tərkibində)
3. Çuvaş Muxtar Respublikası (1991-Rusiya Federasiyası tərkibində)
4. (Kabardin)-Balkan Muxtar Respublikası (1991-Rusiya Federasiyası tərkibində)

5. Kızım Muxtar Respublikası (1991-Ukrayna Respublikası tərkibində)
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası (Azərbaycan Respublikası tərkibində)
7. Saka (Yakut) Muxtar Respublikası (1991-Rusiya Federasiyası tərkibində)
8. Tatarıstan Muxtar Respublikası (1991-Rusiya Federasiyası tərkibində)
9. Tuva Muxtar Respublikası (1991-Rusiya Federasiyası tərkibində)

Türk Muxtar Vilayətləri

1. Xakas Muxtar Vilayəti (1920-Rusiya Federasiyası tərkibində)
2. Dağlıq Altay Muxtar Vilayəti (1920-Rusiya Federasiyası tərkibində)
3. Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti (1920-Rusiya Federasiyası tərkibində)
4. (Sincan)-Uyğur Muxtar Vilayəti (1955-Çin Xalq Respublikası tərkibində)
5. Qaqauz Muxtar Yeri (1993-Moldoviya Respublikası tərkibində)

Məmməd xan Əzizxanlı,

Prokuror

*Quzey Azərbaycanın Astaraxanbazar (indiki Cəlilabad)
rayonunun Pokrovka (indiki Günəşli) kəndində
01.07.1952-ci ildə anadan olub*

TÖRƏ - TÜRK ANAYASASI. TENQRİÇİLİKLƏ DİNLƏRİN FƏRQİ.

Biz, dünyanın gəlmiş xalqlarından niyə geri qalırıq, səbəb nədir? Səbəb-düşüncəmizin geriçi olmasıdır. Düşüncəmiz niyə geridir? Çünki, düşüncəmizi körpəlikdən ta bu günəcən, VII əsrdə, savadsız ərəb Məhəmmədin qondardığı, bizi də əsarətinə almış geriçi Ərəb İslam Dini formalaşdırır, baxmayaraq ki, biz artıq XXI əsrdə yaşayırıq...

Dünya xalqlarının öncülləri artıq 236 ildir ki, uydurma Xristian Dini qaydalarıyla yox, gəlmiş dünyəvi qanunlar əsasında yaşayırlar, uğurları da göz qabağındadır.

VII əsrdə, aramsız davam edən ərəb işğalları-Qaba Gücü sonucunda, 199 il Ərəb İslam Dini-Yumçaq Gücü qaydalarına ardıcıl zorlanan türklər isə, çoxlu cəhdlərə baxmayaraq, gömüldükləri bu geriçi, cahil islam düşüncəsindən sonadək qurtula bilməmişlər...

Türklər, ərəb işğallarına qədər panteist tək Tanrıçı inancında olsalar da öz birliklərini, dövlətlərini özəl dünyəvi gələnkədən qaynaqlanan düşüncəyə əsaslanan 33 bəndlik **Törə**-Anayasa-Əsas Qanun-Konstitusiya əsasında idarə etmişlər. Türklər bu **Törə** əsasında “25 min illik dövlətçilik tarixlərində 25 İmperiya, 152 Dövlət, 9 Mixtar Respublika, 5 Muxtar Vilayət yaratmışlar.” (f.d.Aydın Qasımlı). Türklərin Tanrıçı inancı, öz aydınları-Şamanlarla ötürülən, Türk ulusunun ilk birlik qurumu, sosial özəyi olan Ailəyə, Dövlətə, dövlətin ideoloji əsası olan Dövlət-

çilik düşüncəsinə, Ulusun zamana uyğun yaşamaına xidmət etmişdir. Yoxsa, ərəblər kimi İslam dini funksionerlərinin dələduzluq şəbəkəsi kimi formalaşmamışdır.

Ərəblərdə inanc - özlərinin qayırdığı simvolik, panteist bütələrə, VII əsrdən isə zorakı Ərəb İslam dini uydurmasına olmuşdur. Ərəb Xilafətində inanc - İslama xidmət etmək adı altında başqa inancda olanların malını yağmalamağı, onları öldürməyi, kölə etməyi, əsarətini, cariyə qadınları zorlamağı halal sayılmışdır. Göründüyü kimi ərəblər İslamı hakimiyyətə gedən yolda idarə üsulu, alət kimi kullanmışlar, indi də kullanırlar. Ona görə də Məhəmməd başda olmaqla İslamla zorla düşüncəsi qandallananların hamısı tabeçilikdə olanlara, kasıblara əslində olmayan “O dünya keflərini” nisyə vəd edib şirnikləndirməklə aldatsalar da, özləri real yaşamlarında nağdı keflərindən qalmamışlar, elə indi də qalmırlar...

Ərəb işğalçıları türkləri ərəb ümmətçiliyində asan əriddə bilmək, ərəbləşdirmək üçün Türkün və başqa xalqların bütün ələ keçən gələnlərini, mədəni irsini-Yumşaq Gücünü məhv etməyə çalışmış, ərəbləşdirmişlər.

Ərəb işğalınadək, türk toplumunun yaşam əsası kimi qüvvədə olan **Türk Törəsini** oxuduqca heyran olmaya bilmirsən, sanki 1948-ci aralıq-dekabr ayının 10-da, BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş, 30 maddəlik, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin, VIII əsrdəki, təbii seçmə əsasında formalaşmış Türk Ulu Babası, daha arı-saf təməl prinsipləri ilə tanış olursan, sadəcə sonuncu, kapitalizmin sosial münasibətləri çərçivəsində olan insan hüquqlarını qoruyur.

Əziz oxucu, indi mən səni çox qısa şərhlərlə bu **Törə** ilə tanış edəcəm, oxu və düşün, mötərizələrdəkilər şərhçinindir. Beləliklə, FB-də 27.02.2024, yaydı dostum **Rovshan Kebirli, Erdal Cakmakci**-“Türk atalarımız taşa kazıyıp yazmışlar” **Bilge Kağan Yasası: En eski Türk Anayasası “Törə”:**

1. Tengri (yaratan) Tektir.(Bu, türklərin bilgisizlikdən irəli gələn, başqa dinlər kimi şəbəkələnməmiş, dələduzluğa çevrilməmiş, yaradan haqda bəsit, sübutsuz, panteist inanclarıdır, dünya görüşüdür.)

2. Her kim ki, Tengri'den kut (türk inancına görə bədəni cəlləndirən müqəddəs enerji, qüvvə) almak dilərsə, başkasına ya karmasın (yalvarmasın).

3. Bir İl (El), bir Kağan (Xaqan), bir Tengri...(Özünü qorumanın Birlik formulu)

4. Bir kına iki kılıç girməz. Bir hatun iki er alamaz və bir budunda (tayfa, ulus, xalq, millət) iki töre olmaz. Töre tektir. Töre kesin (yegin, qəti, birdibli) və keskindir. Kim ki, töreyə uya kutlanır (uğurlanır, xoşbəxt olur, bir yerə toplanır). Kim ki, töreyə kıya katlanır (sınır, ad sanını itirir).

5. Kimse töredən üstün deyildir. Dirlik və birlik üçün töre budur.

6. Bir çoban sürüsündən, bir er ailesindən, bir Kağan budundan sorulur.(Özünü, toplumu ayaqda tutmaq, gələcəkdə, qiymətləndirmək üçün sorğulama formulu)

7. Her er eşinə, atına, pusatına (silahına, bəsatına-ad, sanına,nüfuzuna) sahib çıxacaq. (öz varlığını, soyunu, birliyini qoruma tapşırığı)

8. Ana, babaya və ataya sayğı, təzim duyulacaq. (Ailə özəyinin, quruluşunun, soyun, sosiallaşmanın iç qorunma qaydası)

9. Hısmına (soybağı, soy ağacı, qan bağı, qohum-əqrabasına) sarılacaq, komşusunu gözetəcək. (Tayfanın iç qorunma, sosiallaşma qaydası)

10. Er kişi yalan söylemeyecek. (Düzlüyün-bütün ayrıləri kəsən formulası)

11. Mal çalan, mülk çalan misliylə ödeyəcək. Hesabı ya malıyla ya canıyla sorulacaq. (Sosial ədalət formulu)

12. Kim ki, bir ırza (namus, ismət, iffət, şərəf) toxunsa, canından olacaq.

13. Her kim olursa olsun haksız, aldatıcı iş tutarsa hesabı he-men sorulacaq. (Qanun şahdır, şah qanun deyil, prinsipi)

14. Savaşdan beri duran ya da kaçan tamuya (tamaq-cehen-nem) uçacak (Düşmənə, ədalətsizliyə qarşı mübarizənin formu-lası).

15. Aman dileyene kılıç üşürülməyəcək (çəkilməyəcək), sı-ğınana arka dönülməyəcək. (Savaşın Humanist törəsi, sivil qay-dası)

16. Baş kaldıranın başı alınacaq, hak isteyeninin hakkı veril-əcək.(İç düzəni qoruma, şikayətlərə düzgün baxılması törəsi, qaydası)

17. Kimse kimseye üstünlük taslamayacaq (mənamlik etmə-yəcək, lovğalanmayacaq). Ne ak etin karadan, ne karanın kızıl-dan, ne kızılın sarıdan farkı olmayacaq. (Qanun qarşısında bəra-bərlik, sosial bərabərlik, ədalət törəsi - hüququ)

18. Kin ve gururdan uzak olunacaq.(Mənəvi təmizlik, arı-saf-lıq qaydası)

19. Mazluma merhamet, zalime azap duyulacaq (sosial ədalət hüququ).

20. Zayıfa, yaralıya, çocuğa və kadına el kaldırılmayacaq. (Humanizm)

21. Kızı isteyen Kağan da olsa, bey de olsa, kız istədiyinə verilecek.(Qadın şəxsiyyətinə sayğı, insan hüququ, gender bəra-bərliyi)

22.Gereksiz yere ağaç kesməyəcəksin, suyu kirletməyəcək-sin.(Canlıların, həyatımızın əsasını-Ekoloji tarazlığı qoruma prinsipi)

23. Bilməyib de bildim deməyəcəksin, bilene danışacak-sın.(Sosial ədalətin prosesual təmini mexanizmi.)

24. Bugünün işini yarına bırakmayacaksın.(Çalışma, yaşam prinsipi)

25. Kusur görməyəcək, kusur aramayacaksın (Yalandan, əsassız qüsurları axtarmayacaqsan).

26. Güçlüyken affet, zayıfken sabret. (Humanizm, gərəkli dö-züm prinsipi)

27. Yazğına asi olma. (Humanizm, zəifi qoruma prinsipi)

28. Yaptığın iyiliği unut, yapılan iyiliği unutma. (Ərdəmlilik, alicənablıq, kişilik, obyektivlik prinsipi)

29. Herkes adalelə iş görəcək. ("Ədalət mülkün təməlidir" M.K.Atatürk)

30. Her ne edersen et, yargılanacağını her daim akılda tut. (Cavabdehlik, məsuliyyətli olma, kimsənin qanundan qaça bilməyəcəyi prinsipi)

31. Milletinə yaban (yabançı, vəhşi, yırtıcı) kalma (olma). İpeğin iysisinə, sözün güzeline kanma (aldanma), onlara boyanma (bulaşma) (Öyüd).

32. Kağan odur ki, adaleti üstün tutsun, töreyi yaşatsın. Töre yok olursa, İl (El) yok olur, İl (El) olmazsa, budun (xalq) kul olur. (Sosial qoruyucu prinsiplər)

33. Ey Türk Oğuz beyleri, ey milletim işitin! "Üstte mavi gök çökmedikçe, altta yağız (qara, qarabuğdayı, əsmər) yer delinmedikçe senin İlini (Elini) və töreni kim bozabilir?"

(#BilgeKağanYazıtı – 730.#OrhunIrmağı yakınları, #Ötügen-#Moğolistan)

"Daha (hələ) İslamiyyət Türk toplumuna gelmeden Türk'ün tek tanrı inancı ve töresi..."

"Bu Yazıt, **Bilge Kağanın** ölümündən (734) bir yıl sonra (735), kendi oğlu olan **Tenqri Kağan** tarafından diktirilmişdir. Bu yazıtta da konuşan, **Kül Tigin** yazıtında olduğu gibi Bilge Kağandır. Moğolustanda Orhon ırmağı yakınlarında bulunmaqdadır. Bilge Kağan Yazıtı ile Kül Tigin Yazıtı arasındakı uzaklıq bir kilometredir. Göktürk yazısı ilə yazılmışdır. Bəzi bölümləri Kül Tigin Yazıtından aktarılmışdır. Ondən fərqli olaraq Kül Tiginin ölümündən sonrakı olayları da anlatmışdır. Kül Tiginin kitabelərinin çevresində Bilge Kağanın məzarının ətrafında da balballar vardır. Bunları **Yolluq Tigin** yazmışdır. Bilge Kağan

Yazıtının yüksəkliyi 3.80 metrdir. Bilge Kağan Yazıtının kop-yası Türkiyə Gazi Universitetindədir.”(Vikipedya)

Türk Törəsinin inanc tərəfi keçilən bir düşüncə, siyasi nəzəriyyə tarixidir, dünyəvi tərəfi isə, uydurma olmadığından gərəklidir, bu gün də yaşadılmalıdır, çünki çağımızla uzlaşır. Göründüyü kimi **Türk Törəsi 1295** il qabaq yazılmasına baxmayaraq azca fərqlə bu gün də sosial dəyərini saxlayır və anlaşılındır. Sevindirici haldır ki, bu abidələrin olduğu yerlərə ərəb vəhşilərinin əli çatmamışdır. İndi görün ərəblər işğal etdikləri yerlərdə nə qədər maddi və mədəniyyət abidələrimizi məhv etmişlər...

Tenqri-qədim türklərdə mənə yüküycə bütün canlılara həyat verən enerji, qüdrət, güc anlamındadır. Tenqri-dünyəvi düşüncəyə, yəni varlığın fiziki çəkmə və itələmə xassəsinə, xarakterinə, maqnit qüvvəsinə, qravitasiya, əksliklərin vəhdəti, başqa sözlə varlığı oluşturma şərtlərinə çox yaxın anlamdadır. Bu baxımdan Tenqri-dinlərin uydurduğu, əslində olmayan Budda, İsanın Allahın oğlu olması , Allah (Ay Tanrısı Əl-İlah) və sair cəfəngiyyatlardan uzaq, reallığa yaxın olduğu qədər fərqli anlamdadır.

Tenqri-tenqriçilik-panteist, yəni doğaya, təbiətə münasibətdən irəli gələn, güman edilən düşüncədir. **Tenqri-tenqriçilik**-panteist düşüncə, Homo Sapiens adlı canlı-insan növünün yaranışından, onun dış, xarici qüvvələr qarşısında gücsüzlüyündən irəli gələn ziyançəkmə, qorxu faktorundan qurtulmaq ümidi və yaşamaq istəyindən doğur, oluşur. Bəzi panteist düşüncə - doğanın güman edilən ziyanından, təhlükəsindən “qorunmaq”, onları özünə qarşı “zərərsiz etmək”, “neytrallaşdırmaq” üçün nəinki heyvanları, hətta insanları qurban-“rüşvət” verir, özlərinin uydurduqları ayinləri icra etməklə özlərinə arxayınlıq imitasiya edir, özlərini toxtatmağa çalışırlar. Ancaq, Tenqriçilikdə qurbanvermə ayinləri məlum deyil.

Tenqri-tenqriçilik-başqa sözlə, açunun-dünyanın materialist düşüncə əsasında qavranmasının, öyrənilməsinin yanlış da

olsa ən ilkin, ibtidai formasıdır desək, yəqin səhv etmərik. Bu baxış içərikcə, yəni mahiyyətə bilgi verə bilməsə də real görünəndən, faktlardan, təcrübədən irəli gələnləri yanaşı düzərkən fərqləri görməklə, gücsüzlükdən, əlacsızlıqdan, çıxılmazlıqdan çıxış yolunu– fikrən təbiət qüvvələrinə tapınmada görür, qəbul edir. Bu panteist baxışında qəsdən uydurma, yalan yoxdur, qorxudan, əlacsızlıqdan tapınma, səmimi-vicdanlı yanıma, güman var, yəni qavramda adamın ağılı bundan artığını kəsmir... ona görə də bu baxış sonuc etibarilə yanlış olsa da, lakin keçilən düşüncə sürəci, prosesi, yolu səmimi, vicdanlı yanıma olduğundan bilimə, elmi düşüncəyə gedən dünyəvi yolun ilkin aşaması, mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Başqa sözlə, adam “bilmir ki, bilmir, (elə bilir ki, bilir...X.Ə.)”(Nəsrəddin Tusi,1201-1274).

Dinlərdə isə bunun əksidir. Çünki, dinlərdə iddialarına məntiqi sübut gətirilmədən, bilərəkdən, qəsdən yalan uydurulur, yalan danışılır, uyğun faktlar saxtalaşdırılır, öz dələduzluq marağına, niyyətinə uyğun təhrif edilir. Dinlər - uydurulduqları vaxtdan aldatdığı başqaları üzərində üstünlük əldə etmə xarakterli vasitədir, məşadır. Dinlər, ona uyanların, aldananların hesabına parazitcəsinə maddi və mənəvi gəlir əldə edən dələduzların şəbəkələnmiş, kriminal birliyi.

Topluma xeyirliliyi, faydalı iş əmsallığı baxımından Tenqriçilik, dinlərlə müqaisədə daha az ziyanlıdır. Məsələn, Tenqriçiliyə, dinlərdəki kimi kriminal birlik demək olmaz, çünki onun daşıyıcıları, funksionerləri sayılan şamanlar (təkcə Türküstanda 12 min tenqriçi-şamanı ərəb Küteybə öldürmüşdür), baxış sistemi-tenqriçilik-şamanizm başqasının hesabına yaşayan parazitlər kimi təşkilatlanaraq dələduzluq şəbəkəsinə, mütəşəkkil kriminal dəstəyə, kriminal dövlətə, kriminal imperiyaya çevrilməmişdir. Əksinə, bunlar xüsusi qabiliyyətli bireylər-fərdlər-şəxslər şəklində, ayrılıqda fəaliyyət göstərmiş, Türk ağıl böyüklərimizin davamçıları, təbliğatçıları kimi soyun, tayfanın, xalqın, dövlətin

birlik **İdeologiyasını, Törəsini** yaratmış, formalaşdırmış, qorumuş, yaymaqla yaşatmışlar.

Məsələn, Törədə, Tenqriçilikdə başqa dinlərdə, xüsusilə də Ərəbin İslam Dinində olduğu kimi - fərqli inanlarda olanları öldürmək, yandırmaq, işgəncə vermək, kütləvi qırmaq, kölə etmək, zorlamaq, ailəyə əsgər soxmaqla zorlamaq, cariyə etmək, ələ keçirilən düşmən malını, əmlakını, canını qənimət kimi halal saymaqla, alıb, satmaq, insan alveri üçün kölə bazarları yaratmaq kimi insanlığa, ləyaqətə, savaş qaydalarına sığışmayan vəhşiliklər, barbarlıq yoxdur. “Türk millətinin döyüşdə məğlub edib, məğlubiyyətini etiraf edən döyüşçülərin belə, mülkiyyət hüququnu tanıyıb ona əməl etməsi türk millətinin hüquq, humanizm, ədalət anlayışı və mədəni səviyyəsi indiyədək mövcud olmuş və mövcud olan bütün millətlərdən fərqlini ortaya qoyur.” (f.d.Arif Rəhimli)

Xaqan titulu hamıdan bacarıqlı, birləşdirici olmaqla, bir növ Tenqrinin yerdəki real insan obrazı kimidir.

Yazdıqlarımın düzgünlüyünü bilmək üçün ərəbin Quranı ilə, türkün 33 bəndlik Törəsini oxumaq yetərlidir.

Tarixdən bildiyimiz kimi Bilgə Kağanın Törədəki 33-cü Tapşırmasını, VII əsrdə, zəifləmiş Türk ulusunu yenən Ərəb İslam Orduları və Ərəb İslam Dini-Yumşaq Gücü pozmuşdur. Məntiqlə, özəl dünyəvi düzənimizi qaytarmaq, bilimə, dünyəviliyə, inkişafa, mədəniyyətə, başqa sözlə özümüzə dönmək üçün hər cür dindən, o cümlədən Ərəb İslam Dinindən, onun geriçi düşüncəsindən, yaşam tərzindən imtina edilməli, bilimə-elmə sarılmalıdır. Əziz oxucu indi seçim özünündür...

09.04.2025. (Məmməd) Xan Əzizxanlı, keçmiş prokuror, əmək veteranı.

**Şapur Qasimi,
İqtisadçı**

***Güney Azərbaycanın Astara rayonunun Heyran kəndində
31.12.1946-cı ildə anadan olub.***

SOSIAL-İQTİSAD HAQQINDA

1. “Köləlik üzərində qurulan hər bir istehsal və onun üzərində qurulan cəmiyyət həmin ziddiyyət üzündən məhv olur”. F.Engels “Anti-Dürinq”, səh.332.

2. Əmək alətləri “məcmusu istehsalın sümük və əzələ sistemi adlandırıla biləcək mexaniki əmək vasitələridir”. K.Marks. “Kapital”, I c., s.132.

3. “İqtisadi dövrlər nə istehsal olunmasına görə deyil, necə istehsal olunmasına, hansı əmək vasitələri ilə istehsal olunmasına görə fərqlənir”. K.Marks, “Kapital”, I c., 1949, s.132.

4. “Canlı əmək bu ölgün şeylərə təsir edərək, onlara ruh verərək canlandırmalı, ancaq imkanca mövcud olan bu istehlak dəyərlərini, gerçək və təsirli istehlak dəyərlərinə çevirməlidir”. K.Marks, “Kapital”, I c., s.194. Moskva, 1973, Siyasi Ədəbiyyat nəşriyyatı.

5. “Ən qüdrətli məhsuldar qüvvə inqilabçı sinfin özüdür”. K.Marks və F.Engels. Əsərləri, IV c., 1955, s.184.

6. “Onlar birgə fəaliyyət üçün və öz fəaliyyətini qarşılıqlı mübadilə etmək üçün müəyyən surətdə birləşmədən istehsal edə bilməzlər. İstehsal etmək üçün insanlar müəyyən əlaqə və münasibətlərə girirlər və yalnız bu ictimai əlaqə və münasibətlər vasitəsi ilə onların təbiətə münasibəti mövcud olur, istehsal mümkün olur”. K.Marks. “Muzdlu əmək və kapital”, s.30-31. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.

7. “Bu və ya digər formada mülkiyyət olmadan, yəni maddi nemətlərin, hər şeydən əvvəl isə istehsal vasitələrinin insanlar tərəfindən tarixcə müəyyən ictimai formada mənimsənilməsi olmadan, heç bir istehsal mümkün deyildir”. K.Marks, İ.B.Şveytserə məktub. K.Marks, F.Engels. “Seçilmiş məktublar”, 1956, s.158.

8. Köhnə donuzluğun “gümrah, sadə, şən, azad tərzdə” sosializm cəmiyyətinə çevrilməsi. Fridrix Engels. Kautskiyə 1891-ci il 29.06. tarixli məktubu.

9. Sosial iqtisad, “hər şeydən əvvəl, istehsal və mübadilənin hər bir ayrıca inkişaf pilləsinin xüsusi qanunlarını tədqiq edir və yalnız bu tədqiqin sonunda, o, ümumiyyətlə istehsala və mübadiləyə tətbiq edilə bilən az miqdar tamamilə ümumi qanunları müəyyən edə bilir”. F.Engels, “Anti-Dürinq”. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967, s.146-147.

10. “İqtisadi formaları təhlil edərkən nə mikroskopdan istifadə etmək olar, nə də kimyəvi reaktivlərdən. Bunların hər ikisini təfəkkürün qüvvəsi əvəz etməlidir”. K.Maks, “Kapital”, I c., s.6. Moskva, 1973. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı.

11. “Artıq iş o yerə çatıb ki, söhbət bu və ya digər teoremin düzgün olub, olmadığı barədə deyil, onun kapital üçün xeyirli və ya zərərli, rahat və ya narahat olması, polisın düşüncəsinə uyğun olub, olmamasından gedir”. K.Marks. “Kapital”, I c., səh.17. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı. Moskva, 1973.

12. “Kollektiv və ya kooperativ üsulla istehsalın bu ibtidai tipi, aydındır ki, istehsal vasitələrini ictimailəşdirmənin nəticəsi deyil, ayrıca şəxsiyyətin zəifliyinin nəticəsi idi”. K.Marksın V.İ.Zasuliçə məktubunun ilk qeydləri. K.Mars və F.Engels, Əsərləri, 27-ci cild, s.681.

13. “Bütün sahələrdə – maldarlıqda, əkinçilikdə, ev sənətində – istehsalın artması nəticəsində insanın iş qüvvəsi onu saxlamaq üçün lazım gəldiyindən daha çox miqdarda məhsul istehsal edə bildi. Eyni zamanda istehsalın artması hər bir qəbilə, ev icması və ya ayrıca ailə üzvünün payına düşən gündəlik əməyin qədərini artırırdı. Yeni işçi qüvvələri cəlb etmək arzusu doğdu. Mühəribə bu işçi qüvvələrini verirdi: hərbi əsirləri qul etməyə başladılar”. F.Engels, Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəi. K.Marks, F.Engels, Seçilmiş əsərləri, JJ c., 1953, s.311.

14. “Kəl öz gördüyü işi kəndliyə satmadığı kimi, qul da öz iş qüvvəsini quldara satmırdı. Qul öz iş qüvvəsi ilə birlikdə həmişəlik öz ağasına satılmışdır”. K.Marks, Muzdlu əmək və kapital, s.21-22. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.

15. “Burada əkinçilik başlıca olaraq süni suvarma üzərində qurulmuşdur, bu suvarma isə icmanın, vilayətin və ya mərkəzi hakimiyyətin işidir”. F.Engels, 1853-cü il 6 iyunda K.Marksa məktub. K.Marks, F.Engels, Əsərləri, 21-ci cild, s.494.

16. “Hər hansı bir əmək bir tərəfdən, insanın iş qüvvəsinin fizioloji mənada sərf olunmasıdır və eyni insan əməyi, yaxud abstrakt insan əməyi olmaq etibarilə əmək, əmtəələrin dəyərini yaradır. Hər bir əmək, digər tərəfdən, insanın iş qüvvəsinin məqsədəuyğun, xüsusi bir şəkildə sərf olunmasıdır və belə bir konkret faydalı əmək olmaq etibarilə o, istehsal dəyərləri yaradır”. K.Marks. Kapital I cild, s.55. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

17. Əmtəə fetişizmi – “Bu ancaq insanların öz aralarında olan müəyyən ictimai münasibətidir ki, onların nəzərində şeylər

arasındakı münasibət kimi fantastik bir forma alır”. K.Marks. Kapital, I cild, s.82. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı. Moskva, 1973.

18. “Öjyenin sözlərinə görə əgər pul dünyaya bir yanağında-kı qan ləkəsi ilə gəlirsə, yenicə doğulan kapital təpədən-dırnağa qədər qan və çirkab içindədir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.668.

19. Heç bir ölkədə “xalis kapitalizm yoxdur. Burjua ölkələ-rində kapitalist mülkiyyətindən başqa mülkədarların iri torpaq mülkiyyəti, habelə sadə əmtəə istehsalçılarının, öz əməyi ilə ya-şayan kəndlilərin və sənətkarların xırda xüsusi mülkiyyəti də vardır. Xırda istehsal tabe rol oynayır. Şəhər və kəndin xırda əmtəə istehsalçıları kütləsi fabrik və zavodların, bankların, tica-rət müəssisələrinin və torpağın sahibləri olan kapitalistlər və mülkədarlar tərəfindən istismar edilir”. K.Marks. Qota proqramının tənqidi. K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri. II cild, s.16.

20. “Hər bir başqa əmtəə kimi, iş qüvvəsinin də dəyəri həmin spesifik ticarət cisminin istehsalı və, deməli, təkrar istehsalı üçün lazım olan iş vaxtı ilə müəyyən edilir”. K.Marks.Kapital, I c., s.181. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

21. İzafi dəyər qanunu – “Bu istehsal üsulunun (kapitalizm nəzərdə tutulur – Ş.Q.) mütləq qanunu, izafi dəyər istehsal et-mək və ya mənimsəmədir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.632.

22. “Kapitalist istehsalının daimi məqsədi ondan ibarətdir ki, minimum kapital avans etməklə maksimum izafi dəyər və ya izafi məhsul istehsal edilsin”. K.Marks. İzafi dəyər nəzəriyyələ-ri. (Kapitalın IV cildi). 1957, s.552.

23. Kapital – “cansız əməkdir ki, xortdan kimi ancaq canlı əmək sormaqla canlanır, həm də nə qədər çox canlı əmək sorur-sa, bir o qədər firavan yaşayır”. K.Marks. Kapital, I cild, s.177.

24. “Fəhlələrin dağınıq iqtisadi hərəkətlərindən hər yerdə siyasi hərəkət, yəni, öz mənafeyini ümumi formada, bütün cəmiyyət üçün icbari qüvvəsi olan formada həyata keçirməyə çalışan sinfin hərəkəti əmələ gəlir”. K.Marksın F.Boltaya məktubu. K.Marks və F.Engels əsərləri 26-cı cild, s.178.

25. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi qanunu – “İstehsal xərclərinin azalmasını, canlı əməyin məhsuldarlığının isə daim artmasını müəyyən edir”. K.Marksın və F.Engelsin arxivi, IV cild, səh.43

26. Manufaktura əmək bölgüsü – “kapitalın əmək üzərində hökmüranlığı üçün yeni şərait yaradır, buna görə də manufaktura əmək bölgüsü, bir tərəfdən, cəmiyyətin iqtisadi inkişafında tarixi bir tərəqqi və zəruri bir hal olsa da, digər tərəfdən mədəni və incə istismar alətidir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.299.

27. “Proletariatı, – Yalnız kapitalist istehsalının, müasir sənayenin və kənd təsərrüfatının böyük ölçüdə inkişafı onun varlığına daimilik (davamlılıq – Ş.Q.) xarakteri verdi, onun sayını artırdı və onu, xüsusi mənafeyi və xüsusi tarixi vəzifəsi olan xüsusi bir sinif şəklinə saldı”. F.Engels. Amerikada fəhlə hərəkəti. K.Marks və F.Engels, Əsərləri 16-cı cild, s.287.

28. “Əmək haqqı zahirdə göründüyü şey deyildir, əməyin dəyəri və ya qiyməti deyildir, iş qüvvəsi dəyərinin və ya qiymətinin, ancaq pərdələnmiş formasıdır”. K.Marks. Qota proqramının tənqidi, s.20. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982.

29. “Fəhlə öz əmək haqqının ümumi məbləğini saxlamağa çalışaraq artıq işləyir, işlədiyi saatların sayını artırır və ya bir saat ərzində daha çox şey hazırlayır... Nəticə belə olur; fəhlə nə qədər çox işləyirsə, bir o qədər də az mizd alır”. K.Marks. mizdli əmək və kapital, s.50. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.

30. “Buna görədir ki, o fərdi əmək haqqını orta səviyyədən yüksəyə qaldırmaqla bərabər, həmin səviyyənin özünü aşağı salmağa meyl edir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.473.

31. “Kapitalist istehsalının ümumi meyli əmək haqqının orta səviyyəsini yüksəltməyə doğru deyil, aşağı salmağa doğru aparır”. K.Marks. Əmək haqqı, qiymət və mənfəət. K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri. I cild, səh.432.

32. “Hər bir əmtəənin dəyəri, normal keyfiyyətli bir əmtəənin istehsalı üçün lazım olan iş vaxtı ilə müəyyən olunur”. K.Marks. Kapital, I cild, s.125.

33. “Daimi əlaqə və fasiləsiz təkrar halında götürülən hər bir ictimai istehsal prosesi, eyni zamanda təkrar istehsal prosesi-dir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.483.

34. “Beləliklə, istehsal prosesində kapitalist istehsal prosesinin özü öz gedişində iş qüvvəsinin əmək şərtlərindən ayrılmasını təkrar istehsal etmiş olur. Kapitalist istehsal prosesin bununla fəhlənin istismar edilməsi şərtlərini də təkrar istehsal edib əbədləşdirir. O daim fəhləni yaşamaq üçün öz iş qüvvəsini satmalı bir ayağı həmişə pauperizm (səfalət) bataqlığında olur”. K.Marks. Kapital. I cild, s.559.

35. “İctimai sərvət, fəaliyyət göstərən kapital, onun çoxalması dərəcəsi və gücü nə qədər artıqdırsa, və deməli, proletariata mütəlak miqdarı və əməyinin məhsuldar qüvvəsi nə qədər çoxdursa, sənaye ehtiyat ordusu da bir o qədər çoxdur... Sənaye ehtiyat ordusunun nisbi kəmiyyəti sərvət qüvvələrinin artması ilə yanaşı artır. Lakin bu ehtiyat ordusu işdə olan fəhlə ordusuna nisbətən nə qədər çox artıqdırsa, yoxsulluğu əməyin əzablarına tərs mütənəsbib olan daimi artıq əhali də bir o qədər çox olur. Bu kapitalist yığımının mütəlak, ümumi qanunudur”. K.Marks. Kapital, I cild, s.560-561.

36. “Kapital yığıldıqca, fəhləyə verilən mizd istər yüksək olsun, istər aşağı, fəhlənin vəziyyəti ağırlaşmalıdır”. K.Marks. Kapital, I cild, s.562.

37. Mənfəət norması kapitalist istehsalının hərəkətverici qüvvəsidir; ancaq mənfəətlə istehsal edilə bilən şey və ancaq mənfəətlə istehsal edildiyi dərəcədə istehsal edilir“. K.Marks. Kapital. III cild, s.268.

38. Mənfəətin kəmiyyəti ilə izafi dəyərin kəmiyyəti arasındakı həqiqi fərq “ayrı-ayrı istehsal dairələrində...” indi mənfəətin əsil təbiətini və mənşəini tamamilə gizlədir, həm də, bu halda aldanmaqda xüsusi marağı olan kapitalist üçün gizlətməkdən başqa, fəhlələr üçün də gizlədir. Dəyər istehsal qiymətinə çevrilməklə, dəyərin tərifinin əsasının özü gözdən itmiş olur. K.Marks. Kapital. III cild, səh.176.

39. “Məhsuldar kapital üçün bilavasitə izafi dəyər yaratdığı kimi, mizdli ticarət fəhlələrinin haqqı ödənilməmiş əməyi də ticarət kapitalı üçün bu izafi dəyərdə iştirak etmək imkanı yaradır”. K.Marks. Kapital. III cild, s.303.

40. “Əgər insanlar gözləsəydilər, yığım bəzi fərdi kapitalları böyüdüb dəmir yolu çəkə biləcək bir dərəcəyə çatdırsın və sonra dəmir yolu çəkilsin, onda dünyada indiyə qədər dəmir yolu olmazdı. Mərkəzləşmə isə səhmdar cəmiyyətləri vasitəsilə buna sanki, bir barmaq işarəsilə nail oldu”. K.Marks. kapital, I cild, s.545.

41. “Banknot bankirin üstünə verilən vekseldən başqa bir şey deyildir, bunu təqdim edən şəxs hər zaman pul ala bilər və bankir şəxsi vekselləri bununla əvəz edir”. K.Marks. Kapital, III cild, s.416.

42. “Renta düzgün başa düşüldükdə, təbii olaraq hər şeydən əvvəl belə bir fikir oyanmalıdır ki, renta torpaqdan deyil, əkinçilik məhsulundan əmələ gəlir, yəni əməkdən, əmək məhsulu-

nun, məsələn, buğdanın qiymətindən, əkinçilik məhsulunun dəyərindən, torpağa qoyulmuş əməkdən əmələ gəlir, torpağın özündən əmələ gəlmir”. K.Marks. İzafi dəyər nəzəriyyələri. (Kapitalının IV cildi), II hissə, 1957, s.138.

43. “Kapitalist əkinçiliyindəki hər bir tərəqqi, fəhləni talan etmək məharətinin tərəqqisi olmaqdan başqa, eyni zamanda, torpağı qarət etmək məharətinin tərəqqisi deməkdir. Torpağın münbitliyinin müəyyən müddət üçün artırılmasındakı hər bir tərəqqi eyni zamanda bu münbitliyin daimi mənbələrinin dağıdılmasının tərəqqisi deməkdir”.

44. “Xırda torpaq mülkiyyəti öz təbiətinə görə əməyin ictimai məhsuldar qüvvələrinin inkişafına, ictimai əmək formalarına, kapitalların ictimai təmərgüzləşməsinə, elmin mütərəqqi tətbiqinə imkan vermir”. K.Marks. Kapital. III cild, s.831.

45. “Lakin fərdi kapitalların dövrələri bir-biri ilə çuğlaşır, bir-birinin baş verməsini tələb edir və bir-biri üçün şərt olur və məhz bu çuğlaşma sayəsində bütün ictimai kapitalın hərəkəti təşkil edir”. K.Marks. Kapital. II cild, s.353-354.

46. “Təkrar istehsalın qeyri-normal gediş üçün eyni dərəcədə çoxlu şərtlərə, eyni dərəcədə çoxlu böhran imkanlarına çevrilir. Çünki, həmin istehsal kortəbii xarakterdə olduğu bir şəraitdə, müvazinət özü təsadüfidir”. U.Marks. Kapital. II cild, s.501.

47. Kapitalist dövlətinin büdcəsi – “Sınıf büdcədir, burjuazianın büdcəsidir”. K.Marks. Funtlar, şillinglər, pepsilər, yaxud sınıf büdcə və bu kimin xeyrinə gedir. K.Marks, F.Engels. Əsərləri 9-cu cild, 1957, s.64.

48. “Böhranlar mövcud ziddiyyətlərin həmişə ancaq müvəqqəti zorakı həllindən, pozulmuş müvazinəti bir anlığa bərpa edən zorakı partlayışlardan ibarət olur”. K.Marks. Kapital, III cild, s.258.

49. “Kapitalın qoyulduğu dövrlər çox müxtəlif olsa da və eyni vaxtda olmasa da, bununla belə, böhran həmişə yeni böyük kapital qoyulmuşları üçün başlanğıc nöqtə təşkil edir. Deməli, əgər cəmiyyət bütövlükdə götürülsə, böhran sonrakı dövriyyələr kəsimi üçün çox və ya az dərəcədə yeni maddi əsas yaradır”. K.Marks. Kapital. II cild, 1955, s.185.

50. “Kapital inhisarı, onunla birlikdə və onun sayəsində tərəqqi etmiş olan istehsal üsulu üçün bir buxov olur. İstehsal vasitələrinin mərkəzləşməsi və əməyin ictimailəşməsi elə bir nöqtəyə çatır ki, daha öz kapitalist qabığına sığa bilmir. Bu qabıq partlayır. Kapitalist xüsusi mülkiyyətinin sonu çatır. Mülkiyyətdən məhrum edənləri mülkiyyətdən məhrum edirlər”. K.Marks. Kapital, I cild, 1949, s.670.

51. “Kapital və muzdlu əmək – bunlar eyni münasibətlərin iki tərəfidir. Bir tərəfi digər tərəfini şərtləndirir”. K.Marks. Muzdlu əmək və kapital.

52. “Fəhlələrin (əslində proletarların – Ş.Q.) vətəni yoxdur. Fəhlələrin olmayan bir şeyini onların əlindən almaq da olmaz. Proletariat ən əvvəl siyasi hökmüranlığı ələ almalı, milli sinif vəziyyətinə çatması, yəni, millətin qabaqcıl sinfi vəziyyətinə çatmalı və bir millət kimi təşəkkül tapmalı olduğundan özü hələ millidir, hərçənd bu millilik burjuaziyanın anladığı mənada deyildir”. K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.46.

53. “İstehsalçı kapital, kapitalın yeganə formasıdır ki, kapitalın funksiyası təkcə izafi dəyəri və ya izafi məhsulu mənimsəməsi ilə bitməyib, həm də onların yaradılmasını da ehtiva edir. Məhz buna görə də istehsalçı kapital, istehsalın kapitalist xarakterini şərtləndirir. İstehsalçı kapitalın mövcudluğu özündə kapital mövcud istehsaldan, fərdiyyətin tam inkişafının tələblərinə cavab versin”. K.Marks. Kapital, III cild, s.889-89.

54. “Hər bir iqtisadi-ictimai formasiyada istehsalın məqsədi, istehsal münasibətlərinə olan mülkiyyət münasibətləri ilə şərtlənir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.189.

55. “Proletar bərabərlik tələbinin əsil məzmunu, sinifləri məhv etmək tələbindən ibarət olur.” F.Engels. Anti-Dürinq, s.106. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

56. Məhz kapitalizm cəmiyyətindən... Elə yenidən çıxır (sosializm cəmiyyəti – Ş.Q.) və buna görə də içərisindən çıxdığı köhnə cəmiyyətin anadangəlmə ləkələrini bütün cəhətlərdən; iqtisadi, mədəni, əqli cəhətlərdən hələ öz üzərində saxlayır. K.Marks. Qota proqramının tənqidi, s.14. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1982.

57. “Kapitalist istehsal üsulu kütlənin, istehsalın ancaq şəxsi şərtinə, yəni, iş qüvvəsinə sahib olduğu halda, qeyri-fəhlələrin kapital və torpaq üzərində mülkiyyət sahibi olması üzərində dayanır”. K.Marks. Qota proqramının tənqidi. K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri. II cild, s.1.

58. “Kapitalizm cəmiyyəti ilə kommunizm cəmiyyəti arasında birincinin inqilabi yolla ikinciyə çevrilməsinin keçid dövrü vardır, bu dövrə siyasi keçid dövrü uyğundur və bu dövrün dövləti, proletariyatın inqilabi diktaturasından başqa heç nə ola bilməz”. K.Marks. Qota proqramının tənqidi, s.24. Ahərənşr, 1982.

59. “Kapital fəhlələrin həyatı və sağlamlığına münasibətdə çox qəddardır. Onların iş qüvvəsinin vəhşicəsinə istismarı, fəhlələr arasında ölüm hallarının çoxalmasına səbəb olur”. K.Marks. Boltyeyə məktub. K.Marks və F.Engels. Əsərləri 26-cı cild, s.178.

60. Məcmu, – “istehsal münasibətləri, cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu təşkil edir. Bu real bazis üzərində (mövcud – Ş.Q.) ictimai şüurun formalarına uyğun olan hüquqi və siyasi (əslində

hüquqi və inzibati – Ş.Q.) üstqurumlar yüksəlir”. K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri, I cild, s.322.

61. İlk ibtidai icma mülkiyyətinin yaranması, – “Bu ilk kollektiv və ya kooperativ istehsal tipi olmaqla, istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsinin deyil, ayrı-ayrı şəxslərin zəifliyinin nəticəsi idi”. K.Marksın İ.Zasuliçə məktubunun qaralamasından. K.Marks, F.Engels. Əsərləri. 27-ci cild, s.681.

62. “Kommunizmin fərqləndirici cəhəti ümumiyyətlə mülkiyyəti (kapitalı – Ş.Q.) ləğv etmək yox, burjua mülkiyyətini ləğv etməkdir”. K.Marks, F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.41. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972.

63. “Əvvəllər fəhlələri sıxışdırıb aradan çıxarmış olan kapitalist istehsal üsulu, indi kapitalistlərin özlərini də sıxışdırıb aradan çıxarır, doğrudur, hələlik onları sənaye ehtiyat ordusu sırasına deyil, yalnız artıq əhali sırasına salır”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1967, s.282-283.

64. “Müasir dövlət, hansı formada olursa olsun, öz mahiyyəti etibarlı ilə kapitalist maşınıdır, kapitalistlərin dövlətidir, ideal bir ümumi kapitalistdir. Bu dövlət öz mülkiyyətinə nə qədər çox məhsuldar qüvvə götürsə, onun məcmu kapitalistə çevrilməsi bir o qədər də dolğun olacaq və istismar etdiyi vətəndaşların sayı bir o qədər çox artacaqdır”. F.Engels. Anti-Dürinq, s.283. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

65. “Kapitalist xəzinə yığan kimi, öz şəxsi əməyi, və ya öz şəxsi istehlakına qənaət etmək hesabına deyil, özgə əməyini soraraq, fəhlələri bütün həyat nemətlərindən məhrum etməyinə mütənasib olaraq varlanır”. K.Marks. Kapital, I cild, s.599.

66. Kapitalizm cəmiyyətində bir sinfin boş vaxtı kütlənin bütün həyatının iş vaxtına çevrilməsi hesabına yaradılır. K.Marks. Kapital, I cild, s.539. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

67. “Marksın dediyi kimi, – “Hər bir köhnə cəmiyyət yeni cəmiyyətə hamilə olduqda zorakılıq onun mamaçası olur”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1967, s.185.

68. Siyasi iqtisad elminin adı yunan dilində “politeya” və “oykonomiya” sözlərindən əmələ gəlmişdir. “Politeya” sözü “ictimai quruluş” deməkdir. “Oykonomiya” sözünün özü iki sözdən; “oykos” – “ev”, “ev təsərrüfatı” və “nomos” – “qanun” sözlərindən ibarətdir. Be elmin adı “siyasi iqtisad” olaraq 17-ci əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Bu kapitalist istehsal üsulu üzərində qurulan kapitalist iqtisadi-ictimai quruluşunun məzmun və mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Əslində bu elmin adı “sosial - iqtisaddır”. Qapur Qasimi.

69. “Bölgü ancaq xalis iqtisadi maraqlar baxımından idarə edildiyi üçün, istehsalın maraqları əsasında tənzimlənəcək, istehsalın inkişafı isə, bütün cəmiyyət üzvlərinin daha da inkişafına, öz bacarıqlarını daha çox nümayiş etdirməyə imkan verən bölgü üsulu ilə stimullaşır”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1967, s.202.

70. “Pul sahibi o halda öz pulunu kapitalla çevirə bilir ki, o əmtəə bazarında azad fəhlə tapa bilsin. Azad dedikdə iki mənada; bu mənada ki, fəhlə azad şəxsdir, digər tərəfdən, o öz iş qüvvəsini əmtəə kimi satmaqdan başqa, onu tətbiq etmək üçün heç bir əşyaya (istehsal vasitələrinə – Ş.Q.) malik deyil və qartal kimi lütdür”. K.Marks. Kapital, I cild, s.179. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı. Moskva, 1973.

71. “Əmək prosesində onun (iş qüvvəsinin – Ş.Q.) tətbiqində müəyyən miqdarda insan əzələsi, əsəbləri, zehni və s. sərf edilir ki, bunlar yenidən bərpa edilməlidir. Bu güclü məsrəf, güclü qarşılıqlı ödəniş də tələb edir... Deməli, fərd olaraq hər bir vətəndaşın normal həyatı fəaliyyət halında qalması üçün, həyatı

vasitələrin ümumi miqdarı, bu bərpanın tələbinə bərabər olmalıdır”. K.Marks. Kapital, I cild, s.182. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı. Moskva, 1973.

72. “Hər hansı bir əmtəənin dəyəri kimi mübadilə predmeti olan bu özünəməxsus əmtəənin dəyəri də, onun təkrar istehsalına zəruri olan iş vaxtının dəyəri ilə ölçülür”. K.Marks. Kapital. I cild, s.181. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı. Moskva, 1973.

73. “Kapitalistin izafi dəyərə olan sonsuz hərisliyi onun iş gününün ölçüsüz həddə uzadılmasına can atmasında özünü göstərir”. K.Marks. Kapital, I cild, s.248. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

74. “Əgər iş qüvvəsinin dəyəri minimum həddə düşürsə, deməli o dəyərindən aşağı düşür. Belə bir şəraitdə işçi qüvvəsi ancaq ölgün vəziyyətdə mövcud ola və özünü göstərə bilər”. K.Marks. Kapital, I cild, s.184. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

75. “Fəhlə hər yerdə öz iş qüvvəsini əvvəlcədən haqqı ödənilmədən, kapitalistin istifadəsinə verir, bir sözlə, hər yerdə fəhlə kapitalisti kreditləşdirir”. K.Marks, Kapital, I cild, s.185. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

76. “Deməli, siniflərə bölünmə əmək bölgüsünə əsaslanır. Lakin bu hal, siniflər əmələ gələrkən zorakılıq, vəhşilik, fırıldaq və aldatma tətbiqini heç də imkan xaricində etməmiş və hakimiyyəti ələ keçirib, hökmüranlıq edən sinfin zəhmətkeş siniflər hesabına öz vəziyyətini möhkəmlətməsinə və cəmiyyəti idarə etməyi, kütlələrin istismarına çevirməsinə mane olmamışdır”. F.Engels. Anti-Dürinq, s.286. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

77. “İnsanların öz ictimai fəaliyyətlərinin qanunları, onlara yabançı olan, onların üzərində hökmüranlıq edən təbiət qanunları şəklində bu vaxtadək insanlara qarşı duran qanunlar insanlar tərəfindən işə tam bələdliliklə tətbiq olunacaq, deməli, insanların

hökmüranlığına tabe ediləcəkdir. İnsanların cəmiyyət halında birliyi bu vaxtadək təbiətin və tarixin yuxarıdan zorla qəbul etdirdiyi bir şey kimi onlara qarşı durduğu halda, indi onların öz azad işi olur. İndiyə qədər tarixin üzərində hakim olan obyektiv, yabançı qüvvələr insanların özlərinin nəzarəti altına keçir. Yalnız bu zamandan etibarən insanlar tam şüurlu olaraq özlərinin tarixini özləri yaratmağa başlayacaqlar, onların hərəkətə gətirəcəkləri ictimai səbəblər yalnız o zaman insanların öz arzu etdikləri nəticələri ən çox dərəcədə və getdikcə daha artıq bir miqdarda təmin edəcəkdir. Bu bəşəriyyətin zərurət aləmindən azadlıq aləminə sıçramasıdır”. F. Engels. Anti-Dürinq, s.288. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

78. “Deməli köhnə (yəni, mövcud – Ş.Q.) istehsal üsulu kökündən aradan qaldırılmalıdır, xüsusilə də köhnə əmək bölgüsü yox olmalıdır. Bunun yerini istehsalın elə bir təşkili tutmalıdır ki, burada, bir tərəfdən, heç kəs insnaların mövcud olmasının təbii şərti olan məhsuldar əməkdəki öz iştirak hissəsini başqasının üzərinə yıxa bilməsin və digər tərəfdən, məhsuldar əmək insnaların əsarət altına alınması vasitəsi olmaq deyil, onların azadlığa çıxması vasitəsi olsun, hər kəsə öz qabiliyyətlərini, istər cismani, istərsə mənəvi qabiliyyətlərini hərtərəfli inkişaf etdirib, lazımınca meydana çıxarmaq imkanı versin. Deməli, məhsuldar əmək ağır bir yük olmayıb, zövqə çevrilsin”. F.Engels. Anti-Dürinq, s.298. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

79. “İndi isə (Marksın təhlilinin axırında – Ş.Q.) məlum olur ki, kapitalist üçün mülkiyyət özgəsinin haqqı verilməmiş əməyini mənimsəmək hüququdur. Fəhlə üçün isə, özü yaratdığı məhsulu mənimsəyə bilməməkdir”. F.Engels. Anti-Dürinq, s.163. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

80. “Deməli, bir qütbdəki sərvət yığını, eyni zamanda müqabil (əks-qütbə – Ş.Q.) yəni, öz məhsulunu kapital kimi istehsal edən sinfin (proletariatın – Ş.Q.) olduğu tərəfdə yoxsulluq,

əmək iztirabları, köləlik, cəhalət, vəhşilik və mənəvi pozğunluğun genişlənməsi deməkdir”. F.Engels. *Anti-Dürinq*, s.279. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

81. “Kapital səs-küydən, təhqiramiz sözlərdən qaçır və qorxaq naturası ilə fərqlənir, bu həqiqətdir, lakin, həqiqətin hamısı deyil. Təbiət boşluqdan qorxdığı kimi, kapital da, mənfəətin azlığından və ya çox az mənfəətin olmasından qorxur. Ancaq, yetərinə mənfəət varsa, kapital cürətlənir. Onu 10 faiz mənfəətlə təmin etsəniz kapital hər hansı bir tətbiqə razılaşar, mənfəət 20 faiz olduqda o canlanır, mənfəət 50 faiz olduqda, o, müsbət mənada öz başını sındırmağa belə hazırdır, mənfəət 100 faiz olduqda o bütün insanlıq qanunlarını tapdalayır, mənfəət 300 faiz olduqda isə, elə bir cinayət yoxdur ki, dar ağacından asılmaq qorxusu altında belə risk etməkdən çəkinsin. Sübut; qanunsuz mal dövriyyəsi və qul ticarəti”. Karl Marks, *Kapital*, I cild, s. Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Moskva, 1973.

82. “Yalnız məhsuldar qüvvələrin iri sənaye sayəsində olduqca artması əməyi cəmiyyətin istisnasız olaraq bütün üzvləri arasında bölüşdürməyə, beləliklə də hər bir şəxsin iş vaxtını elə ixtisar etməyə imkan verir ki, bütün cəmiyyətə aid həm nəzəri, həm də əməli işlərdə iştirak etmək üçün hamının kifayət qədər asudə vaxtı qalsın. Deməli, yalnız indi hər cür hakim və istismarçı sinif lüzumsuz olmuşdur, bundan əlavə, həmin sinif ictimai inkişaf üçün bilavasitə maneə olmuşdur, o yalnız indi, nə kimi “bilavasitə zorakılığa” malik olsa da, amansızlıqla aradan qaldırılacaqdır”. *Fridrix Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.181.*

83. Siniflərin meydana gəldiyi zamandan bəri heç elə bir vaxt olmamışdır ki, fəhlə sinfi olmadan cəmiyyət keçinə bilsin. Bu sinfin adı, ictimai mövqeyi dəyişilmişdir; qulun yerini təhkimli tutmuş, təhkimlinin də yerini azad fəhlə – təhkimçilik asıl-

lığından azad olan, lakin eyni zamanda yer üzündə öz iş qüvvəsindən başqa hər hansı bir şeyə malik olmaqdan da azad olan fəhlə tutmuşdur. Lakin hər kəsə aydındır, cəmiyyətin istehsal etməyən yüksək təbəqələrində nə kimi dəyişikliklər baş versə də, istehsalçılar sinfi olmadan cəmiyyət yaşaya bilməz. Deməli, bu sinif hər bir şəraitdə zəruridir, hərçənd gərək vaxt keçsin ki, o daha bir sinif olmasın, bütün cəmiyyəti əhatə etsin. *F.Engels. İctimai siniflər – zəruri və artıq siniflər. K.Marks və F.Engels. Əsərləri. 19-cu cild, s.296.*

84. “İndiyə qədər mövcud olan bütün cəmiyyətlərin tarixi (Yəni, yazılı mənbələr şəklində bizə gəlib çatan bütün tarix... 1888-ci il ingiliscə nəşrinə Engelsin qeydi) siniflər mübarizəsi olmuşdur. Azad insanla qul, patrisi ilə plebey, mülkədarla təhkimli, usta ilə şagird, müxtəsər zalımla məzlum arasında əbədi bir antaqonizm olmuş, onlar gah gizli, gah da açıq şəkildə daim bir-biri ilə mübarizə aparmışlar və bu mübarizə həmişə bütün cəmiyyət binasının inqilabi surətdə yenidən qurulması və ya mübarizə edən siniflərin hamısının məhv olması ilə nəticələnmişdir”. *K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.26. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972.*

85. “Nəhayət, sinfi mübarizə qəti nöqtəyə yaxınlaşdığı dövrlərdə hakim sinif daxilində, bütün köhnə cəmiyyət daxilində pozulma prosesi elə coşğun, elə kəskin bir xarakter alır ki, hakim sinfin kiçik bir hissəsi öz sinfindən üz çevirir və inqilabçı sinfə, gələcəyin sahibi olacaq sinfə qoşulur. Buna görə də keçmişdə zadəganların bir hissəsi burjuaziyanın tərəfinə keçdiyi kimi, indi də burjuaziyanın bir hissəsi, yəni tarixi hərəkətin bütün gedişini nəzəri cəhətdən başa düşmək dərəcəsinə yüksəlmiş olan burjuia ideoloqların bir hissəsi proletariatin tərəfinə keçir”. *K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.37. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972.*

86. “İndiyə qədər baş verən bütün hərəkət azlığın hərəkəti olmuş və ya azlığın mənafeyi üçün baş vermişdir. Proletar hərəkəti böyük çoxluğun mənafeyi üçün böyük çoxluğun müstəqil hərəkətidir. Rəsmi cəmiyyəti təşkil edən təbəqələrdən ibarət olub proletariat üzərində ucalan bütün ustqurum darmadağın olmasa, müasir cəmiyyətin ən aşağı təbəqəsi olan proletariat ayağa qalxıb qəddini düzəldə bilməz”. *K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.38. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972.*

87. “Dövlət, siniflərin əksliyini cilovda saxlamaq tələbatından meydana gəldiyinə görə, o eyni zamanda həmin siniflərin toqquşmalarından meydana gəldiyinə görə, ümumi bir qayda olaraq ən qüdrətli, iqtisadi cəhətdən hökmüran sinfin dövləti olur. Bu sinif isə dövlət vasitəsilə həmçinin siyasi cəhətdən də hökmüran sinif olur və beləliklə də, məzlum sinfi əzmək və istismar etmək üçün yeni vasitələr əldə edir. Belə ki, antik dövlət hər şeydən əvvəl, qulları əzmək üçün quldarların dövləti idi, feodal dövləti təhkimli və asılı kəndliləri əzmək üçün zədagənlərin orqanı idi, müasir nümayəndəli dövlət isə, muzzdlu əməyi kapitalın istismar etməsi vasitəsidir”. *F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri. II c., s.321.*

88. “Tarixdə məlum olan dövlətlərin çoxunda vətəndaşlara verilən hüquqlar onların əmlak vəziyyətinə uyğunlaşdırılır və bununla da açıqca bildirilir ki, dövlət varlı sinfi yoxsul siniflərdən müdafiə etmək üçün varlı sinfin təşkilatıdır”. *F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri. II c., s.322.*

89. “İtaətdə saxlanılmalı ictimai siniflər olmayacağı zaman, sinfi hökmüranlılığın olmayacağı zaman, müasir istehsal hərçmərcliyindən doğan yaşamaq uğrunda mübarizənin və bu mü-

barizədən irəli gələn toqquşma və təcavüzlərin aradan qaldırılacağı zaman, əzilməli və itaətdə saxlanılmalı heç kəs olmayacaq, onda bu vəzifəni yerinə yetirən dövlət hakimiyyətinə də ehtiyac qalmayacaqdır. Dövlət bütün cəmiyyətin həqiqi nümayəndəsi olmağa başladıqda onun görəcəyi birinci iş, yəni istehsal vasitələrini ictimai mülkiyyətə çevirmə işi, onun bir dövlət olaraq görəcəyi son müstəqil iş olacaqdır. Dövlət hakimiyyətinin ictimai münasibətlərə qarışması yavaş-yavaş lüzumsuz olacaq və öz-özünə aradan qalxacaqdır. Şəxsləri idarə etmək əvəzinə şeylər idarə olunacaq və istehsal proseslərinə rəhbərlik ediləcəkdir. Dövlət “ləğv edilmir”, o ölüb gedir”. *F.Engels. Sosializmin uto-piyadan elmə doğru inkişafı, s.76. Azərnaşr, Bakı, 1953.*

90. “Cəmiyyətin maddi məhsuldar qüvvələri öz inkişafının müəyyən pilləsində mövcud istehsal münasibətlərinə, yaxud içərisində məhsuldar qüvvələrin indiyə qədər inkişaf etdiyi və istehsal münasibətlərinin ancaq hüquqi ifadəsi olan mülkiyyət münasibətlərinə zidd gəlir. Bu münasibətlər məhsuldar qüvvələrin inkişaf formasından dönüb, onlar üçün buxov olur. Onda ictimai inqilab dövrü başlanır”. *F.Engels. Karl Marksın “Siyasi iqtisadın tənqidinə dair” əsərinə müqəddimə. Karl Marks. F.Engels. Bakı, 1953.*

91. “Hər bir həqiqi inqilab ictimai inqilabdır, çünki yeni sinfi hakimiyyət başına gətirir və ona cəmiyyəti özünə müvafiq surətdə dəyişdirmək imkanı verir”. *F.Engels. Mühacir ədəbiyyatı. K.Marks. F.Engels. Əsərləri, 18-ci cild, s.541.*

92. “Bütün keçmiş inqilablar müəyyən bir sinfin hökmüranlığını başqa bir sinfin hökmüranlığı ilə əvəz etməkdən ibarət olmuşdur, lakin indiyədək hökmüranlıq xalq kütləsinə nisbətən yalnız cüzi azlıq təşkil etmişdir. Beləliklə bir hakim azlıq devrilir, başqa bir azlıq onun əvəzinə dövlət hakimiyyəti başına keçir və dövlət qaydalarını öz mənafeyinə uyğun surətdə dəyişdirirdi.

Hər dəfə bu azlıq iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində hök-müranlıq etməyə qadir və layiq bir qrup olurdu, məhz buna görə və ancaq buna görə çevriliş zamanı, hakimiyyət altında olan çoxluq ya çevrilişlə sakitcə razılaşırdı, ya həmin qrupun xeyrinə iştirak edirdi. Lakin hər bir ayrıca halın konkret məzmununu bir yana qoysaq, görərik ki, bütün bu inqilabların ümumi forması onların azlıq tərəfindən edilən inqilablardan ibarət olmasındadır. Çoxluq bu inqilablarda iştirak etmişsə də, şüurlu və ya şü-ursuz surətdə yalnız azlığın xeyrinə hərəkət etmişdir, məhz bu cəhətə və ya hətta sadəcə olaraq çoxluğun passiv hərəkətinə, heç bir müqavimət göstərməməsinə görə belə görünürdü ki, guya bu azlıq xalqın nümayəndəsidir”. *F.Engels. K.Marksın “1848-ci il-dən 1850-ci ilə qədər Fransada sinfi mübarizə” əsərinə giriş məqaləsi. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri. I cild, s.100.*

93. “Tənqid silahı, əlbəttə, silahlı tənqidi əvəz edə bilməz, maddi qüvvəni məhz maddi qüvvə devirməlidir. Lakin nəzəri-yə də kütlələrə yiyələnən kimi, maddi qüvvə olur”. *Karl Marks. Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidinə dair. Giriş. E.Marks. F.En-gels. İki cildlik seçilmiş əsərləri. I cild, s.112.*

94. “Lakin cəmiyyətə nəzərən müstəqil bir qüvvə şəklinə düşdükdən sonra, dövlət dərhal yeni ideologiya doğurur. Məhz peşəkar siyasətçilərdə, dövlət hüququ nəzəriyyəçilərində və mülki hüquqla məşğul olan hüquqşünaslarda iqtisadi faktlarla əlaqə tamam itib gedir. İqtisadi faktlar qanun şəklinə salınmaq üçün bunlar hər bir ayrıca halda hüquqi motiv şəklini almalı ol-duğuna, həm də, aydındır ki, burada artıq indi mövcud olan bü-tün hüquq sistemi ilə hesablaşmaq lazım gəldiyinə görə indi elə görünür ki, hüquqi forma hər şey, iqtisadi məzmun isə heç bir şeydir. Dövlət hüququ ilə mülki hüquq, öz müstəqil tarixi inki-şafı olan, ayrılıqda müntəzəm surətdə şərh oluna bilən və bütün

daxili ziddiyyətləri ardıcıl surətdə aradan qaldırmaq yolu ilə belə bir müntəzəmləşmə tələb edən müstəqil sahələr kimi götürülür. Daha yüksək qəbilli ideologiyalar, yəni maddi, iqtisadi daha çox uzaqlaşan ideologiyalar, fəlsəfə və din forması alır”. *F.Engels. Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.399.*

95. “Cəmiyyətin müəyyən, çox aşağı inkişaf pilləsində belə bir tələb meydana çıxır ki, məhsul istehsalı, bölgüsü və mübadiləsinin gündən-günə təkrar olunan halları ümumi qayda çərçivəsi içərisinə alınsın və söylənsin ki, ayrıca bir adam istehsal və mübadilənin ümumi şəraitinə tabe olsunlar. Əvvəllər adət şəklində olan bu qayda sonradan **QANUN** olur. Qanunla birlikdə zəruri olaraq, öhdəsinə həmin qanunu gözləmək vəzifəsi qoyulan orqanlar da, kütləvi hakimiyyət, dövlət meydana gəlir. İctimai inkişafın gedişində qanun böyüyüb az-çox geniş bir qanunvericiliyə çevrilir. Bu qanunvericilik nə qədər mürəkkəb olursa, onun ifadə edilməsi üsulu, cəmiyyətin adı iqtisadi həyat şəraitini ifadə edən üsuldan bir o qədər çox fərqli olur. Qanunvericilik sanki müstəqil bir ünsür olur və bu ünsür öz varlığına haqq qazandırılmasını, özünün daha da inkişaf etməsi əsasını iqtisadi münasibətlərdə deyil, öz daxili əsaslarında, misal üçün deyək ki, “iradə anlayışında” tapır. İnsanlar özlərinin heyvanat aləmindən əmələ gəldiklərini unutduqları kimi, hüquqlarının da öz həyatlarının iqtisadi şəraitindən əmələ gəldiyini unudurlar. Qanunvericilik daha da inkişaf edib mürəkkəb, geniş bir tam olduqda əməyin ictimai bölgüsü zərurəti meydana çıxır. Peşəkar hüquqşünaslar silki əmələ gəlir, onlarla birlikdə isə hüquq elmi də meydana çıxır. Hüquq elmi özünün inkişafı gedişində müxtəlif xalqların və müxtəlif dövrlərin inikası kimi deyil, öz-özü ilə əsaslandırılmış sistemlər kimi bir-biri ilə müqayisə edir. Müqayisə ümumi bir şeyi nəzərdə tutur. Bu ümumi şey ondan ibarət

olur ki, hüquqşünaslar bütün bu hüquq sistemlərində az-çox bərabər nə varsa, hamısını təbii hüquq adı ilə birləşdirirlər. Təbii hüquqa nəyin aid olduğunu və nəyin aid olmadığını ölçmək üçün olan miqyas isə, hüququn özünün ən abstrakt ifadəsi olan, **ƏDALƏTDİR**. O zamandan etibarən də hüquqşünasların nəzərində və onların sözüne inananların nəzərində hüququn inkişafı yalnız insanın həyat şəraitini, bu şərait öz hüquqi ifadəsini tapdığı dərəcədə, ədalət idealına, əbədi ədalətə gətdikcə daha çox yaxınlaşdırmağa səy etməkdən ibarətdir. Bu ədalət isə həmişə yalnız mövcud iqtisadi münasibətlərin ya öz mühafizəkar cəhətindən, ya da öz inqilabi cəhətindən ideologiyalaşdırılan, göylərə qaldırılan ifadəsidir”. *F.Engels. Mənzil məsələsinə dair. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.613-614.*

96. “...azadlıq və bərabərlik insan hüquqları elan edilmişdi. Həm də bu, insan hüquqlarının spesifik burjuva xarakterində olduğunu belə bir cəhət olduqca aydın göstərir ki, ilk dəfə insan hüquqlarını qəbul edən Amerika Konstitusiyası eyni zamanda Amerikada rəngli irqlərin qul vəziyyətində qalmalarını təsdiq edir, sinfi imtiyazlar pisləndi, irq imtiyazları isə təqdir olundu... bərabərlik gərək təkcə xəyali bərabərlik olmasın, təkcə dövlət sahəsində həyata keçirilməklə qalmasın, o həmçinin gərək həqiqi bərabərlik olsun, o gərək ictimai, iqtisadi sahədə də həyata keçirilsin... Beləliklə, istər burjuva, istərsə proletar formasında götürülən bərabərlik təsəvvürünün özü tarixi inkişafın məhsuludur. Bu təsəvvürün yaranması üçün müəyyən tarixi şərait lazım idi ki, bu şərait meydana gəlməyə qədər də uzun bir tarixi dövrün keçməsi tələb olunur. Deməli, bu bərabərlik təsəvvürü hər şey ola bilər, amma həqiqət deyildir”. *Fridrix Engels. Anti-Düinq. Azərənəşr, 1967, s.104-106.*

97. “Əgər dövlət və dövlət hüququ iqtisadi münasibətlərlə müəyyən olunursa, o halda özlüyündə aydındır ki, bu fikri mülki

hüquq haqqında söyləmək lazım gəlir, zira bu hüququn rolu əslində müəyyən şəraitdə ayrı-ayrı şəxslər arasında mövcud olan normal iqtisadi münasibətləri qanuniləşdirməkdən ibarətdir. Lakin bu qanuniləşdirmənin özü formaca çox müxtəlif ola bilər... Deməli, əgər mülki hüquq normaları ictimai həyatın iqtisadi şəraitinin ancaq hüquqi ifadəsdirsə, o halda bunlar, vəziyyətdən asılı olaraq həmin şəraiti bəzən yaxşı, bəzən də pis ifadə edə bilərlər". *F.Engels. Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.397-398.*

98. "Sübut edilmiş oldu ki, quldarların və ya təhkimli kəndli əməyini istismar edən feodalların varlanması kimi, müasir kapitalistlərin varlanması da haqqı ödənilməmiş özgə əməyini mənimsəməkdən irəli gəlir və bütün bu istismar formalarının bir-birindən fərqi ancaq, haqqı ödənilməmiş bu əməyin hansı üsulla mənimsənilməsindədir. Beləliklə də, varlı siniflərin ikiüzlülük edib müasir ictimai quruluşda guya haqq və ədalət hökm sürür, guya hüquq və vəzifələr bərabərdir, guya ümumi bir mənafe uyğunluğu vardır, deyə bilməsi kimi son imkan da onların əllərindən alındı və müasir burjua cəmiyyəti əvvəlki cəmiyyətlər qədər ifşa edildi, həm də xalqın böyük bir çoxluğunu daim əksilən cüzi bir azlığın istismar etməsi üçün bu cəmiyyətin möhtəşəm bir müəssisə olması ifşa edildi". *F.Engels. "K.Marks", K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.163.*

99. "Lakin əgər, bizim gördüyümüz kimi, müasir cəmiyyətin üç sinfindən hər birinin, feodal aristokratiyasının, burjuazianın və proletariatin öz xüsusi əxlaqı varsa, biz buradan yalnız belə bir nəticə çıxara bilərik ki, insanlar şüurlu və ya şüursuz olaraq öz əxlaq baxışlarını son nəticədə, öz sinfi vəziyyətlərinin əsası olan əməli münasibətlərdən, yəni, istehsal və mübadilənin baş verdiyi iqtisadi münasibətlərdən əldə edirlər... Şübhə yox-

dur ki, bununla belə, insan idrakının bütün başqa sahələrində olduğu kimi, əxlaqda da ümumiyyətlə bir tərəqqi müşahidə olunur. Lakin biz hələ sinfi əxlaq çərçivəsindən kənara çıxmamışıq. Sinfi əksliklərdən və bu əksliklər haqqındakı hər cür xatirələrdən yüksəkdə duran əsil başəri əxlaq cəmiyyətin yalnız elə bir inkişaf pilləsində mümkün olacaqdır ki, burada sinflər arasındakı əkslik məhv edilməkdən başqa, əməli həyatda onun izi də silinmiş olacaqdır”. *Fridrix Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.91-93.*

100. “Keçmiş burjua inqilablarına universitetlərdən ancaq vəkillər tələb olunurdu, bunlar həmin inqilabların siyasi xadimlərinin yetişdiyi ən yaxşı xammal idi. Fəhlə sinfinin azad olması üçün, bundan əlavə, həkimlər, mühəndislər, kimyaçılar, aqronomlar və başqa mütəxəssislər lazım gələcəkdir, zira məsələ yalnız siyasi maşınının idarə olunmasına deyil, habelə bütün ictimai istehsala yiyələnməkdir. Burada isə əsla gurultunu ibarələr deyil, mükəmməl bilik lazım gələcəkdir”. *K.Marks və F.Engels. Əsərləri 22-ci cild, s.432.*

101. “Siyasi iqtisadın məşğul olduğu materialın spesifik xarakteri sərbəst elmi tədqiqata qarşı mübarizə səhnəsinə insan qəlbinin ən kəskin, ən alçaq və ən iyrənc ehtiraslarını, xüsusi mənafe ifritəsini gətirir”. *Karl Marks. Kapitalın I cildinin birinci nəşrinə müqəddimə. Kapital. I cild, s.10. Azərnəşr. Bakı, 1969.*

102. “Kapitalizm quruluşu yaranandan siyasi iqtisad adlanan bu elm hələ qədim Romada yarandığı vaxtdan bu günədək məşğul olduğu predmet (material) siyasi iqtisad yox, **SOSIAL-İQTİSADDIR**. Yəni, o öz üzərində qurulmuş sosial sistemin məzmun və mahiyyətini müəyyən edən iqtisadi bünövrədə gedən proseslərin, qanunların, iqtisadi kateqoriya və mexanizmlərin məzmununu, xarakterini, mahiyyətini öyrənir, müəyyən edir.

Ali məktəblərdə istisnasız olaraq bütün ixtisaslarla yanaşı cəmiyyətin iqtisadi sisteminin əsas iqtisadi mexanizmləri və bu mexanizmlərin reallaşdırılmasını təmin edən əsas hüquqi (konstitusion) mexanizmləri özündə ehtiva edən sosial-iqtisad fənni də tədris edilməlidir. Bu cəmiyyətdə ən azından ali təhsilli mütəxəssislərə özlərinin konstitusion hüquqlarını və onun iqtisadi qaynaqlarını bilməyinə, onları siyasi şüarlarla aldatmağın mümkün olmamasına səbəb olar. Azərbaycanda 1993-cü ildən başlayaraq təhsil, səhiyyə, elm, istehsal və s. sahələrin total şəkildə çökdürülməsi, məhz o vaxtdan ölkədə qurulmağa başlanmış quldurluq üsulları ilə idarə olunan tayfa quldarlığı quruluşuna gələcəkdə şüurlu surətdə müqavimət göstərə biləcək, müxtəlif sahələr üzrə elmi cəhətdən hazırlıqlı kadrların olmaması səbəbindən, bu quruluşun uzun müddət mövcudluğunun təmin edilməsi məqsədini güdür”. *Şapur Qasimi. İqtisadçı.*

103. “Nə qədər ki, siyasi iqtisad burjua siyasi iqtisadı olaraq qalır, yəni, kapitalizm quruluşuna tarixən keçici bir inkişaf pilləsi kimi deyil, əksinə, ictimai istehsalın mütləq, son forması kimi baxır, o ancaq sinfi mübarizənin hələ üstüörtülü qaldığı və ya tək-tək hallarda təzahür etdiyi müddətdə elmi siyasi iqtisad olaraq qala bilər”.

104. “Kapitalizm iqtisadi ictimai quruluşunun əsası kapitalist istehsal üsulu olaraq bütün hallarda quldarlıq və feodalizm kimi sosial-iqtisad elminin tərkib hissəsi olaraq qalır və daim qalacaq. “Kapitalist siyasi iqtisadın” qalmasında əsas məsələ bu quruluşun təhlilinə, dəyərləndirilməsinə yanaşmanın elmi və ya siyasi yöndən yanaşılmasıdır. Məsələn, ABŞ-in məşhur iqtisadçı alimləri Kempbell R. Makkonnell və Stenli L. Bryu yazır ki, – “Təəssüf ki, kapitalizmin hamı tərəfindən qəbul edilmiş dəqiq quruluşu (kapitalist istehsal üsulunun elementlərini və konstruksiyasını ehtiva edən modeli nəzərdə tutulur – Ş.Q.) mövcud de-

yil. Buna görə də biz yetərinə ətraflı olaraq “təmiz kapitalizmin” əsas ehkamlarına baxacağıq ki, onun nə olması haqqında tam təsəvvür əldə edək. Qısa desək kapitalizm quruluşu bu institut və prinsipləri ehtiva edir:

1. Xüsusi mülkiyyət.
2. Seçki və azad sahibkarlıq.
3. Başlıca davranış motivi kimi, şəxsi maraq.
4. Rəqabət.
5. Bazar sistemi və qiymət sisteminə dayaqlanması.
6. Hökumətin məhdudlaşdırılmış rolu.

105. “*Ekonomiks*”, s.51. qılavə 3. “*Kapitalistiçeskaya ideologiya*”. İzdatelğstvo “Azerbaydjan”. Bakı, 1992.

106. “Göründüyü kimi kapitalist istehsal üsulunun bu 6 (altı) ehkamu içərisində istənilən formalı kapitalist istehsal üsulunun əsas iki elementinin biri olan mizdlu əmək yoxdur. Hansı ki, mizdlu əmək olmadan bu istehsal üsulunda heç nə istehsal etmək mümkün deyil. İstehsalçının bu mizdlu əməyinin yaratdığı izafi dəyəri kapitalistin ədalətsiz mənimsəməsi olmadan kapitalist istehsal üsulu, nə də ümumilikdə kapitalizm iqtisadi-ictimai quruluşu mövcud ola bilməz. Bunu dünyanın kar və korları da daxil olmaqla ən savadsız insanları belə bildiyi halda, dünyanın baş kapitalist ölkəsinin məşhur iqtisadçı alimləri kapitalist iqtisadi sisteminin təhlilinə reallığı əks etdirməyən və siyasi baxımdan seçilmiş ehkamlara əsaslanan yanaşmalar davam etdikcə, o “kapitalist siyasi iqtisadi”, yəni, mahiyyət etibarilə **ELM** yox, materialist dini ideologiya olaraq qalacaq. Məhz buna görə də Karl Marks kapitalizm istehsal üsulunu nöqtə və vergülünə qədər elmi əsaslarla obyektiv təhlil edərək, bu quruluşun ən əsas və bəzən, bu quruluş məhv edilənə qədər heç vaxt bəzənmayacaq ziddiyyəti olan **ƏMƏK VƏ KAPİTAL** arasındakı antononizmi çox aydın və konkret olaraq ortaya qoyduğu, hətta bu

antoqonist ziddiyyəti aradan qaldıra biləcək iqtisadi-ictimai quruluşun iki əsas sütunu olan iqtisadi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən edərək ictimailəşdirliyi halda, dünyanın bütün istismarçı sinif nümayəndələrinin bunu bilərəkdən görməzdən gəlməsi, bu ziddiyyətin həll edilməsini, son zərurət olaraq sosial partlayışlar, silahlı üsyan və inqilab yolu ilə həll edilməsinə məhkum edir”. *Şapur Qasimi. İqtisadçı.*

107. “Elmdə geniş bir hamar yol yoxdur və ancaq o adam elmin parlaq zirvələrinə çata bilər ki, yorulmaqdan qorxmayıb, onun daşlı-kəsəkli cığıruları ilə dırmansın”. *Karl Marks. “Kapitalın” I cildinin fransızca nəşrinə müqəddimə. Kapital, I cild, s.25. Azərnəşr. Bakı, 1969.*

108. “İngilis burjuaziyasının Hindistanda həyata keçirməyə məcbur olacağı şeylərdən heç biri xalq kütlələrini azad etməyəcək və onların ictimai vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmayacaqdır, çünki, bunların hər ikisi yalnız məhsuldar qüvvələrin inkişafından deyil, həmçinin xalqın bu qüvvələrə malik olub-olmamasından da asılıdır. Lakin o, bir işi hökmən görəcəkdir, bu da həmin vəzifələrin hər ikisinin yerinə yetirilməsi üçün maddi əsaslar yaratmaqdan ibarətdir. Məgər burjuaziya hər hansı bir vaxtda bundan artıq bir şey etmişdir? Məgər o hər hansı bir vaxtda istər ayrı-ayrı adamları, istərsə də bütün xalqları ağır, qanlı və çirkli yolla, səfalət və alçaltmalar yolu ilə getməyə məcbur etmədən tərəqqiyə nail olmuşdur?” *Karl Marks. F.Engels. İki cilidlik seçilmiş əsərləri. I cild, s.339.*

109. “Bu döyüş isə gec-tez Avropada nəinki “zülümkarların”, “müstəbidlərin” və “qəsbkarların” ağalığını, həm də müqayisə edilməz dərəcədə daha qüvvətli və dəhşətli olan bir hökmüranlıq, əmək üzərində kapital hökmüranlığını məhv etməlidir”.

110. “Mütləqiyyət (inzibati) despotizmi və kapital despotizmi mövcud olan bütün ölkələrdə cəmiyyətin az miqdarını təşkil edən hakim sinif və mütləq çoxluğunu ehtiva edən əzilən sinfin

arasındakı barışmaz ziddiyyəti bütün mümkün olan vasitələrlə gizlədilməsinə cəhd edilir. Bu ilk növbədə əzilən sinfin mübarizə əzmini neytrallaşdırmaq məqsədi güdür. Sınıf mübarizəsinin hansı dərəcədə sükunətdə qalması, hər bir ölkədə mövcud olan quruluşun məzmun və mahiyyətindən asılı olaraq istismar edənlərin, istismar edilənlərlə ziddiyyətinin hansı dərəcədə kəskin olması ilə bərabər, istismar edilən çoxluğun özlərinin ağır vəziyyətdə olmasının real səbəblərini və bu vəziyyətdən onları çıxara biləcək iqtisadi, hüquqi, inzibati mexanizmləri bilib, dərk edərək təşkilatlanmasından asılıdır. Məhz bu səbəbdən kapitalizm quruluşu yaranarkən onun mahiyyətinə uyğun olaraq “siyasi iqtisad” adlandırılmış bu elm sahəsi əslində sosial-iqtisad elmidir. Bu elm hər hansı cəmiyyətdə mövcud olan istənilən iqtisadi-ictimai quruluşun məzmun və mahiyyətində olan iqtisadi-ictimai ziddiyyətləri və onların aradan qaldırılması yollarının aydın, dəqiq və konkret mexanizmlərini müəyyən edərək, bu ziddiyyətləri müxtəlif siyasi oyunbazlıqlarla pərdələməyə imkan verməyib, əzilən çoxluğa, həm də təkcə onlara deyil, bütün cəmiyyətə, hər bir vətəndaşa real iqtisadi, hüquqi və inzibati cəhətdən azadlıq gətirəcəyini dərk edib, bu məqsədlə qəti mübarizəyə başlayacağından, onları vəhşi istismara məruz qoyan bir ovuc azlıq, bütün ölkələrdə bu elmin tədrisini qadağan edib. Ən yaxşı halda isə, keçmiş SSRİ-də, bu gün Rusiyada təhrif edilərək, mövcud quruluşa uyğunlaşdırılaraq tədris edilir. Azərbaycanda isə hazırda bu elmin əvəzinə ölkənin vətəndaşlarının bütün iqtisadi-ictimai hüquqlarını sahiblik hüququ ilə bir nəfərin mülkiyyətinə, inhisarına verməklə sadə vətəndaşları isə öz əməklərini dilənçi payına satmaq, ən yaxşı hallarda isə gəliri ailəsini ancaq acından ölməkdən xilas etməyə yetərli olan gəlir gətirə bilən xırda biznes və sənətkarlıqla məşğul olma şəraitini və digər tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının 99 faizinin bir hakim qru-

pun inhisarında cəmlənməsini əks etdirən “Makro və mikro iqtisadiyyat” fənni tədris etməklə, əhalidə bunun normal və təbii hal olduğu barədə təsəvvür yaratmağa çalışırlar. Lakin, ölkədə mövcud olan mütləqiyyət və kapital despotizminin vəhşiliyi kütlənin şüurunu ayıltmaqdadır. Belə davam edərsə ölkədə dövlətə qarşı silahlı üsyan və xaos vəziyyəti qaçılmaz olacaqdır”.
Şapur Qasimi. İqtisadçı

HÜQUQ

Hər bir cəmiyyətdə mövcud olan hüququ sistem, yəni, ölkənin rəsmən qəbul edilmiş konstitusiyası həmin ölkədə mövcud olan iqtisadi sistemin məzmun və mahiyyətinə uyğun olaraq ölkədə gedən bütün iqtisadi-ictimai, o cümlədən hüquqi prosesləri tənzimləyərək nizamlayır. Ölkənin Konstitusiyasının maddələri ölkədə baş verən bütün iqtisadi-ictimai proseslərin çərçivəsini, Konstitusiyanın maddələrindən irəli gələrək, ölkənin qanunvericilik orqanı tərəfindən hazırlanıb, qəbul edilən qanunları isə, bu proseslərin ayrı-ayrı konkret hallarını təşkil edən hadisələri tənzimləyərək, mövcud iqtisadi sistemin məzmun və mahiyyət çərçivələrinin tələblərinə uyğun olaraq nizamlayır. Bu gün də daxil olmaqla bu günə qədər bütün mövcud olmuş və mövcud olan dövlətlərdə cəmiyyətin iqtisadi sisteminin məzmun və mahiyyəti cəmiyyətdən gizli saxlanılaraq tədris edilmir. Tədris edilmiş və bu gün tədris edilən ölkələrdə isə ölkənin rəsmi ideologiyası olan idealist və ya materialist ideologiyaların ehkamlarına uyğun olaraq izah və şərh edilir. Ölkənin Konstitusiyası da əlahiddə, ölkənin iqtisadi sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi olmayan bir fənn olaraq, ancaq, ölkədə qəbul olunan konkret inzibati qanunların bazisi kimi, həm də ancaq gələcək hüquqşünaslara tədris edilir. Keçmiş SSRİ-də iqtisadi yönlü ali məktəblərdə gələcək iqtisadçılara sosializm adı altında dövlət quldarlığı

quruluşunun iqtisadi sisteminin məzmununu ehtiva edən, lakin bu iqtisadi quruluşunu saxtalaşdırılmış terminlər vasitəsilə dövlət quldarlığı ideologiyası olan bolşevizmin ehkamlarına uyğun izah və şərh edilirdi. O dövlətin konstitusiyası və qanunları da dövlət quldarlığı quruluşun reallaşdıran hüquqi sistem olsa da, sosialist hüquq sistemi adı ilə izah və şərh edilirdi. Əslində isə sosial-iqtisad elmi cəmiyyətin iqtisadi-ictimai məzmun və mahiyyətini ifadə edib, ölkənin iqtisadi, inzibati və hüquqi sisteminin ümumi çərçivələrini ehtiva edən fənn olaraq orta ixtisas məktəblərində populyar şəkildə, bütün ali məktəblərdə isə əsas icbari fənn olaraq tədris edilməlidir. Çünki, hər bir peşə sahibi vətəndaş, hər bir ixtisas sahibi cəmiyyətin elmi-texniki, iqtisadi-ictimai inkişafının aparıcı qismi olaraq iqtisadi sistemin məzmununu, xarakterini və onun hansı hüquqi əsas və qaydalarda reallaşdırıldığını bilməlidir. Cəmiyyətin iqtisadi sistemini və Konstitusiyasını ehtiva edən sosial-iqtisad fənninin iqtisadçı və hüquqşünas hazırlayan ali məktəblərində əsas icbari fənn olaraq tədris edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əgər iqtisadçı hər hansı iqtisadi prosesin ya mexanizmin hansı hüquqi mexanizm və qaydada reallaşdırılmasının mümkün olduğunu bilmirsə, o normal səviyyəli iqtisadçı, hansı hüquqi proses və inzibati qanunun hansı iqtisadi əsasdan qaynaqlandığını bilməyən hüquqşünas isə, normal səviyyəli hüquqşünas ola bilməz. Sosial-iqtisad elminin normal elmi məzmununda tədrisinin bütün ölkələrdə qadağan edilməsi, tədris olunan ölkələrdə isə, saxtalaşdırılaraq mövcud mürtəce quruluşun ideoloji ehkamlarına uyğunlaşdıraraq tədris edilməsinin məqsədi, məhz, insanları cəmiyyətdə baş verən iqtisadi-ictimai proseslərin real məzmun və mahiyyətini dərk etməyən zombilər halında saxlayaraq, onları rahat və vəhşicəsinə istismar etməkdir. Çünki, reallıqları dərk edib, öz haqqını anlayan kütləni vəhşi istismara məruz qoyaraq, hüquq-

larını tapdalamaq mümkün deyil. Məhz bu baxımdan mən kitab-
çanın iqtisadi quruluşuna aid sitatları bölməsində göstərdiyim,
K.Marksın müəyyən etdiyi “ictimai mülkiyyət” iqtisadi kateqo-
riyası və “obyektiv Mülkiyyət, Bölgü və Əmək Haqqının Ənu-
şirəvan İbrahimi qanunları” əsasında müəyyən etdiyim iqtisadi
mexanizmlərini reallaşdırma biləcək Firidun İbrahimi Anayasının
da əsas müddəalarından bir hissəsini bu bölmədə göstərəcəyəm.

Şapur Qasimi

FİRİDUN İBRAHİMİ ANAYASASINDAN. KONSTITUSİYA – ANAYASA

1. Hakimiyyət vətəndaşların fərdi və ümumi iqtisadi, inzibati hüquqları üzərində sahiblik, yəni, mülkiyyət hüququdur. Bu hüquq ayrılıqda hər bir vətəndaşa, ümumilikdə isə xalqa məxsusdur və o heç bir fərdə, qrupa, ya digər quruma verilə və onların mülkiyyətində, hakimiyyətində ola bilməz.

2. Vətəndaşların şəxsi və ümumi iqtisadi, inzibati azadlıqları üzərində olan hakimiyyətin, yəni mülkiyyət hüququnun, cəmiyyətin idarə edilməsi üçün zəruri olan hissəsi üzərindəki hakimiyyət (mülkiyyət hüququ) ancaq Anayasaya və ona uyğun qəbul edilmiş qanunlara məxsusdur (mənsubdur) və hakimiyyətindədir.

3. Ölkədə hakimiyyətin yeganə mənbəi vətəndaşlardır. Anayasa, qanunlar, bütün dövlət qurumları və məmurların fəaliyyəti vətəndaşların, bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi, ictimai azadlığı və hüquqlarının təmin edilməsi, qorunmasına əsaslanmalıdır.

4. Ölkənin ali nəzarət orqanı olan Anayasası Qoruma Kollegiyası və onun üzvləri də daxil olmaqla heç bir istisna edilmədən, bütün dövlət orqanları və məmurları, vətəndaşlar, ölkədə daimi və müvəqqəti yaşayan xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı

olmayan şəxslər Anayasaya və ona uyğun olaraq qəbul edilmiş qanunlara tabedir.

5. Heç kəsin xalqın adından danışmaq, müraciət etmək, onu təmsil etmək hüququ yoxdur.

Hər bir vəzifəli şəxs qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyəti çərçivəsində konkret məsələ üzrə, ancaq özünün təmsil etdiyi qurumun mandatı həddində, ancaq həmin tapşırıq üzrə təmsil etdiklərinin adından danışa və hərəkət edə bilər.

6. Ölkənin xalqı (vətəndaşları) bu ölkənin yurisdiksiyasında yaşayanların birliyi kimi vahiddir.

Dövlətin ərazisi bütün vətəndaşların ümumi və bölünməz və-tənidir.

7. Vəzifəni qanunsuz ələ keçirmək və ya onu qanuna zidd olaraq zorla saxlama dövlət əleyhinə edilən ən ağır cinayətdir.

8, Xalqın dinc üsul və vasitələrlə qanunu pozanların istefası tələbi müsbət nəticə vermədikdə... cəmiyyətin ortaq dəyərlərini bilavasitə qorxu altına alan ümummilli təhlükəni aradan qaldırmaq, cinayətkar qəsdlərdən qorumaq üçün bütün mümkün vasitələrdən, o cümlədən, son zərurət həddində silahlı üsyandan istifadə etmək hüququ vardır və bu cinayət sayılmır. Çünki, dövlətin qaynağı, onu idarəçilik səlahiyyətləri ilə təmin edən subyekt-xalqın özüdür.

9. Ölkədə dövlət sistemi bu sistemin qollarının dörd yerə bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

a) Qanunvericiliyi ölkənin Milli Qanunverici Kollegiyası həyata keçirir. Milli Qanunverici Kollegiya ölkənin idarə edilməsi üçün zəruri olan qanunlaşarı hazırlayıb, qəbul edir.

b) İcra funksiyasını hökumət həyata keçirir. Hərbi və Milli Təhlükəsizlik orqanları, Prokurorluq, Dövlət İmtahan Komissiyası, Hesablama Palatası, Ölkə İstintaq və Təhqiqat Bürosu,

Müvəqqəti Saxlanc Yerləri, habelə həbsxanalar və Cəza Müəsisələri orqanlarının idarəçiliyi istisna olmaqla icra funksiyasını Hökumət həyata keçirir.

c) Məhkəmə proseslərini Məhkəmələr həyata keçirir.

ç) Ali Nəzarət Orqanı funksiyasını Anayasani Qoruma Kollegiyası yerinə yetirir. İlk nəzarət funksiyasını prokurorluq həyata keçirir.

10. Ölkənin ali dövlət orqanı Anayasani Qoruma Kollegiyasıdır.

11. Milli Qanunvericilik Kollegiyasının qəbul etdiyi bütün qanunlar, Hökumətin strateji və taktiki məsələlərə dair qərarları, Ali Məhkəmənin şikayət olunan qərarları, Anayasani Qoruma Kollegiyasının təsdiqindən keçdiyi halda qanuni qüvvəyə minir. Bütün dövlət orqanlarının imzaladığı beynəlxalq saziş və müqavilələr ancaq Anayasani Qoruma Kollegiyasının təsdiqindən sonra qüvvəyə minir.

12. Bütün dövlət qurumları bu Anayasani müddəalarına əsasən öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildir və qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

13. Ölkədə dövlətin heç bir orqanı və səlahiyyətli, o cümlədən hər hansı fiziki şəxs, xüsusi imtiyaz obyektinə ola bilməz.

14. Ölkənin Silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı funksiyasını Anayasani Qoruma Kollegiyası həyata keçirir.

15. Ölkə ərazisində heç bir əsasla başqa milli dövlət, muxtariyyət, ayrıca, statuslu, ara inzibati qurum qurula bilməz.

16. Ölkədə milli mülkiyyət və əmlak, fərdi xüsusi mülkiyyət, şəxsi mülkiyyət və əmlak, habelə xarici ölkəyə, xarici quruma, xarici vətəndaşa məxsus (torpaq istisna olmaqla) mülkiyyət ola bilər.

17. Təbii ehtiyatlar milli mülkiyyət olaraq ölkə vətəndaşlarına məxsusdur.

18. Ölkə qanunları sosial təminat istiqamətli iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı, azad bazar, azad rəqabət şəraitində sahibkarlığın inkişafına şərait yaradır.

19. Ölkədə inhisara yol verilmir.

20. Ölkənin qanunları mülkiyyəti, yəni, ölkədə qəbul edilmiş minimum yaşayış səviyyəsində onlara gəlir gətirən kapitalı olmayan hər bir vətəndaşı anadan olduğu gündən qəbul olunmuş normaya uyğun olaraq bu kapitalla və onun mənzil hüququnu təmin edən mənzil və ya torpaq sahəsi ilə qeyd-şərtsiz, əvəzi ödənilmədən təmin etməlidir.

21. Ölkənin qanunları imkansız ailədən olan yetkinlik yaşına çatan vətəndaşlarına, həmin gündən, ölkədə qəbul edilmiş norma üzrə, əvəzi ödənilmədən, sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün ilkin (start) kapitalı verilməsini təmin etməlidir. Bu kapital hər bir vətəndaşa ancaq bir dəfə əvəzi ödənilmədən verilir.

22. Ölkədə sahibkarlığın daimi inkişafını və onun əsasında sosial inkişafı təmin etmək üçün, bu və ya digər səbəbdən müflis olan vətəndaşları yenidən sahibkarlığa cəlb etmək məqsədilə və ölkə iqtisadiyyatının strateji sahələrinə investisiya qoyan sahibkarlara əlavə kapital qoyuluşu üçün aşağı faizlə kredit verən mexanizmlər fəaliyyət göstərməlidir.

23. Ölkə iqtisadiyyatı üçün strateji, həlledici əhəmiyyətə malik, lakin fərdi sahibkarların imkanı xaricində olan iri layihələrin reallaşdırılması, dövlət büdcəsi hesabına və ya dövlət büdcəsilə yanaşı iri, orta və xırda sahibkarların da kapitalı cəlb edilməklə həyata keçirilərək, dövlət payının bir hissəsi səhm şəklində ictimailəşdirilərək, yeni anadan olan və yetkinlik yaşına çatan vətəndaşlara əvəzi ödənilmədən mülkiyyət payı verilməklə, qalan hissəsi başqa sahibkarlara hərrac yolu ilə satılmalıdır.

24. Ailə cəmiyyətin nüvəsi olaraq qorunmalıdır. Ailə cəmiyyətin fiziki və mənəvi mövcudluğunun yeganə və əsas mənbəyi, nüvəsi olduğuna görə, ailənin yaranması və qorunması üçün,

eləcə də uşaqlar nəslimizin davamçıları, cəmiyyətimizin gələcək sahibləri olduğuna görə, ailə və uşaqların mövcudluğu, qorunması, inkişafına zəruri olan bütün hallar qanunvericilikdə nəzərdə tutulub təmin edilməlidir.

25. Hər bir vətəndaşın əqidə etibarilə hər hansı bir dinə və ya dini cərəyana mənsub olması tam azaddır. Bütün dinlərə cərəyanlara əqidə etibarilə mənsub olan insanlar qanun qarşısında bərabərdir.

26. Heç kim dini mənsubiyyətinə görə təhgir, təqib edilə, cəzalandırıla bilməz.

27. Dini ayinlərin ictimai yerlərdə və hər hansı bir məkanda qrup halında icrası qadağandır.

28. Dinin təşkilatı mövcudluğu, tədrisi və təbliği labüd olaraq, elmin, mədəniyyətin insan şüurunun, ümumiyyətlə iqtisadi-ictimai inkişafın irəliləməsinə mane olduğuna görə qadağandır.

29. Ölkənin dövlət dili, ölkədə çoxluq təşkil edən və ölkə ərazisinin çoxu onun milli ərazisi olan millətin dili olmalıdır.

30. Bütün dövlət orqanlarının bütün vəzifələrinə qəbul Dövlət İmtahan Komissiyasının təşkil etdiyi imtahanların nəticəsinə uyğun olaraq keçid balı toplamaqla reallaşmalıdır.

31. Hər bir şəxsin işində səhvlərinə görə toplanan, qanunla müəyyən edilmiş bal həddini keçdiyi andan onun vəzifə səlahiyyətinə xitam verilmiş, yəni, işdən azad edilmiş olur.

32. Təhsil müəssisələrində elmlə bağlı olmayan, o cümlədən dini və siyasi təbliğat məzmunlu fənnlərin tədrisi və təbliği qadağandır.

33. Hökumət hər ayın sonuncu günü milli valyutanın real inflyasiya əmsalını elektron formada dövlət sistemi strukturlarına və KİV-i ilə bütün xüsusi mülkiyyət sahiblərinə, ictimaiyyətə, ölkədə əmək haqqının növbəti ayda bu inflyasiya əmsalına uyğun hesablanması üçün rəsmən elan etməlidir.

34. Şəhidlərin və Yaralı Qazilərin övladlarının bütün orta, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində qanunda nəzərdə tutulan minimum bal ilə təqaüd verilərək, ödənişsiz təhsil alması təmin edilməlidir.

35. İdarəetmə heyətinin otaqları da daxil olmaqla cəzaçəkmə müəssisəsinin bütün ərazisində daimi nəzarətin təmin edilməsi üçün səs və görüntüləri qeydə alan videokameralar və mərkəzləşmiş idarəetmə pultları ilə təmin edilməlidir. Bütün səs və görüntülər olan materiallar qanunda nəzərdə tutulan müddətdə arxivdə qorunmalıdır.

36. Bu görüntülərə baxmaq üçün avadanlıqlarla təchiz edilmiş xüsusi otaqlarda hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının, məhkum edilmiş şəxslərin birinci dərəcəli qohumlarının, Ombudsman aparatının, insan və vətəndaş hüquqları üzrə ictimai təşkilatların, KİV-i əməkdaşlarının hər hansı vaxta aid görüntülərə baxmaq üçün tam şərait yaradılmalıdır.

37. Dövlət İmtahan Komissiyası üzvlərini seçən Dövlət Komissiyası üzvlərinə, həm Dövlət İmtahan Komissiyası üzvlərinə, dəvət olunan mütəxəssislərə və imtahan prosesinin digər iştirakçılarına bu prosesdə saxtakarlığa yol verdikdə, başqasına bu və ya digər formada təzyiq, hədə-qorxu və s. üsullarla qanunun tələblərini pozmağa təhrik və ya ona cəhd etdikdə, bu, dövlətə qarşı sui-qəsd, dövlət çevrilişinə cəhd maddələri ilə cinayət məsuliyyəti daşıyacaqları barədə eyni qaydada (şəxs imzaları ilə təsdiq edilməklə – Ş.Q.) xəbərdarlıq edilir.

38. Şikayət, etiraz verilən və ya xüsusi rəy bildirilən imtahanın nəticəsi İstintaq və Təhqiqat Bürosunun araşdırılmasından bu barədə məhkəmənin qərarından da şikayət olduqda isə Anayasanı Qoruma Kollegiyasının qərarından sonra ya qanuni qüvvəyə minir, və ya imtahanın nəticəsi ləğv edilərək yeni imtahan təyin edilir.

39. İstintaq və Təhqiqat Bürosunun müstəntiqi istintaqını apardığı cinayət işini başa çatdırdıqdan sonra məhkəməyə təqdim edərək, irəli sürdüyü ittihamı məhkəmə prosesində müdafiə etməlidir.

40. Təhqiqat və istintaq mərhələsində müstəntiqin və təhqiqatçının işinə heç kəs müdaxilə edə bilməz. Qanunda müəyyən edilən prosesual qaydalar pozulduğundan prokurorluğa şikayət edildiyi halda, prokuror bu qaydaların pozulmasının qarşısının alınması üçün və bu çərçivədə istintaqın və təhqiqatın işinə müdaxilə edə, yəni, yeni xüsusiyyətləri və etirazını yazılı surətdə istintaqa təqdim edə bilər. Lakin bu, müstəntiqin və ya təhqiqatının öz fikrindən məcburi daşındırılması anlamına gələ bilməz. Belə ki, müstəntiq və ya təhqiqatçı prokurorun fikrini nəzərə almaya və işi olduğu kimi, yəni, öz bildiyi kimi aparıb bitirərək, prokurorun zəruri saydıqları ilə birlikdə məhkəmə baxışına göndərə bilər. Bu fikir ayrılığı hallarında son sözü məhkəmə deməlidir.

41. Polisin vətəndaşları və qeyri-vətəndaşları həbs etmək, onları istintaqa cəlb etmək, istintaq aparmaq, cərimə etmək hüququ yoxdur.

42. İctimai qayda, qanunu pozmaqda, cinayət etməkdə əsaslı faktlar olduğu halda, polis hər bir şəxsi müvəqqəti saxlanma yerinə gətirib, gətirilməsinin səbəbini və vaxtını göstərdiyi hesabatla (raportla) təhvil verməlidir. Polisin saxladığı şəxsi polis idarəsinə, məntəqəsinə və s. yerlərə gətirməsi qadağandır.

43. Saxlama hərəkətləri uyğun olmadıqda (qeyri-adekvat olduqda) polis vətəndaşın və ya qeyri-vətəndaşların sağlamlığına, əmlakına vurduğu zərərin xarakter və dərəcəsiindən asılı olaraq maddi, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyır.

44. Polisin, ona verilən qanunsuz tələb, əmr və göstərişləri icra etməməsi qanuni haldır və bu ona qarşı heç bir məsuliyyət yaratmır. Qanunsuz tələb, əmr və ya göstərişi icra edən polis əməkdaşı qanuna uyğun qaydada məsuliyyət daşıyır. Qanunsuz

tələb, əmr və göstərişi verən şəxs də qanuna uyğun qaydada məsulyyət daşıyır.

45. Müvəqqəti Saxlanc Yerləri ağır və yüngül cinayət əlamətlərinə görə ayrılaraq təcrid edilmiş, lakin daim ictimai nəzarətdə olan, gündə üç dəfə normal yeməklə təmin edilən, mehmanxana tipli, polislə qorunan, qapalı yer olmalıdır.

46. Müvəqqəti Saxlanc Yerlərində daim, yəni, günün 24 saati ərzində İstintaq və Təhqiqat bürosunun növbətçi müstəntiqi olmalıdır.

47. Müvəqqəti Saxlanc Yerinə gətirilən şəxsin cinayəti və ya qayda pozuntusu dərhal növbətçi müstəntiq tərəfindən ilkin araşdırılmalı, əməlində cinayət tərkibi olduqda 48 saat ərzində prosesual məcburiyyət tələbi olaraq qəti-imkan tədbiri seçilməsi, qolbaq (braslet), ölkədən çıxmaq barədə iltizam haqqında məhkəmə qərarı çıxarılmalı və o, müstəntiq yaxud məhkəmə tərəfindən əməlində cinayət tərkibi olmayan şəxs kimi dərhal azad edilməlidir. Növğətçi müstəntiq, şəxsin əməlində cinayət tərkibi olmadığını müəyyən etdiyi an, ixtiyarında olan 48 saat prosesual müddətin bitməsinə gözləmədən onu dərhal azad etməlidir.

48. Müvəqqəti Saxlanc Yerlərində müvəqqəti olaraq istintaq müddətinə həbs olunan şəxslərlə istintaq prosesi üçün nəzərdə tutulan hərtərəfi şəffaf, ancaq müstəntiq, vəkil və prokurordan başqa heçkəslə görüş verilməyən otaqda, bütün istintaq və görüş proseslərinin səs və görüntüləri tam yazılaraq mühafizə edilməli, istintaqın sonunda görüşlərin qeydiyyatı kitabından, görüşlərin dəqiq müddəti və vaxtı göstərilməklə çıxarışı, bütün görüşlərin səs yazısı və görüntüləri hərəsinə bir surət olmaqla hakimə, prokurora, müstəntiqə və vəkilə verilməlidir.

49. Bütün KİV-i rəsmən elan edilmiş dövlət sirri kateqoriyasına aid edilən, vətəndaşların öz razılığı olmadan şəxsi və ailə həyatına aid olan məlumatlar istisna olmaqla, cəmiyyətin əxla-

qına, inkişafına zidd olan, vətəndaşı təhqir və təhdid edən, yetkinlik yaşına çatmamış vətəndaşların düşüncəsinin düzgün, elmi əsaslarla formalaşmasına mənfi təsir edən müxtəlif din və hər cür cərəyanlar, dini ayinlər, ehkamlar, mövhumat, cəmiyyətdə gedən bütün iqtisadi-ictimai proseslər çatışmamazlıqlar, hər bir insanın qanuna, əxlaqa zidd, toplum üçün zərərli əməllərinə aid sənədlərə, faktlara, obyektiv məntiqə əsaslanaraq tənqid etmək hüququna malikdir. Buna görə heç kəs təqib təhqir və ya məsuliyyətə cəlb edilə bilməz.

50. İctimai, dövlət özəl KİV-nin heç bir vətəndaşın obyektiv tənqidini, etirazını, sənədlərə faktlara əsaslanan çıxışını yaymaqdan imtina etmək hüququ yoxdur.

51. İstər dövlət, ictimai, istərsə də fərdi mülkiyyətə əsaslanan kütləvi informasiya vasitələri icbari olaraq “KİV-i haqqında” qanunda müəyyən edilmiş həcmdə, hüquqşünasların Anayasanın maddələrinin, digər qanunların elmi və populyar şəkildə vətəndaşlara izah və şərh etməsinə həsr etməlidir.

52. Dövlət quruluşu dünyəvi olduğuna görə, hakimin çıxardığı qərarlarda qanunun tələbindən başqa heç bir dini və siyasi əsas, element ola bilməz.

53. Kimliyindən asılı olmayaraq, hər hansı şəxs tərəfindən və hətta dövlət maraqları ilə izah olunan səbəbdən, bilavasitə və ya dolayısı ilə məhkəmə icraatına məhdudiyyət qoyulması, yaxud hər hansı formada müdaxilə edilməsi qadağandır. Belə hal olduqda həmin şəxs qanunda nəzərdə tutulan cinayət məsuliyyəti daşıyır.

54. Təqsirləndirilən şəxsin, onun müdafiəçisinin, zərərçəkən və onun müdafiəçisinin iş üzrə məhkəməyə təqdim etdiyi yazılı və şifahi fakt və arqumentlərin surətini hakim öz imzası və möhürü ilə təsdiq edib tərəflərə verməlidir.

55. Təqsirləndirilən şəxsin, etirafı zərərçəkənin və şahidlərin ifadəsi cinayətin törədilməsinin sübutu sayıla və məhkəmə qərarının əsası ola bilməz. Bunlar yalnız cinayətin törədilməsini sübut edən faktların tapılmasına yönəldici əhəmiyyətə malikdir. Yalnız məntiqi və maddi sübut məhkəmə qərarının əsası sayıla bilər.

56. Qanunda nəzərdə tutulan xüsusi hallar istisna olmaqla vətəndaşın xəbəri olmadan onun özü, mülkiyyəti, əmlakı haqqında çıxarılmış məhkəmə qərarının qüvvəyə minməsi, icrası qadağandır. Belə qərar çıxaran hakim cinayət məsuliyyəti daşıyır.

57. Anayasanı Qoruma Kollegiyası müharibə, hərbi və fəvqəladə vəziyyət zamanı ölkənin Silahlı Qüvvələrinə – Silahlı Hərbi Qüvvələrinə, başqa silahlı birləşmələrə, Milli Təhlükəsizlik Xidməti və Xüsusi Qoruma Xidməti İdraəsi silahlı qüvvələrinə, Polisə, Ali Baş Komandamlıq funksiyasını kollegial şəkildə yerinə yetirir.

58. Anayasanı Qoruma Kollegiyasına göndərilən qanunun təsdiq edilməsi qərarı elan edildikdən sonra 24 saat ərzində KİV-i ilə elan edilməli və dövlət orqanlarının rəsmi sənədlərinin çap edildiyi nəşriyyatda çap edilməlidir.

59. Anayasanı Qoruma Kollegiyasının üzvləri ancaq qanunla müəyyən edilmiş mənfi bal həddini aşdığı, cinayət əməlinə görə, məhkəmənin qüvvəyə minmiş qərarından sonra, vaxtından qabaq vəzifəsindən azad oluna bilər.

60. Rütbəsi və vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün prokurorlar ancaq Anayasaya və qanuna tabedir.

61. Prokuror istinasız olaraq bütün fiziki və hüquqi şəxslərin qanun pozuntularından, həmin qurumun özünə xəbərdarlıq edə və onun aradan qaldırılmasını tələb edə, istənilən səviyyəli məhkəmənin qərarından yuxarı instansiyaya etiraz verə və onda olan faktları araşdırmaq üçün İstintaq və Təhqiqat Bürosuna göndərə

bilər və onun müraciətinə qanunda nəzərdə tutulan qayda və müddətdə yazılı olaraq cavab verilməlidir.

62. Bələdiyyələrin tərkibi Dövlət İmtahan Komissiyasının bu təyinatılı imtahanları əsasında formalaşır.

63. Hər kəs anadan olduğu andan toxunulmazlıq, mövcud olmaq və ləyaqətlə yaşamaq üçün zəruri olan hüquq və azadlıqlara malikdir.

64. Hər bir şəxsin irqindən, milli, etnik, dini, cinsi, mənşə, nəsil, ailə, ictimai və xidməti vəzifəyə dünyagörüşünə mənsubluğundan asılı olmayaraq, hüquq və azadlıqları qanun qarşısında eynidir. Bu əlamətlərə görə insanın hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, təqib edilməsi, cəzalandırılması qəti qadağandır. Bu qaydanı pozanlar qanunla cinayət məsuliyyəti daşıyır.

65. Hər bir şəxs, qanunla qadağan edilməyən, başqalarının hüquq sərhəddində və başqasına ziyan vurmadan hər hərəkəti edə bilər.

66. Vətəndaşın cəmiyyətdə qəbul edilmiş yaşayış minimumu həddində ona gəlir gətirən mülkiyyəti və minimum mənzil norması həddində olan yaşayış yeri heç bir halda, heç bir məhkəmə və ya digər dövlət qurumunun qərarı ilə əlindən alınmaz və ya müsadirə edilə bilməz.

67. Vətəndaşın, vətəndaşlığı olmayan şəxsin, ölkədə qanuni yaşayan xarici ölkə vətəndaşının şəxsi və ailə həyatına müdaxilə qadağandır. Belə bir müdaxilə ancaq hərbi və fəvqəladə vəziyyət zamanı, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olduğu hallarda xüsusi səlahiyyətli dövlət nümayəndəsi tərəfindən qanunda nəzərdə tutulan qaydada edilə bilər.

68. Digər hallarda vətəndaşın onun şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə, digər əmlak və mülkiyyətinə müdaxilə edən şəxsə və şəxslərə göstərdiyi müqavimət özünü müdafiə statusu daşıyır.

69. Qanunla istisna olunan hallardan başqa vətəndaşın özünün razılığı olmadan onun şəxsi və ailə həyatı haqqında məlumatların yığılması, saxlanması, istifadəsi və yayılması qadağandır.

70. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

71. Dünyaya gətirdikləri övladından imtina edən və ya onların qayğısına, təlim və tərbiyəsinə, maddi təminatına etinasız yanaşan valideynlər, valideynlik hüququndan məhrum edilir və onlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən başqa, uşaqların yaşaması, təlim-tərbiyəsi üçün zəruri olan vəsait onların gəlirindən (əmək haqqından) məcburi qaydada tutularaq, uşaqları yetkinlik yaşına çatanaqədər saxlayıb təlim-tərbiyə verən şəxsə və ya dövlətə verilir.

72. İş verənin dövlət və ya xüsusi mülkiyyət qurumu olmasından asılı olmayaraq hər ayın əmək haqqı hökumətin hər ötən ayın sonuna elan etdiyi inflyasiya əmsali nəzərə alınmaqla hesablanmalıdır.

73. İş verən və ya son məhkəmə instansiyası qanun pozuntusunu aradan qaldırmadıqda, hər kəsin fərdi və kollektiv tətillər, piket, nümayiş etmək hüququ var.

74. Qadınlar 2 (iki) aylıq hamiləlik dövründən, uşaq anadan olduqdan sonra 3 (üç) yaşı tamam olanadək əmək haqqı 100% ödənilməklə və əmək haqqının səviyyəsi saxlanılmaqla, eləcə də 3 (üç) ildən sonra öz vəzifəsinə qayıtmaq hüququ ilə istirahətə buraxılmalıdır.

75. On dörd yaşı tamam olmamış uşağı olan qadınlar 8 (səkkiz) saatlıq iş günü üçün verilən əmək haqqı 100% ödənilməklə 6 (altı) saatlıq iş günü hüququna malikdir.

76. 3 və daha artıq 14 yaşı tamam olmamış uşağı olan qadınlar 8 saatlıq iş günü üçün ödənilən əmək haqqı 100% ödənilməklə 4 saatlıq iş günü hüququna malikdir. İşəməz işlərdə də bu nisbət gözlənilməlidir.

77. Hamiləlik dövrü və uşaq məktəb yaşına çatana qədər verilən təminat evdar qadınlar üçün, ölkədə orta əmək haqqının səviyyəsinə qadının əmək haqqı ondan çox olduğu halda isə onun əmək haqqına əsasən hesablanmalıdır.

78. Hər kəsin ətraf mühitin çirkləndirilməsi haqda məlumatlar toplayaraq ekoloji hüquq pozuntusunun nəticəsi kimi onun sağlamlığına, mülkiyyətinə vurulan zərəri tələb etmək hüququ var və bu tələb ödənilməlidir.

79. Bütün ölkə vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayıb, ölkədə daimi yaşayan şəxslər dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən tibb müəssisələrində göstərilən tibbi xidmətdən pulsuz istifadə edə bilərlər.

80. Ali və orta ixtisas məktəblərində bütün ixtisaslar üzrə maddi imkanı olub-olmamasından asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsil almasını təmin etmək üçün hökumət pulsuz təhsil və təqaüd kvotasının həcmi müəyyən edərək “Təhsil haqqında qanun”a uyğun reallaşdırır.

81. Hökumət, inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təhsil müəssisələrində ölkə üçün zəruri olan müxtəlif ixtisaslar üzrə istedadlı gənclərin təhsil alması üçün “ixtisas və maliyyə kvotası” müəyyən edərək “Təhsil haqqında qanun”a uyğun reallaşdırır.

82. Vətəndaş və vətəndaşlığı olmayıb ölkədə daimi yaşayan şəxslər minimum mənzil normasından artıq olan hissədən ancaq, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı ilə məhrum edilə bilər.

83. Ata və anası müxtəlif millətlərdən olan şəxslərin yetkinlik yaşına çatdığı vaxtda şəxsiyyətini təsdiq edən sənədə, bu iki millətdən birini seçib, sənədində qeyd etdirmək hüququ var.

84. Hər kəsin öz ana dilindən istifadə hüququ var və o, bu hüquqdan məhrum edilə bilməz.

95. Heç bir halda insana işgəncə verilə bilməz.

- Heç kəsin öz razılığı olmadan onun üzərində tibbi, elmi və s. təcrübələr aparıla bilməz.

86. İrqi, milli, dini və sosial qruplar arasında düşmənçilik yaradılmasına, əxlaq normalarının əsassız pozulmasına yönəldilən ideyaların təbliği və təşvini qadağandır.

87. Dini və s. etiqadının yetkinlik yaşına çatmayan vətəndaşlar istisna olmaqla, hər bir kəsin yanında ifadə etmək hüququ var. Lakin elmi, hüquqi əsaslara malik olmayan dini və s. etiqadların KİV-i, çap məhsulları vasitəsilə kütləvi təbliği qadağandır.

88. Hər bir kəs tədbir keçiriləcək ərazinin yerli idarəetmə orqanına qanunda nəzərdə tutulan qaydada və müddətdə yazılı və ya elektron formada toplantı, mitinq, nümayiş, yürüyüş, piket, keçiriləcəyi yeri, marşrutu və vaxtı barədə məlumat verdikdən sonra cavab gözləmədən göstərilən vaxt tədbiri keçirə bilər.

89. Hər bir kəs KİV-ndə onun haqqında, onun hüququnu pozan və ya düzgün izah edilməyən məlumatları təkzib etmək, və ya düzgün izahını vermək hüququna malikdir. Bunu təmin etməyən KİV-nin rəhbərliyi, əməkdaşı cinayət məsuliyyəti daşıyır.

90. Vətəndaşın könüllü razılığı olmadan, o, heç bir halda vətəndaşlıqdan məhrum edilə bilməz və ölkədən çıxarıla bilməz.

91. İctimai birliyin yaradılması barədə qanunda nəzərdə tutulduğu vaxtda, birliyin yaradılmasının təşkilatçılarının imzası ilə vətəndaş qrupunun qərarı, hüquqi ünvan və əlaqə vasitəsi (telefon, elektron poçt ünvanı və s.) göstərməklə yerli özünüidarə orqanına yazılı və ya elektron formada xəbərdarlıq göndərmək ictimai birliyin fəaliyyətə başlaması üçün yetərlidir.

92. Vəğəndaşın sahibkarlıq fəaliyyətinin hər növ və formasına icazənin verilməsini, ona məhdudiyyəti və ya qadağanı ancaq qanun müəyyən etməlidir. Vətəndaşın sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün qanunda nəzərdə tutulan məlumatları yazılı və ya elektron formada yerli idarəetmə orqanına göndərməsi yetərlidir. Dövlətin səlahiyyətli məmuru vətəndaşın qanuna riayət edib-etməməsinə qanunda nəzərdə tutulduğu qaydada nəzarət edə bilər.

93. Cinayət əməlinə təqsirləndirilərək saxlanılan, həbs edilən, ittiham təqdim edilən hər bir kəsin müdafiəçi (vəkil) köməyindən istifadə etmək hüququ var. Bu hallarda vətəndaşın maddi imkanı olmadıqda vəkilin xidmət haqqı dövlət büdcəsindən ödənilməklə vətəndaşın özünün seçdiyi vəkilin xidmətindən istifadə etmək hüququ var.

94. Hər bir şəxsin cinayət törətdiyi barədə aşkar fakt olmadığı halda, o, həbs edilə bilməz.

95. Dövlət orqanlarının vəzifəli əməkdaşlarının qanunsuz əməlləri və ya biganəliyi nəticəsində vətəndaşların hüquq və azadlığının zərər çəkməsinə görə dövlət mülkü, dövlət orqanının əməkdaşı isə qanunda nəzərdə tutulan mülkü, inzibati, cinayət məsuliyyəti daşıyır.

96. Əqidəsinə görə habelə ölkədə cinayət sayılmayan əmələ görə xarici dövlət tərəfindən təqib edilən şəxsi başqa dövlətə təhvil vermək qadağandır.

97. Vətəndaşın rüşvət, korrupsiya əməli, başqa dövlətə casusluq, yəni vətənə xəyanət statusu daşıyır və eyni maddə ilə tövsiyə edilərək cəzalandırılır.

98. Ölkədə hər bir vətəndaş, orta məktəbin yuxarı siniflərində, cinsindən asılı olmayaraq “İcbari tam orta təhsil haqqında qanun” ilə müəyyən edilmiş məzmun və çərçivədə, müharibə və hərbi vəziyyət zamanı zəruri müdafiə silahları və texnikasından əməli istifadə etməyi, hərbi təhlükədən qorunmağı öyrədən, iki

illik kurs keçirilməlidir. Hərbi hazırlığın bütün şərt və qaydaları vaxtaşırı yenilənir.

99. Hər hansı bir şəxsi, qanunsuz vəzifənin icrasına məcbur edənlər, qanunla müəyyən edilən cinayət məsuliyyəti daşıyır.

100. Ölkədə çoxarvadlılıq və çoxərliklik qadağandır.

– Eyni cinsli adamların ailə qurması qadağandır.

101. Ölkə vətəndaşı öldükdə, iqtisadi durumundan asılı olmayaraq onun dəfni dövlət hesabına, Dövlət Dəfn Xidməti orqanları tərəfindən, qanunla müəyyən olunmuş qaydada dövlət himni səsləndirməklə keçirilir.

102. Dövlət Dəfn Xidməti orqanlarının təşkil etdiyi dəfn mərasimində və mərhumun yaxınlarının onun şərəfinə təşkil etdiyi xeyriyyə məclisində dini ritualların tətbiqi, dini təbliğat qadağandır.

103. Ölkənin hər bir vətəndaşı və ölkə vətəndaşlarına məxsus olan hüquqi şəxslər, dövlət orqanları, hökumət və ictimai təşkilatlar, qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir.

Turan dövlətinin Firidun İbrahimi Anayasası. Obyektiv iqtisadi qanunların iqtisadi ictimai formasıylarla qarşılıqlı əlaqəsi və Turan dövlətinin anayasasının əsas müddəaları. Şapur Qasimi, Məmmədخان Əzizxanlı. “Ecoprint” nəşriyyatı. 2020.

FƏLSƏFƏ

1. “Hərəkət materiyanın mövcudluq üsuludur”. F.Engels “Anti-Dürinq” üçün hazırlıq əsərlərindən. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.344-345.

2. Sözün ən ümumi mənasında götürülən, yəni materiyanın mövcudluq üsulu kimi, materiyyaya daxilən xas olan atribut kimi başa düşülən hərəkət, sadə yerdəyişmədən başlamış təfəkkürə qədər kainatda baş verən bütün dəyişiklikləri və prosesləri əhatə edir. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.50-51.

3. “Hərəkətin məhvedilməzliyini təkcə kəmiyyət mənasında deyil, habelə keyfiyyət mənasında da başa düşmək lazımdır”. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.19-20.

4. Özlüyündə hərəkət, materiyanın mühüm təzahürü, mövcudluq forması olan hərəkətdə materiyanın özü kimi məhvedilməzdir – bu formul işin kəmiyyət cəhətini əhatə edir. F.Engels. Təbiətin dialektikası. 1966, s.215-216.

5. Hər bir varlığın əsas formaları məkan və zamandır, məkan xaricindəki varlıq kimi, zaman xaricindəki varlıq da ən böyük bir mənasızlıqdır. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.48.

6. Materiya özünün bütün çevrilmələrində həmişə eynilə qalır, onun atributlarından heç biri, heç bir zaman itib gedə bilməz və buna görə də materiya Yer üzərindəki ən yüksək məhsulunu – düşünən zehni bir zaman nə qədər amansız surətdə qıracaqdırsa, onu başqa bir zaman, başqa bir yerdə zəruri olaraq yenidən yaratmalı olacaqdır. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.22.

7. Təfəkkür və şüur... insan beyninin məhsuludur. İnsan özü də müəyyən mühütdə və onunla birlikdə inkişaf etmiş təbiət məhsuludur. Buna görə öz-özlüyündə aydındır ki, nəticə etibarı ilə yenə təbiət məhsulu olan insan beyninin məhsulları, təbiətin

qalan əlaqəsinə zidd deyil, ona uyğundur. F.Engels. Anti-Dü-
rinq. Azərnəşr, 1967, s.31.

8. “Materiya öz təbiəti üzündən, düşünən mövcudatın inki-
şafına gəlib çatır, buna görə də müvafiq şəraitin (heç də hər yer-
də və həmişə bir-birinin eyni olmayan şəraitin) mövcud olduğu
hallarda zəruri surətdə məhz belə olur”. F.Engels. Təbiətin dia-
lektikası. Azərnəşr, 1966, s.181.

9. “Təbiət qanunlarının getdikcə daha sürətlə dərk olunma-
sı ilə birlikdə isə təbiətə əks təsir göstərmək vasitələri də artmış-
dır. Əgər əl ilə birlikdə və onunla yanaşı olaraq, qismən də əlin
sayəsində insan beyni də müvafiq surətdə inkişaf etməsəydi, in-
sanlar təkcə əl vasitəsilə heç bir zaman buxar maşını yarada bil-
məzdilər”. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.16-
17.

10. İndi möhkəm müəyyən edilmişdir ki, materiya öz əbədi
dövrəsinə elə qanunlar əsasında hərəkət edir ki, müəyyən pıl-
lədə həmin qanunlar zəruri olaraq – gah burda, gah da orada –
üzvü mövcudatda düşünən beyin yaradır. F.Engels. Təbiətin
dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.168 (91).

11. İnsan əmək sayəsində xalis heyvan vəziyyətindən xilas
olmağa qadir olan yeganə heyvandır. İnsanın normal halı onun
şüuruna uyğun olan və onun özü tərəfindən yaradılmalı olan hal-
dır. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.168-169.

12. Siyasi iqtisadçılar iddia edirlər ki, əmək hər cür sərvətin
mənbəidir. Əmək, sərvətə çevirdiyi materialı ona verən təbiətlə
birlikdə, həqiqətən hər cür sərvətin mənbəidir. F.Engels. Təbiə-
tin dialektikası, 1966, s.144.

13. Deməli istehlak dəyərlərinin yaradıcısı, faydalı əmək ol-
maq etibarı ilə əmək insanların yaşaması üçün hər cür ictimai
formalardan asılı olmayan bir şərtidir, əbədi təbii bir zərurətdir.
Bunsuz insanla təbiət arasında maddələr mübadiləsi mümkün

olmazdı, yəni, insan həyatının özü də olmazdı. Karl Mark. Kapital. I c. Azərnəşr, 1969, s.53.

14. Dialektik qanunlar təbiətin inkişaf qanunlarıdır və deməli, nəzəri təbiətşünaslıq üçün də qüvvədədir. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.44.

15. “Beləliklə, bütün antoqonizm daxilində xüsusi mülkiyyətçi mühafizəkar tərəfdir, proletar isə dağıdıcı tərəfdir. Xüsusi mülkiyyətçi antoqonizmin (barışmaz ziddiyyətin – Ş.Q.) saxlanması, proletar isə antoqonizmin məhv edilməsinə yönəldilən fəaliyyət göstərir”. K.Marks və F.Engels. Müqəddəs ailə. Əsərləri, II cild, s.39.

16. Formanın da, məzmunun da eyni dərəcədə ümumi olduğu, öz ümmumiliyində, qanun daha nə şəkildə olursa olsun, genişlənməyə qadir deyil, o təbiətin mütləq qanunudur. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.196.

17. Ayrı-ayrı hadisələri anlamaq üçün biz gərək onları öz ümumi əlaqəsindən ayırıb, təklikdə gözədən keçirək. Bu halda isə, bir-birini əvəz edən hərəkətlərdən biri səbəb, digəri təsir kimi qarşımızda çıxır. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.203.

18. Səbəblə nəticə bir-biri ilə bir qədər qarışmadan iş baş tuta bilməz. Çünki, səbəblə nəticə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməklə öz fərqləndirici əlamətlərini itirir. K.Marks. Lui Bonopartın on səkkiz brümeri. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, I cild, s.322.

19. “Bütün üzvü təbiət başdan-başa forma ilə məzmunun eyniyyətinə və ya ayrılmazlığına sübutdur. Morfoloji və fizioloji hadisələr, forma ilə funksiya qarşılıqlı surətdə bir-biri üçün şərtidir”. F.Engels. Təbiətin dialektikası, Azərnəşr, 1966, s.272.

20. “Əgər şeylərin təzahür forması ilə mahiyyəti bir-birinə uyğun gəlsəydi, onda heç bir elmə lüzum qalmazdı”. K.Marks. Kapital, III cild, II hissə, s.541.

21. “Əgər bizim ilkin şərtlərimiz doğrudursa və təfəkkür qanunlarını bunlara düzgün tətbiq ediriksə, onda nəticə gerçəkliyə uyğun olmalıdır”. F.Engels. Anti-Dürinq üçün hazırlıq əsərlərindən. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.342.

22. “Təfəkkür... heç bir zaman formaları öz-özündən hasil edə bilməz, ancaq xarici aləmdən hasil edə bilər. Beləliklə, məlum olur ki, bütün nisbət tamamilə əksinədir. Prinsiplər tədqiqatın çıxış nöqtəsi deyil, onun son nəticəsidir. Bu prinsiplər təbiətə və bəşər tarixinə tətbiq edilmir, onlardan abstraksiya edilir. Təbiət, bəşəriyyət prinsiplərə uyğunlaşmır, əksinə, prinsiplər yalnız təbiətə və tarixə uyğun gəldiyi dərəcədə düzgündür. Məsələyə yeganə materialist baxış bundan ibarətdir”. F.Engels. Anti-Dürinq, Azərnəşr, 1967, s.31.

23. “Aydın ki, dünya vahid bir sistemdir. Yəni, əlaqəli bir tamdır. Lakin bu sistemi dərk etmək üçün bütün təbiəti və tarixi dərk etmək lazımdır. Buna isə insanlar heç bir zaman nail olmurlar”. F.Engels. “Anti-Dürinq” üçün hazırlıq əsərlərindən. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.343.

24. “Biz əlbəttə ali üzvü maddələrin, zülali cisimlər adlanan maddələrin tərkibini dəqiq bilməkdən hələ çox uzağıq. Lakin heç bir əsasla hesab etmək olmaz ki, biz yüz illərdən sonra da bunu bilmək dərəcəsinə çatmayacağıq və bunun vasitəsilə süni zülal əldə etməyi bacarmayacağıq. Əgər biz buna nail olsaq, onda bununla birlikdə biz üzvü həyat da yaradarıq. Çünki, həyat özünün ən ibtidai formalarından ən ali formalarına qədər zülali cisimlərin normal mövcudluq üsulundan başqa bir şey deyildir”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks. F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri. II cild, s.97-98.

25. “Əgər, Siz dediyiniz kimi, texnika xeyli dərəcədə elmin vəziyyətinə asılıdırsa, onda elm, texnikanın vəziyyət və tələblərindən daha çox asılıdır. Əgər cəmiyyətdə texnikaya tələb

meydana gəlirsə, bu tələb, elmi onlarca universitetin irəlilədə biləcəyindən daha çox irəlilədir”. F.Engels Borqiusa, 25.01.1894-cü il tarixli məktubu. K.Marks, F.Enjels. Seçilmiş məktublar, Azərənşr, 1955, s.492.

26. Lakin idealist sistemlər də getdikcə materialist məzmunla dolaraq, ruh ilə materiyanın əksliyini panteiscəsinə bərişdırmağa çalışırdı. Hegel sistemində nəhayət iş o yerə çatmışdır ki, bu sistem həm metod, həm də məzmun cəhətdən ancaq, idealistcəsinə başı üstə çevrilmi materializmdən ibarətdir. F.Engels. Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks, F.Engels. İki cilidlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.373.

27. “Tezliklə mexanika gəmiçilik və hərbi iş üçün də zəruri olur. Mexanika da riyaziyyatın köməyinə möhtacdır və beləliklə, onun inkişafına kömək edir. Deməli elmlərin meydana gəlməsi və inkişafı lap əvvəldən istehsala bağlıdır”. Fridrix Engels. Təbiətin dialektikası. Azərənşr, 1966, s.155.

28. “Əgər... müasir cəmiyyətin üç sinfindən hər birinin, feodal aristokratiyasının, burjuazıyanın və proletariyatın öz xüsusi əxlaqı vardırısa, biz buradan yalnız belə bir nəticə çıxara bilərik ki, insanlar şüurlu və ya şüursuz olaraq öz əxlaq baxışlarını son nəticədə, öz sinfi vəziyyətlərinin əsası olan əməli münasibətlərdən, yəni, istehsal və mübadilənin baş verdiyi iqtisadi münasibətlərdən əldə edirlər”. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərənşr, 1967, s.91-92.

29. “Adam onu da deyə bilməz ki, ali heyvanlar yediklərini başları ilə deyil, mədə və bağırsaq kanalı ilə həzm edirlər, zira həzm üçün başda mərkəzləşmiş əsəb fəaliyyəti lazımdır”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərənşr, 1967, s.84-89.

30. “Bütün zidiyyətlər həmişəlik aradan qaldırılmış olsaydı, onda biz mütləq həqiqət deyilən şeyə gəlib çatardıq, bütün dünya tarixi qurtarardı və eyni zamanda, onun üçün daha bir iş qalmamış olsa da, yenə davam etməli olardı. Beləliklə, burada yeni,

həllolunmaz bir ziddiyyət əmələ gəlir”. F.Engels. Lyudviq Fe-yerbax və klassik alman fəlsəfəsinin son. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.366.

31. “Bütün başqa elmlər kimi, riyaziyyat da insanların əməli tələbatından; torpaq sahələrini və qabların tutumunu ölçməkdən, vaxtın hesablanmasından və mexanikadan əmələ gəlmişdir. Lakin təfəkkürün bütün başqa sahələrində olduğu kimi, real aləmdən abstraksiya edilən qanunlar müəyyən inkişaf pilləsində real aləmdən ayrılır, müstəqil bir şey kimi, kənardan gələn və dünyanın uyğunlaşmalı olduğu qanunlar kimi real aləmə qarşı qoyulur”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 196, s.34-35.

32. “Abstraksiyaların... özlüyündə, real tarixdən ayrıldıqda, əsla heç bir dəyəri yoxdur. Bunlar ancaq tarixi materialın niza-ma salınmasını asanlaqdırmaq, onun ayrı-ayrı təbəqələrinin ardıcılığını göstərmək üçün yaraya bilər. Lakin, fəlsəfədən fərqli olaraq, bu abstraksiyalar əsla elə bir resept və ya sxem vermir ki, tarixi dövrləri bunlara uyğunlaqdırmaq mümkün olsun”. K.Marks və F.Engels. Alman ideologiyası. Əsərləri, III c., s.26.

33. “Özlüyündə materiyanı və özlüyündə hərəkəti hələ heç kəs görməmişdir və başqa bir hissi şəkildə sınınamamışdır; insanlar ancaq gerçək mövcud olan müxtəlif maddələrə və hərəkət formalarına rast gəlirlər. Maddə, materiya, bu anlayışın abstraktlaşdırıldığı maddələrin məcmusundan başqa bir şey deyildir”. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.206-207.

34. “Təfəkkür bir-birilə əlaqədar olan ünsürləri müəyyən bir vəhdət halında birləşdirməkdən ibarət olduğu qədər də, şüur obyektlərini onların ünsürlərinə parçalamaqdan ibarətdir. Analizsiz sintez ola bilməz. İkincisi, təfəkkür, əgər yanılmırsa, yalnız o halda şüur ünsürlərini bir vəhdət şəklində birləşdirə bilər ki, həmin vəhdət bu ünsürlərdə və ya onların real timsallarında hələ bundan əvvəl mövcud olsun”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.38.

35. “Metodun əsas cəhətləri insanda da, heyvanda da birdir və onların hər ikisi yalnız bu elementar metodlardan istifadə etdiyi, yaxud ancaq onunla kifayətləndiyi üçün eyni nəticələrə gətirib çıxarır. Dialektik təfəkkür isə, məhz anlayışların öz təbiətini tədqiq etmək onun üçün ilkin şərt olduğuna görə, əksinə, yalnız insana müyəsərdir. Həm də yalnız nisbətən yüksək inkişaf səviyyəsində...” F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.194.

36. “Biz yalnız öz dövrümüzün yaratdığı şərait daxilində və həmin şəraitin imkan verdiyi dərəcədə dərk edə bilirik”. F.Engels. Təbiətin dialektikası. Azərnəşr, 1966, s.212.

37. “Konkret ona görə konkretir ki, o, bir çox təriflərin sintezidir, deməli, rəngarənglik vəhdətidir. Buna görə də təfəkkürdə o, sintez prosesini kimi, başlanğıc nöqtə deyil, nəticə kimi meydana çıxır. Halbuki o, gerçək başlanğıc nöqtədir və buna görə də həmçinin seyr və təsəvvürün başlanğıc nöqtəsidir. Birinci yolda tam təsəvvür buxarlanıb abstrakt tərif dərəcəsinə çatır, ikinci yolda abstrakt təriflər təfəkkür vasitəsi ilə konkret yeni-dən canlanmasına səbəb olur”. K.Marks (1857-1858-ci illərin iqtisadi əlyazmalarından). K.Marks və F.Engels. Əsərləri 12-ci cild, s.726-727.

38. “Tənqidi – utopik sosializmin və kommunizmin əhəmiyyəti tarixi inkişafa əks nisbətdədir. Siniflər mübarizəsi inkişaf edib, get-gedə daha müəyyən formalar aldıqca, həmin mübarizədən yüksəklərə qalxmaq üçün göstərilən bu fantastik səy, həmin mübarizənin bu fantastik yolla aradan qaldırılması, bütün əməli mənadan və bütün nəzəri əsasdan məhrum olur”. K.Marks və F.Engels. Kommunist partiyasının manifesti. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, s.61.

39. “Maddi həyatın istehsal üsulu, ümumiyyətlə həyatın ictimai, siyasi və ruhi prosesləri üçün şərt olur”. F.Engels. Karl Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair. K.Marks, F.Engels. İki

cilidlik seçilmiş əsərləri, I cild, 351 s. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1952.

40. “Bu iki böyük kəşf üçün – tarixin materialist anlaşılməsi və kapitalist istehsalı sirrinin izafə dəyər vasitəsilə aşkara çıxarılması üçün – biz Marksa minnətdarıq. Bu kəşflər sayəsində sosializm elm olmuşdur və indi vəzifə hər şeydən əvvəl bu elmi bütün təfərrüatı ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə inkişaf etdirməkdən ibarətdir”. F.Engels. Sosializm utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.132.

QEYD: K.Marksın elmi sosializm nəzəriyyəsi, Lenin və K^o-sı kimilərin saxtalaşdırma bilməyəcəyi həddə, onun müəyyən etdiyi “proletariat diktaturası” adlandırdığı hüquqi norma, “ictimai mülkiyyət” iqtisadi mexanizmi əsasında və “obyektiv Mülkiyyət, Bölgü və Əmək Haqqının Ənənəvi İbrahimi qanunları”na uyğun olaraq nəzəri cəhətdən inkişaf etdirilərək, növbəti inkişaf mərhələsində kapitalizmi əvəz edəcək sosializm iqtisadi-ictimai quruluşunun dövlət modeli olan, Turan dövlətinin Fridun İbrahimi Anayasasının (konstitusiyasının) əsas müddəaları işlənilib, hazırlanaraq artıq Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində, rus, fars dillərində çap edilərək ictimailəşdirilmişdir.

1) Шапур Гасими. Взаимосвязь объективных экономических законов и социально-экономических формаций. Санкт-петербург, Издательство Инфо-Да, 2017.

2) Şapur Qasimi. Məmmədخان Əzizخانlı. Obyektiv iqtisadi qanunlarla iqtisadi-ictimai formasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və Turan dövlətinin Anayasasının əsas müddəaları. “Ecoprint” nəşriyyatı. Bakı, 2020.

3) Şapur Qasimi. Mamedxan Azizxanlı. Взаимосвязь объективных экономических законов, социально-экономическими формациями и превращения туркских государств в единое государство Туран. Основные статьи

Конституции государства Туран. Издательство “Elm və təhsil”, Baku, 2020.

4) Lenin və bolşeviklər K.Marxın Bilimsel sosializm teorisini nasıl tahrif ettiler? Turan devletinin Firidun İbrahimi Anayasasının başlıca maddelerinin yorumu.

Şapur Qasimi. Məqalələr toplusu. Bakı, 2024, “Füyuzat” nəşriyyatı, s.573..

5)

شاپور قاسمی آزادی و استقلال نوع بشر:

قوانین انوشیروان ابراهیمی و برخی از احکام قانون اساسی به نام فریدون

ابراهیمی باکو – 1402

41. “Məhsuldar qüvvələrlə istehsal üsulu arasındakı bu münaqişə... gerçəklikdə, obyektiv surətdə, bizdən xaricdə, hətta öz fəaliyyətləri ilə bu münaqişəni yaratmış olan adamların da iradə və davranışlarından asılı olmayaraq mövcuddur. Müasir sosializm həmin faktik münaqişənin təfəkkürdəki inikasından, hamıdan da əvvəl bu münaqişənin bilavasitə əzabını çəkən sinfin fəhlə sinfinin şüurundakı ideal inikasından başqa bir şey deyildir”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.

42. “Heç bir ictimai formasiya, onun kifayət qədər meydan verdiyi bütün məhsuldar qüvvələr inkişaf etməyincə məhv olmur. Və yeni yüksək istehsal münasibətləri, köhnə cəmiyyətin öz içərisində onların mövcud olması üçün maddi şərait yetişməyincə meydana gəlmir. Buna görə həmişə bəşəriyyət öz qarşısına ancaq yerinə yetirə biləcəyi vəzifələri qoyur, çünki, yaxından baxdıqda həmişə məlum olur ki, vəzifə özü yalnız, onun yerinə yetirilməsinin maddi şəraiti mövcud olduqda və ya, heç olmazsa, bu şərait qərarlaşma prosesində olduğu zaman meydana gəlir”. K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair. Müqəddimə.

43. “Hər bir sonrakı nəsələ ondan əvvəlki nəslin verdiyi məhsuldar qüvvə, kapital və şərait kütləsinə rast gəlir, həm də bunları, bir tərəfdən yeni nəsil dəyişsə də, digər tərəfdən, bunlar həmin nəsələ onun öz həyat şəraitini irəlicədən göstərir və onun müəyyən inkişafına bais olur, ona xüsusi xarakter verir. Beləliklə bu konsepsiya göstərir ki, nə dərəcədə insanlar şəraiti yaradırsa, eyni dərəcədə də şərait insanları yaradır”. K.Marks. F.Engels Alman ideologiyası. Əsərləri, III cild, s.36-37.

44. “İnsanların varlığının onların şüurundan deyil, insanların şüurunun onların varlığından asılı olması müddəası sadə görünür, lakin yaxından nəzər saldıqda dərhal məlum olur ki, bu müddəanın ilk nəticələrinin özü hər cür idealizmə, hətta ən gizli idealizmə də ölüm zərbəsi endirir. Bu müddəa tarixi olan hər şey haqqında irs qalmış və adət olmuş bütün baxışları inkar edir. Bütün ənənəvi siyasi təfəkkür tərzi dağılıb gedir”. F.Engels, K.Marks. siyasi iqtisadın tənqidinə dair. K.Marks, F.Engels. İki gildlik seçilmiş əsərləri, I cild. S.352.

45. “Tarixin materialist anlayışı və həmin anlayışın proletariatla burjuaziya arasındakı müasir sinfi mübarizəyə xüsusi olaraq tətbiq edilməsi yalnız dialektika vasitəsilə mümkün olmuşdur”. F.Engels. “Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafının”, almanca birinci nəşrinə müqəddimə. K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 19-cu cild, s.322-323.

46. “İstehsal, mübadilə və istehlakın müəyyən bir inkişaf pilləsini götürün, orada siz müəyyən bir ictimai quruluş, ailə, silklər və ya siniflərin müəyyən təşkilini, bir sözlə, müəyyən vətəndaş cəmiyyəti görəcəksiniz. Müəyyən bir vətəndaş cəmiyyəti götürün, orada siz vətəndaş cəmiyyətinin ancaq rəsmi ifadəsi olan müəyyən bir siyasi quruluş olduğunu görəcəksiniz”. K.Marksın..... 28.12.1846-cı ildə K.Marksın P.V. Annenkova məktubu, K.Marks, F.Engels. Seçilmiş məktublar. Azərnəşr, 1955, s.24.

47. “Haqqı ödənilməmiş izafi əməyin bilavasitə istehsalçılardan çıxılıb çıxarıldığı spesifik izafi forma bilavasitə istehsalın özündən meydana gələn və sonra istehsala müəyyənəddici əks təsir göstərən hökmüranlıq və əsarət münasibətini müəyyən edir”. K.Marks. Kapital, III cild, s.314.

48. “Bütün tarixi çarpışmaların kökü məhsuldar qüvvələrlə ünsiyyət forması arasındakı ziddiyyətdədir. Həm də hər hansı bir ölkədə çarpışmalar baş verməsi üçün məhz həmin ölkədə bu ziddiyyətin ifrat dərəcəyə çatması heç də zəruri deyildir. Sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkələrlə genişlənmiş beynəlxalq ünsiyyətin doğurduğu rəqabət az inkişaf etmiş sənayeyə malik olan ölkələrdə də belə bir ziddiyyət törətmək üçün kafi səbəbdir”. K.Marks və F.Engels. Alman ideologiyası. Əsərləri, III cild, s.75.

49. “İstehsalın ictimai formaları hər necə olsa da, fəhlələr və istehsal vasitələri həmişə istehsalın amilləri olaraq qalır. Lakin bunlar bir-birindən ayrı olduqda, bunların hər ikisi istehsalın yalnız mümkün amilləridir. Ümumiyyətlə istehsal etmək üçün onlar birləşməlidir. Bu birləşmənin baş verməsinin xüsusi xarakter və üsulu ictimai quruluşun ayrı-ayrı iqtisadi dövrlərini fərqləndirir”. K.Marks, Kapital, II cild, s.34.

50. “Nəsli kəsilmiş heyvan növlərinin bədən quruluşunu öyrənmək üçün onların qalmış sümüklərinin quruluşunun nə kimi əhəmiyyəti varsa, aradan qalxmış iqtisadi-ictimai formasıyaları öyrənmək üçün də əmək vasitələrinin qalıqlarının eyni əhəmiyyəti vardır”. K.Marks, Kapital, I cild. Azərnəşr, 1969, s.196.

51. “Əmək vasitələri insan iş qüvvəsinin inkişafı meyarıdır, habelə əməyin icra edildiyi ictimai münasibətlərin göstəricisidir”. K.Marks. Kapital, I cild. Azərnəşr, 1969, s.186.

52. “Bölgü münasibətləri adlanan münasibətlər istehsal prosesinin tarixən müəyyən spesifik ictimai formalarına və

adamların öz insan həyatının təkrar istehsalı prosesində öz aralarında yaranan münasibətlərə uyğundur və həmin forma və münasibətlərdən irəli gəlir. Həmin bölgü münasibətlərinin tarixi xarakteri istehsal münasibətlərinin tarixi xarakteridir və bölgü münasibətləri istehsal münasibətlərinin ancaq bir tərəfini ifadə edir. Kapitalist bölgüsü digər istehsal üsullarından irəli gələn bölgü formalarından fərqlidir və hər bir bölgü forması özünün uyğun olduğu və özünü törətmiş olan müəyyən istehsal forması ilə birlikdə yox olub gedir”. K.Marks. Kapital, III cild, s.608.

53. “Elm ixtiraların vasitəsilə təbiət qüvvələrini əməyə xidmət etməyə məcbur edir və bu ixtiralar sayəsində əməyin ictimai və ya kooperativ xarakteri inkişaf edir”. K.Marks. Əmək haqqı, qiymət və mənfəət. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, I cild, s.406.

54. “Əməyin məhsuldar qüvvəsi mürəkkəb şərtlərlə, o cümlədən, fəhlənin orta məharət dərəcəsi ilə, elmin inkişaf səviyyəsi ilə və onun texnoloji tətbiqi dərəcəsi ilə, istehsal prosesinin ictimai kombinasiyası ilə, istehsal vasitələrinin qədəri və səmərəliliyi ilə, təbii şəraitlə müəyyən olunur”. K.Marks, Kapital, I cild. Azərnəşr, 1969, s.50.

55. “İstehsal münasibətlərinin məcmusu, ictimai münasibətlər, cəmiyyət adlandırılan şeyi təşkil edir, həm də müəyyən tarixi inkişaf pilləsində olan cəmiyyəti, özünün ayrıca xüsusi xarakteri olan cəmiyyəti təşkil edir. Antik cəmiyyət (quldarlıq quruluşu nəzərdə tutulur – Ş.Q.), feldalizm cəmiyyəti, burjua cəmiyyəti istehsal münasibətlərinin elə məcmularından ibarətdir ki, bunlardan hər biri eyni zamanda bəşəriyyətin tarixi inkişafında ayrıca bir pillə deməkdir”. K.Marks. Muzdlu əmək və kapital. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, I cild, s.67.

56. “Ümumiyyətlə, Asiya, antik, feodal və müasir burjua istehsal üsullarını iqtisadi-ictimai formasiyanın mütərəqqi dövrləri kimi qeyd etmək olar. Burjua istehsal münasibətləri, ictimai

istehsal prosesinin son antoqonist formasıdır. Həm də fərdi antoqonizm mənasında deyil, fərdlərin ictimai həyat şəraitindən meydana gələn antoqonizm mənasında antoqonist formasıdır. Lakin burjua cəmiyyətinin öz içərisində inkişaf edən məhsuldar qüvvələr eyni zamanda bu antoqonizmin həll edilməsi üçün maddi şərait yaradır. Buna görə də insan cəmiyyətinin tarixdən əvvəlki dövrü həmin ictimai formasiya ilə bitir”. K.Marks. Siyasi iqtisadın tənqidinə dair. Azərnəşr, 1955, s.8.

57. “Ümumiyyətlə. Tarixdə xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi heç də talan və zorakılıq nəticəsi deyildir. Əksinə, xüsusi mülkiyyət, yalnız bəzi şeylər üzərində olsa da, artıq bütün mədəni xalqların qədim ibtidai icmasında mövcud idi. Artıq bu icma daxilində xüsusi mülkiyyət inkişaf edib əvvəlcə xaricilərlə (ilk növbədə başqa ibtidai icmaların nümayəndələri nəzərdə tutulur – Ş.Q.) aparılan mübadilədə əmtəə forması alır. İcmanın məhsulları nə qədər çox əmtəə forması alırsa, yəni, bunların nə qədər az hissəsi istehsalçının istehlakı üçün və nə qədər çox hissəsi mübadilə məqsədi ilə istehsal olunursa, mübadilə icmanın daxilində də, kortəbii yolla yaranmış ilkin əmək bölgüsünü nə qədər çox sıxışdırıb aradan çıxarırsa, icmanın ayrı-ayrı üzvlərinin əmlak vəziyyətində bərabərsizlik bir o qədər çox olur, köhnə icma torpaq sahibliyi bir o qədər dərinlən sarsılır. İcma bir o qədər sürətlə dağılmağa üz qoyaraq, xırda mülkiyyətçi kəndlilər kəndinə çevrilir”. F.Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.161-162.

58. “Qədim zamanlarda deyiblər ki, səsli alət olan heyvandan və dilsiz alət olan cansız əmək alətindən burada fəhlənin fərqi ancaq danışan alət olmasındadır. Lakin fəhlə özü heyvana və əmək alətinə hiss etdirir ki, onlara oxşamır, o insandır. Heyvan və əmək aləti ilə pis rəftar edən və onları qızgın bir ehtirasla korlayan fəhlə onlardan fərqli olduğunu dərk etməyə gəlib çatır. Buna görə də belə bir istehsal üsulunun iqtisadi prinsipi ancaq

ən kobud əmək alətləri, məhz, kobud və yöndəmsiz olduğuna görə çətinliklə xarab edilir”. K.Marks. Kapital, I cild. Azərnəşr, 1969, s.202.

59. “Köləlik daha öz xərcini ödəmədi və buna görə də ölüb getdi. Lakin ölməkdə olan küləlik azad şəxslərin məhsuldar əməyə nifrəti kimi öz zəhərli dişini qoyub getdi. Bu Roma dünyasının düşdüyü çıxılmaz bir vəziyyət idi. Küləlik iqtisadi cəhətdən daha mümkün deyildi, azad şəxslərin əməyinə mənəvi nifrət edilirdi. Birincisi artıq ictimai istehsalın əsas forması ola bilməzdi. Bu vəziyyətdən yalnız əsaslı bir inqilab xilas edə bilərdi”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.301.

60. “Avropanın orta əsrlərdəki qaranlıq dövrünə qayıdaq. Bizim bu müstəqil adamın əvəzinə burada hamısı asılı olan adamlar; təhkimlilər və feodallar, vassallar və süzerenlər, camaat və kişilər olduğunu görürük. Burada istər maddi istehsaldakı ictimai münasibətlər, istərsə həmin istehsala əsaslanan həyat sahələri şəxsi asılılıqla bağlıdır. Lakin bu cəmiyyətin əsasını məhz şəxsi asılılıq münasibətləri təşkil etdiyinə görə əmək və məhsullar öz real varlığından fərqli bir fantastik forma almalı olmur”. K.Marks. Kapital, I cild. Azərnəşr, 1969, s.88.

61. “Kapitalist münasibəti tələb edir ki, əməyin həyata keçirilməsi şərtləri üzərindəki mülkiyyət fəhlələrdən ayrılmiş olsun. Kapitalist istehsalı ayaq tutan kimi həmin ayrılmanı nəinki davam etdirir, hətta daim artan bir miqyasda təkrar istehsal edir. Beləliklə, kapitalist münasibətini yaradan proses, fəhləni öz əmək şərtləri üzərindəki mülkiyyətdən ayırmaq prosesindən başqa bir şey ola bilməz. Bu proses isə, bir tərəfdən ictimai istehsal vasitələrini və yaşayış vasitələrini kapitalla, digər tərəfdən də, bilavasitə istehsalçıları muzzdlu fəhlələrə çevirir. Deməli ib-

tidai yığım adlanan şey ancaq, istehsalçını istehsal vasitələrin-dən ayıran tarixi prosesdən başqa bir şey deyibdir”. K.Marks. Kapital, I cild. Azərnəşr, 1969, s.714.

62. “Həm muzzdlu fəhləni, həm də kapitalisti yaratmış olan inkişafın başlanğıc nöqtəsini fəhlənin qul vəziyyətinə düşməsi olmuşdur. Bu inkişaf onun əsarət formasının dəyişilməsindən, feodal istismarının kapitalist istismarına çərilməsindən ibarət idi”. K.Marks. Kapital, I cild, Azərnəşr, s.715.

63. “Yaranmaqda olan kapitalistlər sinfinin yüksəlməsində ling xidmətini görən çevrilişlər ibtidai yığım tarixində bir dövr təşkil edir. Lakin burada xüsusilə mühüm rol oynayan cəhət, yığın-yığın kütlələrin qəflətən və zorakılıqla öz yaşayaş vasitələrindən məhrum edilib qanun xaricində qoyulan proletarlar halında əmək bazarına yeridilməsindən ibarət olmuşdur”. K.Marks. Kapital, I cild, Azərnəşr, 1969, s.716.

64. “Kapitalist istehsal üsulu hər bir ayrıca müəssisədə qənaət etmək məcburiyyəti yaradırsa da, buna baxmayaraq onun hərc-mərc rəqabət sistemi, ictimai istehsal vasitələrinin və iş qüvvələrinin hədsiz israf edilməsinə, habelə indiki zamanda ləbüd olan, əslində isə tamamilə lazımsız olan bir yığın funksiyalar yaranmasına səbəb olur”. K.Marks. Kapital, I cild, s.528. Azərnəşr, 1969.

65. “Kapitalist istehsalının hədləri, ümumiyyətlə istehsalın hədləri deyildir. Lakin bu kapitalist istehsal üsulunun ziddiyyəti məhz onun məhsuldar qüvvələri mütləq mənada inkişaf etdirmək meyindədir. Bu inkişaf isə içərisində kapitalın hərəkət etdiyi və yeganə hərəkət edə biləcəyi spesifik istehsal şəraiti ilə daim münaqişəyə girir”. K.Marks. Kapital, III cild, s.266.

66. “Mülkiyyətdən məhrum etmə kapitalist istehsal üsulunun başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Onun vəzifəsi bu mülkiyyətdən məhrum etməni həyata keçirmək, həm də nəticə etibarlı ilə bütün fərdləri istehsal vasitələrindən məhrum etməkdir. Zira, ictimai

istehsal inkişaf etdikdə istehsal vasitələri daha xüsusi istehsalın vasitələri və xüsusi istehsalın məhsulları olmur. Bunlar yalnız birləşmiş istehsalçıların əlində istehsal vasitəsi ola bilər. Yəni, bu istehsal vasitələri onların ictimai məhsulları olduğu kimi, onların ictimai mülkiyyəti ola bilər. Lakin kapitalist sisteminin öz daxilində bu mülkiyyətdən məhrum etmə antoqonist formada, ictimai mülkiyyəti az miqdar adamın mənimsəməsi formasında olur”. K.Marks. Kapital, III cild, s.266.

67. “Səhmdarlıq işinin özündə, ictimai istehsal vasitələrinin fərdi mülkiyyət şəklində meydana çıxdığı köhnə formaya qarşı əkslik vardır. Lakin səhm formasına çevrilmənin özünə kapitalist çərçivəsi hələ mane olur. Buna görə də həmin çevrilmə sərvətin ictimai sərvət və xüsusi sərvət olmaq xarakteri arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq əvəzinə bu ziddiyyəti yeni şəkildə yalnız inkişaf etdirir”. K.Marks. Kapital. III cild, s.268.

68. “İstehsal vasitələri və istehsal, mahiyyətə ictimai oldular. Lakin bunlar elə bir mənimsəmə formasına tabe olaraq qalır ki, onun əsasını ayrı-ayrı istehsalçıların xüsusi istehsalı təşkil edir. Deməli, burada hər kəs öz məhsulunun sahibidir və bu məhsulu bazara çıxarır. İstehsal üsulu mənimsəmə formasının əsaslarını məhv etdiyinə baxmayaraq, yenə də bu mənimsəmə formasına tabe olur. Yeni istehsal üsuluna kapitalist xarakteri verən bu ziddiyyətin özündə zamanəmizin bütün toqquşmalarının rüşeymi var idi. Bütün həlledici istehsal sahələrində və iqtisadi cəhətdən hakim olan bütün ölkələrdə yeni istehsal üsulunun hökmüranlığı daha tam bir şəkil aldıqca və beləliklə də fərdi istehsalı cüzi qalıqlara çevirdikcə, ictimai istehsal ilə kapitalistcəsinə mənimsəmənin uyumsuzluğu daha kəskin bir şəkildə meydana çıxmalı idi”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cilidlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.137.

69. “İctimai istehsal ilə kapitalistcəsinə mənimsəmə arasındakı ziddiyyət, proletariatla burjuaziya arasındakı antqonizm şəklində meydana çıxır”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cilidlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.138.

70. “İstehsal vasitələri, yaşayış vasitələri, kapitalın ixtiyarında olan fəhlələr, bütün istehsal və ümumi rifah ünsürləri bol olur. Lakin Furiyenin dediyi kimi, bu “bolluq ehtiyac və məhrumiyyətlər mənbəi olur”, çünki, məhz bu bolluq istehsal vasitələrinin kapitalla çevrilməsinə mane olur. Zira kapitalizm cəmiyyətində istehsal vasitələri kapitalla, insanın iş qüvvəsini istismar etmək vasitəsinə çevrilmədən fəaliyyətə başlaya bilməz. Bu vasitələrin kapitalla çevrilməsi zərurəti fəhlələrdə istehsal və yaşayış vasitələri arasında bir kabus kimi durur”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cilidlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.140.

71. “Deməli, bir tərəfdən kapitalist istehsal üsulunun məhsuldar qüvvələri daha idarə etmək iqtidarında olmadığı aşkara çıxır. Digər tərəfdən, məhsuldar qüvvələr özü getdikcə artan bir qüdrətlə bu ziddiyyəti məhv etməyə, bir kapital olmaq etibarı ilə onlara aid olan bütün xüsusiyyətləri özündən kənar etməyə, xarakter etibarı ilə ictimai məhsuldar qüvvə olduqlarının felən qəbul edilməsinə çalışır”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cilidlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.140.

72. “Müasir dövlət hansı formada olursa olsun öz mahiyyəti etibarı ilə kapitalist maşınıdır, kapitalistlərin dövlətidir, ideal məcmu kapitalistdir. Bu dövlət nə qədər çox məhsuldar qüvvəni öz mülkiyyətinə çevirsə, bir o qədər tam məcmu kapitalistə çevrilir və bir o qədər çox vətəndaşı istismar edir. Fəhlələr muzzdlu fəhlə, proletar olub qalacaqlar. Kapitalist münasibətləri məhv edilmir, əksin, son həddə, ən yüksək nöqtəyə çatdırılır. Laikn ən

yüksək nöqtədə çevriliş baş verir”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.142.

73. “Münaqişənin həlli ancaq bundan ibarət ola bilər ki, müasir məhsuldar qüvvələrin ictimai təbiəti işdə etiraf edilsin və, deməli, istehsal, mənimləmə və mübadilə üsulu istehsal vasitələrinin ictimai xarakterinə uyğunlaşdırılsın. Bu işə yalnız belə bir yolla ola bilər ki, ictimai üsuldən başqa heç bir üsulla idarə edilə bilməyəcək qədər inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələri cəmiyyət, heç bir dolayı yolla getmədən açıqca öz ixtiyarına keçirsin”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.145.

74. “Bir tərəfdən istehsalı davam etdirmək və genişləndirmək vasitəsi olaraq məhsulların bilavasitə ictimai üsulla mənimlənilməsi, digər tərəfdən də yaşamaq və zövq almaq vasitəsi olaraq bunların bilavasitə fərdi üsulla mənimlənilməsi zamanı, məhsulun əvvəlcə istehsalçını, sonra da həmçinin mənimləməni əsarət altına almasına səbəb olan kapitalist mənimləmə üsulunun yerini müasir istehsal vasitələrinin öz təbiətinə əsaslanan yeni mənimləmə üsulu tutacaqdır”. F.Engels. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.146.

75. “Biz Şimali Amerika hindlilərinin təmsalında görürük ki, əvvəllər bir vəhdət təşkil edən tayfa tədricən böyük bir qitəyə yayılır. Tayfalar bölünərək xalqlara, bütöv tayfa qruplarına çevrilir, dillər dəyişilərək, nəinki bir-biri üçün anlaşılmaz olur, hətta, əvvəlki birliyinin, demək olar, hər bir izini də itirir”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.201.

76. “Doğrudur bütün orta əsrlər ərzində dilin yayılması həddləri dövlətin həddlərinə əslə uyğun gəlmirdi. Lakin bununla belə, bəlkə də İtaliya istisna edilməklə, Avropada hər millət

xüsusi bir iri dövlətdə təmsil olunurdu və milli dövlətlər yaradılmasına get-gedə daha aydın və daha şüurlu surətdə göstərilən meyl orta əsrlərdə tərəqqinin ən mühüm amillərindən biridir". F.Engels. Feodalizmin dağılması və milli dövlətlərin meydana gəlməsi. K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 21 cild, s.410.

77. "Müəyyən tarixi dövrdə və müəyyən ölkədə insanların ictimai yaşayış qaydaları hər iki istehsal növü ilə; bir tərəfdən əməyin, digər tərəfdən ailənin inkişaf dərəcəsi ilə bağlıdır. Əmək nə qədər az inkişaf etmiş olursa, əmək məhsullarının miqdarı və deməli, cəmiyyətin sərvəti nə qədər məhdud olursa, ictimai quruluşun qəbilə əlaqələrindən asılılığı bir o qədər güclü təzahür edir". F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.168.

78. "Filosoflar dünyanı müxtəlif şəkillərdə izah etmişlər, mətləb isə onu dəyişdirməkdən ibarətdir". Karl Marks. Feyerbax haqqında tezislər. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, I cild, s.407.

AİLƏ HAQQINDA

1. "Məgər xristianlıq da xüsusi mülkiyyət, nigah əleyhinə, dövlət əleyhinə çıxmırdımı? Məgər o bunların əvəzinə xeyriyyəçiliyi və yoxsulluğu, nigahsızlığı və nəfsi öldürməyi, monastır həyatını və kilsəni təbliğ etmərdimi?" K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.52.

2. "Burjua ailəsi nəyə əsaslanır? Kapitala, xüsusi varlanmaya, tamamilə inkişaf etmiş şəkildə bu ailə ancaq burjuaziya üçün mövcuddur, lakin onun belə bir əlavəsi də vardır ki, proletarlar (heç bir gəlir gətirən mülkiyyəti (kapitalı) olmayanlar – Ş.Q.) məcburiyyət üzündən ailəsiz qalır və açıq fahişəlik baş verir".

K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.44-45.

3. “Bizim burjualar, rəsmi fahişəlik hələ bir yana qalsın, öz fəhlələrinin arvad və qızlarının onların ixtiyarında olması ilə kifayətlənməyərək, bir-birinin arvadlarını ələ keçirməkdən xüsusi bir həzz alırlar”. K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.46.

4. “Lakin özlüyündə aydındır ki, indiki istehsal münasibətləri məhv edildikdə, bu münasibətlərdən doğan arvad ümumiliyi də, yəni, rəsmi və qeyri-rəsmi fahişəlik də yox olacaqdır...” K.Marks və F.Engels. Kommunist Partiyasının Manifesti, s.46.

5. “Əmək bölgüsü xalis təbii surətdə əmələ gəlmişdir. Bu bölgü yalnız cinslər arasındadır. Kişi vuruşur, ova və balıq tutmağa gedir, çiy şəkildə yemək şeyləri əldə edir və bunun üçün lazımı alətlər hazırlayır. Qadın evdə işləyir, yemək və paltar hazırlamaqla məşguldur, bişirir, toxuyur, tikir. Bunlardan hər biri öz sahəsində; kişi meşədə, qadın isə evdə ağadır. Hər biri öz hazırladığı işlətdiyi alətlərin mülkiyyətçisidir. Kişi silahın, ovçuluq və balıqçılıq ləvazimatının, qadın isə ev şeylərinin mülkiyyətçisidir”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.309.

6. “Lakin əgər biz qəbilənin pualua ailəsindən nəinki yalnız zəruri olaraq, hətta təbii surətdə inkişaf etdiyini görürüksə, onda az qala şübhəsiz hesab etmək üçün əsas vardır ki, qəbilə quruluşu aşkar edilə bilən bütün xalqlarda, yəni, barbar və mədəni xalqların, demək olar, hamısında keçmişdə həmin ailə forması mövcud olmuşdur”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.201.

7. “İlk mülkiyyət forması tayfa mülkiyyətidir. Bu mülkiyyət istehsalın inkişaf etməmiş mərhələsinə uyğundur. Bu zaman insanlar ovçuluqla və balıq tutmaqla, maldarlıqla və ya ən çox əkinçiliklə yaşayırdılar. Axıncı halda bu mülkiyyət hələ istifadə edilməyən çoxlu torpaq olduğunu göstərir. Bu mərhələdə əmək bölgüsü hələ çox zəif inkişaf etmişdir və ailədə olan, təbii surətdə meydana gəlmiş əmək bölgüsünü daha da genişləndirməklə məhdudlaşır. Buna görə də ictimai quruluş ancaq ailəni genişləndirməklə məhdudlaşır. Tayfanın patriarxal başçıları, onlara tabe olan tayfa üzvləri, nəhayət qullar. Ailədə gizli şəkildə mövcud olan köləlik ancaq tədriclə, əhali və tələbat artdıqca və istər müharibə şəklində, istərsə mübadilə ticarəti şəklində xarici əlaqələr genişləndikcə inkişaf edir”. K.Marks və F.Engels. Alman ideologiyası. Əsərləri, III cild, s.20.

8. “Monoqam ailə. Yuxarıda aydınlaşdırıldığı kimi, bu ailə barbarlığın orta pilləsi ilə yüksək pilləsi arasındakı dövrdə cüt ailədən əmələ gəlir. Onun qəti qələbəsi mədəniyyətin başlanması əlamətlərindən biridir. Bu ailə ərin hökmüranlığına əsaslanır, özü də, ata mənşəyinə şübhə yeri qoymayan uşaqlar doğulması kimi qəti müəyyən bir məqsəd daşıyır. Mənşəyin belə şübhəsiz olması isə ona görə lazımdır ki, müəyyən müddətdən sonra uşaqlar əsil vərəsə sifətilə atanın əmlakına yiyələne bilsinlər. Cüt kəbindən bu ailənin fərqi ondadır ki, kəbin əlaqələri xeyli artıq dərəcə möhkəmdir və indi artıq tərəflərdən hər hansının arzusu ilə pozula bilməz... O, (monoqamiya – Red.) təbii şəraitə deyil, iqtisadi şəraitə əsaslanan, yəni, kortəbii surətdə meydana gəlmiş ilk ümumi mülkiyyət üzərində xüsusi (əslində isə fərdi mülkiyyətin – Ş.Q.) mülkiyyətin qələbəsinə əsaslanan ailə forması idi”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.219.

9. “Bir sözlə, məhəbbətə əsaslanan kəbin insan hüququ elan edilmişdi... Lakin, insanın bu hüququ insan hüquqları deyilən qalan hüquqlardan bir cəhətdən fərqlənirdi. Bu qalan hüquqlar əməli surətdə yalnız hakim sinfə, burjuaziyaya şamil edildiyi halda və məhkum sinif, proletariat üçün bilavasitə, yaxud dolayı yolla heçə endirildiyi halda, burada yenə də tarixin istehzası özünü göstərir. Hakim sinif müəyyən iqtisadi təsirlərə tabe vəziyyətdə qalır. Buna görə də həmin sinif içərisində yalnız müstəsna hallarda həqiqətən azad kəbinlər olur. Halbuki gördüyümüz kimi, məzlum sinif arasında bu bir qaydadır”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.232.

10. “Kəbin kəsilməsində tam azadlıq yalnız o zaman hamıya nəsis ola bilər ki, kəpaitalist istehsalının və onun yaratdığı mülkiyyət münasibətlərinin məhv edilməsi, ər-arvad seçilməsinə hələ indi də çox böyük təsir göstərən bütün kənar, iqtisadi mülahizələri aradan qaldırmış olsun. O zaman qarşılıqlı meylədən başqa daha heç bir ayrı mülahizə qalmaz”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.234.

11. “Cinsi məhəbbət öz təbiəti etibarı ilə müstəsna olduğuna görə (hərçənd bu müstəsnalığa indi yalnız qadın riayət edir), cinsi məhəbbətə əsaslanan kəbin öz təbiəti etibarı ilə təkəbinlilikdir”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.238.

12. “Patriarxal ailə və xüsusilə ayrıca monoqam ailə meydana gəldikdə, vəziyyət dəyişildi. Ev təsərrüfatının idarə olunması öz ictimai xarakterini itirdi. Bu iş daha cəmiyyətə aid bir iş olmadı. O, xüsusi bir məşğələ oldu. Qadın baş xidmətçi oldu, ictimai istehsalda iştirak etməkdən kənar edildi. Yalnız zəmanəmizdəki iri sənaye qadın üçün, həm də yalnız proletar qadın

üçün, ictimai istehsala yol açdı”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.230.

13. “Tarixdə mövcud olduğunu qəti sübut edə biləcəyimiz və hələ indi də bəzi yerlərdə öyrənilə bilən ən qədim, ən ibtidai ailə forması olaraq biz nəyə təsadüf edirik? Qrup kəbininə, elə bir kəbin formasına təsadüf edirik ki, bu zaman bütöv kişi qrupları ilə bütöv qadın qrupları qarşılıqlı olaraq bir-birinin ixtiyarında olur... Sonra inkişafın daha sonrakı pilləsində biz istisna təşkil edən çoxərlilik formasına təsadüf edirik... Lakin bizə məlum olan qrup kəbini formaları o qədər özünəməxsus dolaşq şərailə bağlıdırlar ki, bunlar cinsi əlaqənin daha əvvəlki, daha bəsit formalarını, bununla da bərabər, nəticə etibarı ilə heyvan halından insan halına keçid dövründə müvafiq olan nizamsız cinsi əlaqələr dövrü olduğunu labüd surətdə göstərir”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.194.

14. “İbtidai dövrdə ailənin inkişafı, əvvəllər bütün tayfanı əhatə edən və daxilində hər iki cins arasında kəbin ümumiliyi hökm sürən dairənin durmadan məhdudlaşmasından ibarətdir. Əvvəlcə daha yaxın, sonra isə getdikcə daha uzaq qohumların, nəhayət, hətta sadəcə kəbin qohumlarının ardıcıl surətdə kənar edilməsi yolu ilə, ən nəhayət, qrup kəbinin bütün növləri əməli surətdə qeyri-mümkün olur. Və nəticədə, hələlik möhkəm birləşməmiş olan bir kəbinli ər-arvad qalır, bu isə elə molekuldur ki, o parçalandıqda ümumiyyətlə kəbin aradan qalxır. Artıq bundan görünür ki, müasir mənada fərdi cinsi məhəbbət təkkəbinliyin meydana gəlməsi ilə nə qədər az əlaqədar olmuşdur”. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.205.

15. “Kapitalist istehsalı gələcəkdə aradan qaldırıldıqdan sonra cinsi münasibətlərin formaları haqqında indi bizim fərz edə

biləcəyimiz şey, əsasən neqativ xarakterdədir, çox hallarda aradan qalxmalı olanla məhdudlaşır. Lakin əvəzinə nə meydana gələcəkdir? Bu yeni nəsil yetişdikdə məlum olacaqdır”. Fridrix Engels. Ailənin, mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.238.

DİN HAQQINDA

Dünyada quldarlıq quruluşu yaranandan bəri qulların öz sahiblərinə müti vəziyyətdə saxlanılması zərurətindən yaranıb, qulların zəhnini qandallayaraq öz azadlıqları uğrunda mübarizə ruhunu qırıb, onları bir növ əhilləşdirilmiş ev heyvanları statusunda saxlanılması üçün istifadə edilən dinlər sonralar daha geniş miqyasda tətbiq edilib strukturlaşdırılıb, təşkilatlandırılaraq bütövlükdə cəmiyyəti idarə etmək üçün mühüm siyasi vasitəyə çevrilmişdir. Quldarlıq quruluşunun dağılaraq feodalizm quruluşu yaranmağa başlayandan isə müxtəlif dini sistemlər bütöv cəmiyyət çərçivəsində kütlələrin zəhnini bu ideoloji silah vasitəsilə öz təsiri, hökmüranlığı altında saxlayan və bu ideoloji sistemi təbliğ edib, yayıb, idarə etməklə, onu siyasi vasitəyə çevirib, dövlət mexanizminin bir parçasına çevirməklə cəmiyyətdə inzibati hökmüranlığa nail olan xüsusi zümrə, sinif formalaşdı. Bütün tarix boyu fərdi feodalizm quruluşuna malik olmuş dövlət mexanizmlərində dinin həm hüquqi, həm də inzibati strukturunda xüsusi, yüksək mövqe tutduğu heç bir mübahisə predmeti ola bilməyəcək bir aksiomadır. Hüquqi sistemindən əlavə inzibati sistemi də dini əsaslar üzərində qurulan dövlətlər isə cəmiyyətin iqtisadi-ictimai quruluşunun quldarlıq, feodalizm və kapitalizm istehsal üsuluna malik olmasından asılı olmayaraq teokratik siyasi quruluşa malik olur. Bu, bu gün də hüquqi və inzibati sis-

temləri idealist dinlər əsasında qurulub, mövcud olan bütün teokratik dövlətlərdə belədir. Hazırda müxtəlif ölkələrdə ən müxtəlif idealist dinlərin və onların çoxsaylı təriqət və cəryanlarının nəinki, mövcudluğu, hətta onların təşkilati strukturlarının fəaliyyət göstərməsi hamıya məlum olan reallıqdır.

Kapitalizm quruluşunun yaranması özü ilə yeni tipli dinlərin, yəni, idealist əsaslar üzərində deyil, maddi reallıqlara söykənən materialist dinlərin yaranmasını zəruri etdi. Bu dinlər **SIYASI PARTİYALAR** adlanaraq maddi reallıqlara söykənsə də, bu maddi reallıqların məzmun və mahiyyətinin obyektiv xarakterinə uyğun deyil, kütlələri kapitalın, xüsusi mülkiyyətin əsarətində saxlayan kapitalist istehsal üsulunun məqsədinə uyğun, həqiqətə, reallığa uyğun olmayan, yəni, idealist yozumuna uyğun olan ən müxtəlif, rəngarəng ideoloji qruplara (əslində təriqət və cərəyanlara) bölməklə, nəticə etibarı ilə maddi nemətlərin bilavasitə istehsalçısı olub, heç bir kapitalla (sahibinə gəlir gətirən mülkiyyətə) sahib olmayıb, özünün və ailəsinin mövcudluğunu təmin etməklən ötrü, öz əməyini satmaqdan başqa heç bir imkanı olmayan zəhmətkeş kütlələri kapitalın, deməli, kapital vasitəsilə onun sahiblərinin əsarətində saxlamağa hesablanmış materialist dinlərdən ibarətdir. Bu materialist dinlər də idealist dinlər kimi, hər bir cəmiyyətin, millətin, ümumiyyətlə, müxtəlif insan toplumlarının təbii, ictimai həyat şəraitinin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif məzmun və çalarlara malik olsalar da, bütövlükdə idealist dinlər kimi zəhmətkeş kütlələri cəmiyyətin hakim qüvvələrinin əsarətində saxlamağa yönəli ideoloji vasitələr, müxtəlif çaplı ideoloji silahdır. Materialist dinlərin idealist dinlərlə eyni təyinatla malik olması, özünü hər ikisinin bir millətin, başqa millətləri əsarətə alması üçün ideoloji vasitə, ideoloji silah olmasında da çox aydın biruzə verir.

İnsanlar heyvanlar aləmindən ayrılması prosesində, öz zehni inkişafının aşağı pillələrində olduqları dövrlərdə özlərinin ətraf

mühiti, təbiəti dərk etmək üçün etdikləri cəhdlərin gedişində, təbiətdə baş verən hadisə və prosesləri ancaq inanclar vasitəsilə izah etməyə, əsaslandırmağa cəhd etmişlər. Bu inanclar onlara ibtidai-icma quruluşunun məzmun və mahiyyətinə uyğun olaraq, heç kəsin və heç nəyin, qulu, təhkimlisi, nökeri olmaq öhdəliyi yaratmamış, lakin, onlar, onların həyatlarına təhlükə yaranan təbii proseslərdən, bəzən hansısa vəhşi heyvandan xilas olmaq xatirinə öz aralarından onlara qurban vermək kimi, sadəlövh adət və rituallar da yaratmışlar. İnsanları ilk olaraq quldarlıq və feodalizm quruluşunun mahiyyətinə, məqsədinə uyğun olaraq, elə insnaların özlərinin yaratdığı mifik “allahların” qulu elan edən, idealist dinlər olmuşlar. Bundan bir qədər fərqli olsa da, yəni, kapitalizm quruluşunun ideoloqları öz ideologiyalarını maddi reallıqlar üzərində qursa da, bu reallıqların məzmun və mahiyyətini idealist yozumlarda şərh etməklə heç bir mülkiyyət sahibi olmayan zəhmətkeş insan kütlələrini (proletarları), cəmiyyətdə hökmüran mövqe tutan kapital sahiblərinin **MUZDLU NÖKƏRİ** olmasının qaçılmaz təbii reallıq kimi qələmə verirlər.

Bəşər tarixində hələ ilk inanclar (tanrıçılıq da daxil olmaqla) yarandığı gündən bunlara inanmayan, etiraz edənlərin olduğu təbii haldır. İlk dinlər yarananda da bu dinlərə inanmayanlar, onu qəbul etməyənlər, hətta ona etiraz edib, ona qarşı mübarizə aparanlar yetərincə olmuşdur. Bu, qədim dinlərin mövcud olduqları dövrlərdən bizə gəlib çatan yazılı məlumatlardan da aydın görünür.

Kapitalizm quruluşunun məzmun və mahiyyətinin, yaranmasını zəruri edən materialist dinlərin, eləcə də SSRİ adlanan rus dövlət quldarlığı imperiyası və bu gün də dünyada mövcud olan dövlət quldarlığı və dövlət feodalizmi quruluşuna malik olan Şimali Koreya, Çin, Rusiya kimi dövlətlərin rəsmi ideologiyası olan materialist əsaslı dövlət quldarlığı və dövlət feodalizmi

ideologiyalarını təmsil edən “siyasi partiyalar” (materialist dinlər) böyük insan kütlələrini qul, təhkimli, nökər statusuna məkum edərək vəhşi istismara məruz qoymaqla idarə edirlər. Bəşər tarixində ilk dəfə olaraq Karl Marks və Fridrix Engels dinlərin mahiyyətini yaranmasının real səbəblərini, onları yaradan amilləri müəyyən edib, obyektiv şərhini və dinlərin məhv olaraq bəşəriyyətin həyatından, zəhnindən silinib getməsinin şərtlərini açıqlamışlar.

Karl Marks yazır ki, – “İmansız, avam camaatın allahlərini rədd edən adam deyil, allahlar haqqında avam camaatın rəyinə qoşulan adamdır”. K.Marks. F.Engels. Əsərləri I cild, s.26.

Sonra isə K.Marks dinin insanı başqalarının quluna çevirməsini yunan əsatirinə görə allahlardan od oğurlayıb insanlara verdiyinə görə cəzalanaraq, qayalara zəncirlənən Prometeyin allahların nökeri Germesə dediyl sözlərlə oxuculara çatdırır;

**Yaxşı bil ki, dəyişməzdim çəkdiyim bu əzabları,
Bir qul kimi xidmət edib, itaətkar olmağa mən.
Mənim üçün qayalara zəncirlənib, əzab çəkmək,
Qat-qat xoşdur, Zevsə, bir qul kimi itaət etməkdən.**

Bizə gəlib çatan yazılı mənbələrdə dinlərə qarşı davamlı mübarizə aparan ilk insan kimi, bu sahədə konkret olaraq məlum olan Epikürü, böyük yunan maarifçisi kimi dəyərləndirərək K.Marks dinin obyektiv tənqidinin bəşəriyyət üçün çox önəmli olmasını dəfələrlə öz əsərlərində ısrarla qeyd edərək yazır, – **“Dinin tənqidi, hər bir başqa tənqidin ilk şərtidir... Dini miskinlik eyni zamanda həqiqi dilənçiliyin ifadəsidir və həqiqi dilənçiliyə qarşı etirazdır. Din məzlum məxluqun naləsidir, ürəksiz dünyanın canıdır, cansız vaxtsızlığın ruhudur. Din xalqın tiryəkidir. Xalqın xəyali xoşbəxtliyi olan dini ləğv etmək, xalqın həqiqi xoşbəxtliyinin tələbidir. Öz vəziyyəti haqqında xəyallardan əl çəkmək tələbi, xəyallara ehtiyacı**

olan vəziyyətdən əl çəkmək tələbidir. Demək, dinin tənqid edilməsi əslində, müqəddəs hələsi dindən ibarət olan göz yaşları vadisinin tənqididir”. K.Marks, F.Engels. Əsərləri, I cild, s.399.

Dini köləliyi yaradan amili Fridrix Engels belə izah edir, – “Özünü və öz üzlərinin hamısını onların özlərinin yaratdığı, lakin qarşısı alınmaz bir yabançı qüvvə kimi onlara qarşı duran istehsal vasitələrinin köləliyindən xilas etdikdə, deməli, insan istədiyini təkcə qəlbində tutmaq deyil, habelə ona malik olduqda, yalnız, o zaman dində indiyədək əks edən son yabançı qüvvə yox olacaq. Buunla birlikdə isə dini inikasın özü də yox olacaqdır. Məhz ona görə ki, o zaman əks etdiriləcək bir şey olmayacaqdır”. F.Engels. Anti-Dürinq, s.322. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

Şapur Qasimi

1. “Dini insan yaradır, insanı din yaratmır. Din insanın özünü düşünməsinə və özünü hiss etməsidir ki, o özünü ya hələ axtarıb tapmamış, və ya, özünü təzədən itirmişdir”. Karl Marks. Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidinə dair.
2. “İnsan mücərrəd, dünya xaricində havada yaşayan bir varlıq deyil. İnsan, insan dünyasıdır, dövlətdir, cəmiyyətdir. Dini, yanlış dünyagörüşünü yaradan bu dövlətdir, bu cəmiyyətdir, çünki, onların özü yanlış dünyadır”. *Karl Marks. Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidinə dair.*
3. “Qədim dinlərin məhv olması, qədim dövlətlərin məhvəsinə səbəb olmamışdır, əksinə, qədim dövlətlərin məhv olması, qədim dinlərin məhv olmasına səbəb olmuşdur”. *Karl Marks. K.Marks, F.Engels. Əsərləri, I cild, s.194.*
4. “Din aləmi, real dünyanın ancaq refleksidir. Əmtəə istehsal edənlər cəmiyyəti üçün, xarakterik ictimai istehsal münasibəti bu cəmiyyətdə əməyin məhsulu olan əmtəədən,

yəni dəyərlərdən ibarətdir. Bu cəmiyyətdə ayrı-ayrı xüsusi işlər, bərabər olan insan əməyi kimi bu əşya formasında bir bərabərdə tutulur. Belə bir cəmiyyət üçün dinin ən uyğun forması, mücərrəd adamın ayini ilə və xüsusən protestantizm, deizm və s. kimi özünün müxtəlif burjua baxışları ilə olan xristianlıqdır”. *Karl Marks, Kapital, I cild, s.40. Partnəşr, 1936.*

5. “Texnologiya, insanın təbiətlə olan aktiv münasibətini, insanın həyat vasitələri istehsalının bilavasitə prosesini, nəticə etibarilə isə, insanın həyatının ictimai münasibətlərini və onlardan irəli gələn mənəvi təsəvvürlərini açıb meydana çıxarır. Hətta bu maddi bazisdən mücərrədləşdirilən hər bir din tarixi, tənqidi tarix deyildir. Əlbəttə, qərribə dini təsəvvürlərin yerdəki nüvəsinin təhlili vasitəsilə tapmaq, əksinə, real həyat münasibətlərinin əsaslarından onlara uyğun olan dini formalar çıxarmaqdan daha çox asandır. Sonuncu metod yeganə materialist, buna görə də elmi metoddur”. *Karl Marks. Kapital, I cild, s.40. Partnəşr, 1936.*
6. “Bu surətlə göyün tənqidi, yerin tənqidinə, dinin tənqidi, hüququn tənqidinə, ilahiyyatın tənqidi, siyasətin tənqidinə çevrilir”. *Karl Marks. K.Marks, F. Engels. Əsərləri, I cild, s.400.*
7. “Həqiqi (mövcud – Ş.Q.) dünyanın dini əks etməsi ümumiyyətlə ancaq, adamların gündəlik real həyatının münasibətləri onların öz aralarında və təbiətlə açıq, ağıllı rəbitələrində ifadə edildiyi zaman yox ola bilər. İctimai həyat prosesinin, yəni, istehsalın maddi prosesinin quruluşu mistik, dumanlı örtüyü öz üzərindən ancaq, bu quruluş azad bir surətdə ictimailəşmiş adamların məhsulu olduğu və onların şüurlu, planlı nəzarəti altında olduğu zaman, atmış olar”. *Karl Marks. Kapital, I cild, s.40.*

8. “Məlum bir ölkə yad, yerli allahlar üçün nə kimi şahədirsə, ağıl ölkəsi də ümumiyyətlə allah üçün elə bir şahədir ki, burada onun varlığı bitmiş olur”. *K.Marks. K.Marks, F. Engels. Əsərləri, I cild, s.105.*
9. “Dinin öz-özlüyündə, məzmunu yoxdur və göylə deyil, yerlə yaşayır. Onun nəzəriyyəsi olan təhrif edilmiş yerdəki reallıq məhv edilərsə, din də öz-özlüyündə məhv olur”. *K.Marks. K.Marksın 30.11.1842-ci ildə Ruqeyə yazdığı məktubdan.*
10. “Xristianlığın ictimai prinsipləri, hakim olan və qul edilən siniflərin varlığının zərurətini təbliğ edir və qul edilən sinif üçün mömüncəsinə ancaq bunu arzu edir ki, hakim sinif ona yaxşılıq etsin”. *K.Marks. K.Marks, F. Engels. Əsərləri, V cild, s.173.*
11. “Xristianlığın ictimai prinsipləri, yerdə edilən bütün alçaqlıqlar üçün konsvistoriya məşvərətçisinin vəd etdiyi mükafatı göyə köçürür, bununla da bu alçaqlıqların yer üzündə davam etməsini təmizə çıxarır”. *K.Marks. K.Marks, F. Engels. Əsərləri, V cild, s.175.*
12. Din, tiryək kimi insnaların ağrılarını müvəqqəti olaraq yüngülləşdirir. *Karl Marks.*
13. “Xristianlığın ictimai prinsipləri qorxaqlığı, öz-özünə nifrət etməyi, öz-özünü alçaltmağı, tabe olmağı, mütiliyi, bir sözlə avam və cahillərin bütün sifətlərini olduqca tərəif edir, lakin özü ilə bəşəriyyətin tör-töküntüsü kimi rəftar edilməsini istəməyən proletariat üçün cəsəət özünü tanıma, iftixar və müstəqil olmaq hissi çörəkdən daha mühümdür. *K.Marks. Reyn şərhçisinin “kommunizmi məqaləsi”. K.Marks, F.Engels. Əsərləri. V cild, s.173*
14. Xristianlığın ictimai prinsipləri üzərində hiyləgərlik və riyakarlıq damğası vardır...” *K.Marks. K.Marks, F. Engels. Əsərləri, V cild, s.174.*

15. “Zahiri cəhətdən tam müqəddəs görünən bir tülkü, and içməkdən qorxur, lakin şeytan kimi yalan danışmaqdan çəkinmir. Pəhriz saxlamış kimi görünür və dindarcasına baxır və dua oxumayınca bir günah iş tutmur”. *K.Marks. Kapital, I cild, s.184.*
16. “Müəyyən qohum xalqlarından hər biri üçün əsasən ümumi olan ibtidai dini təsəvvürlər, həmin qruplar bölündükdən sonra hər bir ayrıca xalqda, bu xalqa qismət olmuş həyat şəraitindən asılı olaraq xüsusi bir şəkildə inkişaf edir. Bu cür xalq qruplarının bir qismində, məsələn, ari qrupunda (Hind-Avropa qrupu deyilən qrupu) dini təsəvvürlərin inkişaf prosesi, müqayisəli mifologiya tərəfindən əsaslı surətdə tədqiq edilmişdir. Hər bir ayrıca xalqın bu yolla yaradılmış allahları, milli allahlar olmuş və bu allahların hakimiyyəti, onların qoruduğu milli ərazinin hüdudlarından kənara çıxmamışdır”. *F.Engels. Lyudviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.399.*
17. “Bütün bu allahlar insanların təsəvvüründə ancaq, onları yaradan millət yaşadığı müddətdə davam etmiş və bu millət məhv olanda onunla birlikdə yox olmuşdur... Köhnə milli allahlar yıxılmışdır, hətta Roma şəhərinin dar ölçüsü ilə biçilmiş Roma allahları da bu aqibətdən yaxalarını qurtara bilməmişlər”. *F.Engels. Lyudviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.399.*
18. “Orta əsrlərdə feodalizm inkişaf etdiyi dərəcədə xristianlıq da ona uyğun olan və feodalizm ierarxiyası əsasında qurulan bir din şəklini alırdı. Bürgərlər möhkəmləndikdən sonra isə, feodal katolisizminə əks olaraq... protestant bədəti inkişaf etdi. Orta əsrlərdə bütün başqa ideologiya forma-

ları; fəlsəfə, siyasət və hüquqşünaslıq ilahiyyatla birləşdirilib onun bölmələrinə çevrilmişdi. Bunun nəticəsində hər bir ictimai və siyasi hərəkət dini şəkil almalı olurdu. Kütlələrin hissiyyatına ancaq dini qida verilmişdi. Buna görə də, coşqun bir hərəkət doğurmaq üçün, bu kütlələrin öz mənafəini din libası geydirilmiş şəkildə ona təqdim etmək lazım idi”. *F.Engels. Lyudviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.400.*

19. “Din bir dəfə meydana gəldikdən sonra, qabaqkı zamanələrdən irs aldığı müəyyən təsəvvürlər ehtiyatını həmişə mühafizə edir. Çünki, ümumiyyətlə bütün ideologiya sahələrində ənənə çox böyük mühafizəkar bir qüvvədir. Lakin, bu təsəvvürlər ehtiyatında əmələ gələn dəyişikliklər həmin dəyişiklikləri əmələ gətirən insanların sinfi, deməli, iqtisadi münasibətlərindən irəli gəlir”. *F.Engels. Lyudviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. K.Marks, F.Engels. İki cildlik seçilmiş əsərləri, II cild, s.401.*
20. “Din özünün, istifadə üçün yararlı olan və hər şeyə uyğunlaşa bilən bu şəkildə, insanların onlara hökmranlıq edən yabançı təbiət və cəmiyyət qüvvələrinə münasibətinin bilavasitə, yəni, emosional forması olaraq, o vaxta qədər davam edə bilər ki, insanlar fələn həmin qüvvələrin hökmürlükləri altındadırlar. Lakin biz artıq dəfələrlə gördük ki, müasir burjua cəmiyyətində insanların özlərinin yaratdıqları iqtisadi münasibətlər, onların özlərinin istehsal etdikləri istehsal vasitələri yabançı bir qüvvə kimi onlara hökmürlüklər edir. Deməli, gerçəkliyin dini inikasının əsil əsası yenə də mövcuddur”. *F. Engels. Anti-Dürinq. Azərənşər, 1967, s.364.*

21. “Təkcə idrak, hətta burjua siyasi iqtisadının idrakından daha irəlilərə və dərinlərə getsə də, ictimai qüvvələri cəmiyyətin hökmüranlığına tabe etmək üçün kifayət deyildir. Bundan ötrü, hər şeydən əvvəl, ictimai fəaliyyət lazımdır. Bu fəaliyyət baş verdikdə, cəmiyyət istehsal vasitələrinin bütün məcmusu öz əlinə alıb, bunları plana uyğun surətdə idarə etdikdə, bu yolla özünü və öz üzvlərinin hamısını onların özlərinin yaratdığı, lakin qarşısı alınmaz bir yabançı qüvvə kimi onlara qarşı duran istehsal vasitələrinin köləliyindən xilas etdikdə, deməli, insan istədiyini təkcə qəlbində tutmaq deyil, habelə ona malik olduqda, yalnız o zaman dində indiyədək əks edən son yabançı qüvvə yox olacaq. Bununla birlikdə isə, dini inikasin özü də yox olacaqdır. Məhz ona görə ki, o zaman əks etdiriləcək bir şey olmayacaqdır”. *Fridrix Engels. Anti-Dürinq. Azərnəşr, 1967, s.367.*
22. “Əgər Tanrımız türkcə bilmirsə, o həqiqətdə Tanrı deyil. Əgər türkcə bildiyi halda ərəbcə danışarsa, o sadəcə ərəblərin tanrısıdır. Hülakü xan 1217-1265.
23. Dünyada hər canlı başa salmaq mümkündür. Məhəmməd və onun törəmələrini, əsla!” *Hülakü xan. 1217-1265. Çingiz xanın nəvəsi.*
24. “Əxlaqsız bir ərəbin dini görüşlərindən yaranan islam artıq ölmüşdür. Bəlkə islam, səhradakı köçəri ərəb qəbilələrinə uyğun ola bilər. Ancaq, inkişafda olan, modern bir ölkə üçün yararlı deyil. Dinə ehtiyac duyan bir rəhbər qorxaqdır. Heç bir qorxaq, rəhbər olmamalıdır. Quran ərəb oğlu Məhəmmədin uydurduğu bir sərəməlikdir.
25. Cəhalətin yenilməsi zəruri olan ən böyük düşməndir. Sizə səslənirəm, unutmayın ki, ən böyük savaş, cəhalətə və geriliyə qarşı olunan savaşdır. *M.K.Atatürk.*

26. Türklər ərəblərin dinini qəbul etməkdən əvvəl böyük bir millət idi. Ərəb dinini qəbul etdikdən sonra türk millətinin milli rabitəsi öləzidi. Milli hissləri və həyəcanı keyləşdi. *M.K.Atatürk*.
27. Biz 20-ci əsrdə texnologiyalar dövründə yaşayırıq. Əncir və zeytun haqqında danışan kitabdakıların arxasınca gedə bilmərik. Mustafa Kamal Paşa Atatürk”.
28. “Min dualar qıldım xalığın dərgahına, duadan hasil olmaz muradım mən duanı neylərəm”. *Məhəmməd Füzuli*.
29. “İndi naxoşdur, milləti islam,
Ona lazımdır, eyləmək əncam.
Dərdimizdir, bu dərdi – nadanlıq,
Ki, tutubdur bizi, pərişanlıq. *Seyid Əzim Şirvani*

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get əhli-ürfan ol.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kəsin elmi var, o insandır. *Seyid Əzim Şirvani*

30. Hər vilayətdə var, beş-on kəsabə,
Əlli min seyyidü, axund, tələbə.
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamısının sözləri, tamam yalan.
Əlli min süxtə, əlli min sail,
Əlli min, hoqqabazi – naqabil.
Hamısının fikri xalqı soymaqdır,
Quru yerdə, bu xalqı qoymaqdır. *Seyid Əzim Şirvani*
31. Zahida ol sənəmin zülfi-çəlipasına bax,
Aç bəsirət gözünü nərgizi – şəhlasına bax.
Ayeyi-xəmr oxur, nəfini inkar qılır,
Tutduğu felini gör, verdiyi mənasına bax.

Cənnətə getdi və ya, düzəxə mürdə, nə qəmin,
İrsinə dik gözünü, külçəvi halvasına bax.
İstəyir cənnəti zahid, bu qədər hiylə ilə,
Əbləhin fikrini gör, dildə təmənnasına bax.
Dili-divanə sevər can tək, o zülfi-siyahı,
Başının şurini gör, eşqdə sevdasına bax.
Sanma bu seyyidi sən, əhli-cəhənnəm, vaiz,
Neyləyirsən əməlin, dildə təmənnasına bax.” *Seyid Əzim*

Şirvani.

32. Zər-zibə içində alışıb, yanır,
Sərdabə, döşəmə, tavan sərəsər.

Neçə yüz ildir ki, burda saxlanır,
İmamın adına gələn nəzirlər.

Bu büsat, bu cəlal kimin üçündür?
Bayırda əl açıb, dilənir millət.

Ey imam övladı, de, bu nə gündür?
Məsciddə var dövlət, küçədə zillət.

İmam üçün gələn, bu dövlət bu zər,
Nə verdi imama yalvaranlara?

Yerə endirmədi bir tikə, göylər,
Yerə gecə-gündüz baş vuranlara.

Dünyanın qəribə təzadları var,
Aclardan, toxlara düşərmiş nəzir.

Daş-qaş içindədir ölü imamlar,

Diri övladları lüt-üryan gəzir. *Bəxtiyar Vahabzadə*.

33. “Qardaş bu İran nəmənə şeydirsə aftabasını əlinə alıb, Arazı keçən, gəlib bizə din dərsi verməyə çalışır. Amma, dərindən baxanda görürsən ki, bu zatların hamısı dələduz, fırıldaqçı, yapışmış molla zəlilləridir”. *Cəlil Məmmədqu-luzadə*.
34. “Din ən sərfəli ticarətdir. Sərmayəsi yalan, müştərisi cahildir. *Əziz Nesin*.
35. İslam dini, türklərin başına gəlmiş ən böyük tarixi fəlakətdir. *Əziz Nesin*.
36. Tarixdə türklərə edilən ən böyük pislik, onların zorla müsəlman edilmələri, dünyaya edilən ən böyük pislik isə, türklərin islamı yaymasıdır”. *Əziz Nesin. Yazıçı*.
37. “Dinin yaranması və mövcudluğunun birinci psixoloji səbəbi ölüm qorxusudur. Bu qorxunu axirət, ruh, cənnət kimi vədlər azaldır, bəzilərini isə tamamilə rahatladır”. *Nə-sib Nəsibli. Professor*.
38. “Türk – islam sintezi imperializmin qurğusudur. Din özül-lü Turan ola bilməz”. *Yusif Akçura*.
39. “Ülgüçülük, Türklük üçün savaşımaq; şərtlər nə qədər imkansız, düşmən nə qədər qancıq, dost nə qədər qəhbə və hədəf nə qədər olumsuz olursa olsun, savaşımaq, savaşımaq, savaşımaqdır”. *Necdet Sevinc*.
40. “Cəhənnəmlilərin suçu seks və içki idi. Cənnətdəkilərin mükafatı da seks və içki... Gələcəkdəkilər bizim saflığımızıza gülürlər... Sən anlayırsanmı? Mən anlamıram!” *Sadiq Hidayət*.
41. “Türk ulusunun ən böyük yanlışlığı ərəb mədəniyyətini din zənn etməsidir”. *Əziz Səncər*.

42. “Mənə aydın deyi ki, niyə kafir xəstələnəndə allahın qəzəbi, mömün xəstələnəndə allahın imtahanı olur”. *Əhməd Kəsrəvi*.
43. “İslam, müsəlman edilmişlərin, ümumiyyətlə, din dindarların düşüncə noxtasıdır. *Məmmədxan Əzizxanlı. Prokuror*.
44. Dünyəvi dövlətdə dinlə bağlı hər hansı olayın, bayramın rəsmən qeyd edilməsi, cəhalətə xidmət, dünyəviliyə sayqısızlıq, Anayasaya xəyanət, deməli, cinayətdir. *Məmmədxan Əzizxanlı. Prokuror*.
45. Əgər yurdumuzda cəhalət yayan məscidlər, pirlər əvəzinə inkişaf yaradan məktəblər, elm, mədəniyyət ocaqları tikilsəydi, indi biz belə acınacaqlı gündə yox, ən azı inkişaf etmiş Avropa günündə olardıq. *Məmmədxan Əzizxanlı. Prokuror*.
46. Din palan kimidir. Zehnini onunla qandallasan, üstünə istənilən qədər cəhalət yükü çatmaq olar. *Məmmədxan Əzizxanlı. Prokuror*.
47. Axmaqlığa, o cümlədən dinə hörmətlə yanaşmağın özü, ən böyük axmaqlılıqdır”. *Məmmədxan Əzizxanlı. Prokuror*.
48. “Biz islamla heç nə qazanmadıq, itirdiyimiz isə, mənliyimiz, milliliyimiz, kimliyimiz oldu”. *Etibar Bayramlı*.
49. “Görüm hər tutanda kəndi şəhəri,
Fatehlər bu dəmdə nə görüb axı?
Nənəmin allahı min ildən bəri,
Nənəmin yurduna nə verib axı?” *Məmməd Araz, şair*.
50. “Mollaya doğrunu göstərmək üçün,
Elmdən danışib, inandırardım.
Sanki, kor adamın görməyi üçün,
Qaranlıq otaqda şam yandırardım. *İbrahim Xudai. Satirik şair. Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadənin mənəvi varisi*

51. Əgər var olsaydı, siz deyən allah,
Cahillik olardı, ən böyük dərdi.
Məntiqlə düşünən, bir allahsız,ı,
Min cahil dindardan, artıq sevərdi. *İbrahim Xudai.*
52. Allah mənə heç zərrə ədalətli görünmür,
Ruhən uca, məntiqdə, kəramətli görünmür.
Gər dörd kitabın dördü də allahdan əsərdir,
Lider Quran olsun, bu, qənaətli görünmür.
Quran, kişi üçün, qadını torpaq buyurmuş,
Hardan əkəcəksən ək, bu hikmətli görünmür.
Əvvəl din azadlığı var, söyləyir, ancaq,
Kafirləri öldür deyir, ibrətli görünmür.
Al haqqını! Yox, haqqını alma! Təki, sağ qal,
Haqsızlığa susmaq da, cəsarətli görünmür.
Elm allaha məxsusdur, və Şərq elmini gördük,
Qərb elminə nisbətdə, fərasətli görünmür.
İsrailə lənət deməyin, söhbəti məlum,
Kim arif olur, islama hörmətli görünmür.
Elan eləyib içkini murdar, iti murdar,
Heç it qədər, molla sədaqətli görünmür.
İbrahimə məlumdur, oyunlar və gedişlər,
Vicdan kimi, heç bir şey, ədalətli görünmür. *İbrahim Xu-*
dai.
53. Dünyada nə qədər gözəllik varsa,
Allahın adına yazılır, nədən?
Nə çirkin əməl var, amma söylərik,
İblisdir, şeytandır, onu törədən.
Bəs çirkin əməlin kökü hardadır?
Yaradıb şeytanı, iblisi Allah.
Şeytan da, iblis də, günahkardırsa,

Günahın banisi, deyilmi, Allah? *İbrahim Xudai.*

54. Yüz qadını, bir sigəyə bənd edən,
Gəl, doymayan, allahsızdır, yoxsa mən?
Yaratdığın, cəhənnəmdə yandıran,
Allah özü, Allahsızdır, yoxsa mən? *İbrahim Xudai.*
55. Elə sev, boranı, ayazı qarı,
Yetimi isidən, küləyə dönsün.
Qüsursuz “Allahı” sevməyə nə var,
Elə sev şeytanı, mələyə dönsün”. *İbrahim Xudayi. Gənc şair.*
56. “Zahid çalışır yıxmağa, meyxaə binasın,
Məscid qalacaq, əksinə viranə, tələsmə”. *Əliağa Vahid. Qəzəlxan.*
57. “İtalyanı imansız, ingilisi Quransız,
Bizə iynə verməsə, qalacağıq tumansız”. *Mirzəli Möcüz.*
58. “1992-ci ildən bəri Bakı Dövlət Universitetində Konstitusiyaya zidd olaraq, ilahiyyət fakültəsi vardı. Din dövlətdən ayrılır, ona görə də bizim universitetlərdə belə bir fakültə ola bilməzdi. Mən dəfələrlə buna qarşı çıxmışam. Orada beş minə yaxın tələbə təhsil almışdı, amma nəticə etibarı ilə dövlət onların heç birini işlə təmin edə bilmədi. Qaldılar ortada”. *Rəfiq Əliyev. Professor.*
59. “İsus öldükdən sonra Romadakı siyasətçilər çox tez başa düşdülər ki, ondan xalqı idarə etmək üçün istifadə etmək olar və onu allah dərəcəsinə qaldırdılar”. *Napoleon Bonapart. Fransanın imperatoru.*
60. “Mən var ikən ölüm yoxdur. Ölüm var ikən mən yoxam. O halda qorxmalı nə var?” *Epikur. Filosof (342-271).*

61. “Dindarlıq, qəlb üçün tiryəkdir. O az mindarda qəbul edildikdə gümrahlaşdırır, canlandırır və dayaq olur. Həddən artıq dozada isə, yuxuya verir və ya ağılsızlığa gətirib çıxarır”. *Jan-Jak Russo*.
62. “Dini kitabları oxuyub anlamayanlar, cahil dindar, anlayanlar isə kamil ateist olur. *Nikola Tesla*.
63. O qədər cahilsiniz ki, dininiz var deyə, əxlaqa ehtiyac qalmadığını düşünürsünüz”. *Nikola Tesla*.
64. “Sənə cənnət vəd edib, yoxsulluğa aparanların həyatına bir bax, görəcəksən ki, onlar bu dünyada cənnəti yaşayırlar”. *Viktor Hüqo*.
65. “Dinlər azlığın hiyləsi, çoxluğun qorxusudur. *Stendal*.
66. Allahın günahlarını, yalnız onun yoxluğu yuya bilər”. *Stendal*.
67. “Sadəcə olaraq sağlam düşüncə səbəbindən mən heç bir tanrıya inanmıram. *Çarli Çaplin*.
68. Əgər mən peyğəmbər olsaydım, nə insanları cəhənnəmlə qorxudar, nə də onlara cənnət vəd etməzdim. Onlara sadəcə düşünməyi, insan olmağı öyrədərdim”. *Çarli Çaplin*.
69. “Əgər dünyada bir uşaq acdırsa, deməli, tanrı yoxdur. *Fyodor Dostoyevski*.
70. Bu dünyada həqiqəti deməkdən daha çətin və yalan danışmaqdan daha asan heç nə yoxdur”. *Fyodor Dostoyevski*.
71. “İnançlı olmaq düşünməkdən asan olduğu üçün, dindarların sayı elm adamlarından çoxdur. *Betrand Rassel*.
72. Çoxluğun bir fikrə inanması, bu fikrin doğruluğuna dəlalət etməz. Bəşəriyyətin əksər hissəsi cahil olduğundan, hamı tərəfindən qəbul edilən fikrin yanlış olmaq ehtimalı daha çoxdur. *Betrand Rassel*.
73. Din insan aqlının köhnəliyindən miras qalmışdır. Elm və məntiq üstün tutulduqca, dinlər məhv olub gedəcəklər”. *Betrand Rassel*.

74. “Allah yaxşı şeydir, tutarlı bir sübut olmayanda, ona istinad etməklə, vəziyyətdən çıxmaq olur. *Uinston Çorçill*.”
75. Türklərə üç mühüm şeyi unutdurduq. 1. Tarixlərini. 2. Gerçək qəhrəmanlıqlarını. 3. Osmanlını yıxan ingilisləri. *Uinston Çorçill*.
76. Türkləri savaşıaraq ordu və silah vasitəsilə məğlub edə bilməzsiniz. Türklərin, sadəcə din adamlarını ələ keçirib, onlarla iş görün. Onlar zətən dövləti yıxarlar”. *Uinston Çorçill*.
77. “İnsan nə vaxt kamil olacaq? Sonuncu kilsənin daşı, sonuncu dindarın başına düşəndə. (Məscidin daşı ilə birlikdə – Ş.Q.)”. *Emil Zolya*.
78. “Dindarların hamısı axmaq deyil... Amma axmaqların hamısı dindardır”. *Con Stüart*.
79. “Əgər bir gün kasıblar cənnətin olmadığını öyrənsə, biz bu dünyanı idarə edə bilməyəcəyik”. *Lord Yakob Rotşild*.
80. “Dindarlığınızı tanrıya göstərin, mənə insanlığınız lazımdır. *Fridrix Nitşe*.”
81. Kamil insanın dinə ehtiyacı yoxdur. Bütün dinlər bir yığın zibildən başqa bir şey deyil. *Fridrix Nitşe*.
82. İndiyə qədər hələ heç bir din nə çox, nə qismən, nə doqmatik, nə də alleqorik olaraq heç bir həqiqəti təmsil etməyib. *Fridrix Nitşe*.
83. Hər bir din, qorxu və ehtiyac içində olanların ağıl və dərkənlərinin aldanması nəticəsində yaranıb. *Fridrix Nitşe*.
84. Varlılar cahil kasıblara, Allahdan kömək istəməkdən başqa, heç nə vermədilər”. *Fridrix Nitşe*.
85. “Din ilk dələduzun, ilk axmaqla qarşılaşdığı gün icad edildi. *Mark Tven*.”
86. İnsan bütün canlılar arasında yeganə varlıqdır ki, cənnətə gedə bilmək üçün, bu gözəl dünyanı cəhənnəmə çevirməyi gözə alıb. *Mark Tven*.

87. Biz heç özümüzə fərli-başlı Allah yaratmağı da bacarmadıq. İnsan düşünmə qabliyyətinə malikdir. Amma dinə gəldikdə bu qabliyyətindən istifadə edə bilmir”. *Mark Tven*.
88. “Müsəlman ölkələrində demokratiya və dünyəvilik olmasına imkan verməyin. Başlarında duran çobanı ələ alınca ölkəni biz idarə edəcəyik. Bu istiqamətdə tədbirlər görməyə məcburuq”. *Riçard Nikson. ABŞ prezidenti*.
89. “Əgər bir din bütün insanları öz doktrinasını qəbul etməyə məcbur edirsə, o din zülmə çevrilir. *Rabindranat Taqor*
90. Din kütlə üçün həqiqət, dövlət üçün siyasət, dini idarə edənlər üçün ticarət, aqillər üçün cəhalətdir”. *Rabindranat Taqor*
91. “Din yaygın bir ruh xəstəliyidir”. *Ziqmund Freyd*.
92. “İnanc dinin təməlidir, müasir dövrümüzdə isə, hər bir din hürəfatın kobud və ibtidai formasıdır. Hürəfata inanmaq, əsası olmayan biliklərə inanmaq deməkdir. Elm isə, işığın qaranlıqla mübarizəsi kimi, hürəfatla mübarizə aparır”. *Dmitri Mendeleyev, 1834-1907*.
93. “Alın yazısına inanan ən qatı dindar da, yolu keçərkən avtomobildən qorunmaq üçün, sola, sağa baxır”. *Riçard Davkins*.
94. “Kafirlərin icad və istehsal etdiyi şeylərlə rahat yaşayırlar, sonra da kafirləri pisləyirlər”. *Şeyx Li*.
95. “Hər kəs, kim ciddi olaraq, din və onun misilsiz əxlaqlı və mənəvi olmağı haqqında düşünərsə, kim dinin üstün və çatışmayan cəhətlərini şüurlu araşdırarsa, əmin olar ki, din və din əxlaqı, mənəviyyəti insanlığa ziyankarlıq, xatakarlıq, bəla gətirir. Və hər ehtimala qarşı, insan təbiətinə və mənəviyyətinə ziddir. *Pol Qolbax*.
96. Rədd olsun ağıl, dərrakə və idrak! Dinin əsası, təməli, mahiyyəti və məqsədi budur”. *Pol Anri Tiri Qolbax*.

97. “Cəhənnəmdə heç kim yoxdur. Bütün şeytanlar buradadır”. *Şekspir*.
98. “Din insan ləyaqətini təhqir edir. Din mövcud olsa da, olmasa da, yaxşı adamlar yaxşılıq, yaman adamlar yamanlıq edəcəklər. Amma yaxşı adamların məcburən yamanlıq, pislik, şər və ziyanlılıq etməsinə səbəb dindir”. *Stiven Vaynberq*.
99. “Fəlsəfə və təbabət insanı heyvanlar içində ən şüurlu etdi. Falçılıq və Astrologiya isə ən ağılsız. Din, hurafat, despotizm, bədbəxtlikdir”. *Diagen Sinopsiky*.
100. “Allah – Boq sözü, mənim üçün insanın iradəsinin zəifliyinin məhsuludur. Bibliya (İncil) isə, mənə, uşaq nağılına bənzəyən əfsanələrin yığcamlığını xatırladır. Və heç kim, heç nə, məni bu fikrimdən döndərə bilməz. *Albert Eynşteyn*.”
101. Mən həm mükafatlandıran, həm cəzalandıran allaha inanmıram. Məqsədləri insan məqsədləri ilə eyni olan allaha inanmıram. Ruhun yaşamasına və mövcudluğuna inanmıram. Yalnız iradəsi zəif və savadsızlar, qorxu və ehtiyac içində belə inam yaradıblar”. *Albert Eynşteyn*.
102. “Din bir korun qaranlıq bir otaqda olmayan qara pişiyi axtarıb, taparaq sevinməsidir”. *Henri Van de Velde*.
103. “Ağ adamlar əllərində Bibiliya (İncil) kitabı gələndə, bizim əlimizdə öz torpaqlarımız var idi. Bizə dua etməyi öyrədəndən sonra, bizim əlimizdə Bibliya kitabı, onların əlində isə torpaqlarımız oldu”. *Djomo Keniata*.
104. “Ağlı olanın dini olmaz. Dini olanın ağılı olmaz”. *Əbdül əl-Maarri. Ərəb filosofu*.
105. “Din cahillər üçün möhtəşəm bir şeydir. Siyasətçilər ondan bacarıqla istifadə edir”. *Tit Lükresiy*.

106. “Bizim (yəni, İranın molla rejiminin – Ş.Q.) xətalarımız İsrail, ABŞ və şah rejimi də daxil olmaqla, pis adlandırdığımız rejimlərin səhvlərindən daha çoxdur. Xalqımıza yaşatdığımız müsibətlərin heç birini onlar etməyib. Suriyada beş yüz min insan ölüb, bunda bizim də payımız var. Yəməndə yeddi ildir davam edən müharibədə biz də iştirak edirik. Müsəlmanlara qarşı qətliaamlar törətmişik. Bu da o deməkdir ki, müsəlmanları öldürməkdə İsraili keçmişik”. *Faizə Haşimi-Rəfsəncani. “Əl-Monitora” müsahibəsi.*
107. “Bir əlimdə qədəh, birində Quran,
Nə mütləq kafirəm, nə də müsəlman.
Məndən Məhəmmədə yetirin salam,
Ədəblə, baş əyimb, deyir ki, Xəyyam,
Soruşur, nədəndir şəriətində,
Turş ayran halaldır, şirin mey haram?” *Ömər Xəyyam.*
108. “Acınız meyxanələri, gecə-gündüz, bir də,
Ki, bütün məscid ilə mədrəsədən zar oldum.
Zahidin paltarını mən soyunub, tərk etdim,
Bənzədim pire-xərabətiyə, huşyar oldum. *Ruhulla Homeyni “Badehi-eşq”. Qəzəllər külliyatından.*
109. Tehranın, ali dini lider vəzifəsinə varis olan ayətullah Hüseynəli Müntəziri, bakirə olduğu və bu qızların edam edilməsinin şəriət qaydalarına zidd oldutunu dedikdə, Ruhulla Homeynidən **“Əvvəl zorlayın, sonra edam edin, olsun şəriətə uyğun”** cavabını alır”. Tehran molla rejiminin banisi *Ruhulla Homeyni.*
110. “Önemli olan müsəlmanlar, islam və ya ərəblər deyil, necə olsa onları pula səcdə etdirəcəyik. Önemli olan Türklər və Türklükdür. Bu milləti yer üzündən silmədikcə məsələ həll edilməyəcək. Bundan sonra yer üzündə qurulacaq heç bir dövlətə “Türk” adı və millətinə “Türk milləti” adının

verilməməsi, yeganə məqsədimizdir”. “*Vatikan adına 86. Papa. 86 – İnokent XI (1676-1689).*

111. “Mən orada (yəni, Ermənistanda – Ş.Q.) olsaydım, onların (yəni, Xocalı soyqırımını törədənlərin – Ş.Q.) əllərindən öpərdim”. *Roma Papası.*
112. “Mənim kilsəm, bu ərazilərdə katoliklərin hüquqları və həyatını müdafiə etmək, qorumaq, eləcə də Ermənistanda və “Dağlıq Qarabağda” hamı üçün icbari olan dini azadlıq məsələsini də qoymaq istəyir”. *Katolik Patriarxı Rafael Bedros.*
113. “Biz İncili, kasıblar arasında qayda-qanunu təmin etmək üçün, yükün ağırlığından zingildəyən heyvanları sakitləşdirən dozalı tiryək kimi istifadə etmişik”. *Çarlz Kinqsli. Yazıçı və din xadimi. Xristian sosializmi nəzəriyyəsinin banisi.*
114. “Eçmiadzin monastırı dini mərkəzdən çox, siyasi iğtişəşlər mərkəzidir”. *Baron de Brayn. Fransız alimi.*
115. “Dünyada elə bir yaşayış yeri yoxdur ki, dini düşüncələr arasındakı fərqə görə, qan su yerinə axmasın”. *Deni Didro.*
116. “Müsəlmanlar! Keçi ayaqlarıyla və qıldan qayrılma ayaq-qabılar geyən, qulaqları çəkiclə əzilmiş kimi düz olan, kiçik gözlü, kilitli qalxan üzlü, burunları yastı türklərlə savaşmadıqca qiyamət qopmayacaq”. *GİGTV, sunnah.com, 54 və Əl-Buxari, 2928, kitab 56, hədis 141, kitab 52, hədis 179. Müsəlmanların türklərlə savaş babı.*
117. “Allah istəsəydi bir-birini öldürməzdilər onlardan sonra gələnlər nəsillər. Ancaq dilədiyini eləyər Allah. Yaratdıqlarının üstündədi Allahın gözü. Onu nə mürğü tutar, nə yuxu”. *Quran. Bəqərə surəsi.*
118. “Osman məhz təsdiq etdiyi kitabı, yəni, Ömər ibn əl-Xəttabın məsləhəti ilə Məhəmmədin ölümündən sonra, onun

şəxsi katibi olmuş Zeyd ibn Zabitə həvalə edilərək hazırlanmış Quranı oxuduğu zaman, Məhəmmədin əmisi oğlu və kürəkəni Əlinin adamları tərəfindən öldürüldükdən sonra, Əli 656-661-cı ilə qədər xəlifəlik etmişdir”. *Əbül-həsən Əli əl-Məsudi. Ərəblərin Herodotu sayılan, ərəb tarixçisi.*

119. “İnsanlar dini iki səbəbdən qəbul edirlər. Fəlsəfi düşüncəsinin kasadlığından və ya iradəsinin zəifliyindən. Dindən öz şəxsi məqsədi və mənafeyi üçün istifadə edənlər isə, dini qəbul etdiklərini, ancaq imitasiya edirlər. *Şapur Qasimi.*
120. Dindar, insanlşarın şəxsi maraq və mənafeyinə uyğun gəlmədikdə, fürsət olduqca dini ehkamlara və rituallara riayət etməməsi, insanın zehmində dinin mövcudluğunun həyatdakı reallıqdan bilavasitə asılı olduğunu sübut edir. *Şapur Qasimi.*
121. Allah, dindarın başına keçirilən noxta, peyğəmbər onun belinə qoyulan palan, din ona yüklənən öhdəlik yükü, imamlar isə, dindar ölənə qədər onun noxtasından tutub, onu istismar edənlərdir. *Şapur Qasimi.*
122. Din əsaslı Turan dövlətinin qurulması, nəticə etibarilə türk millətinin mövcudluğunun yer üzündən silinməsi deməkdir. Türk millətinin ideologiyası ancaq elm olub, Turan dövləti elmi əsaslarda qurularaq idarə edildiyi halda, türk milləti və onun dövləti mövcud olub, daim inkişaf edə bilər”. *Şapur Qasimi. Türk iqtisadçı.*
123. Əlhəzər! Ruhaniləri siyasətə qatmayın. *Məmməd Əmin Rəsulzadə.*
124. Roma Papası Aleksandr VI Borçıyanın ailə üzvləri və yaxınları katoliklər aləmində qətl, satqınlıq, mənəvi əxlaqsızlığın bütün formalarında böyük günah sahibi olduqları məlumdur.

125. Dördüncü səlib yürüşü Roma Papasının göstərişi ilə 200 minlik qoşunla Misirə, İisusun qəbri təhqir edilib, bəhanəsilə hücum etmək əvəzinə, 1199-cu ildə Papaya tabe olmaq istəməyən pravoslavlara qarşı yönəldi.
126. Dinə inananlar, onu kəsməyə hazırlaşan qəssabın bıçağını yalayan axmaq danaya bənzəyər. Karl Marks.
127. Tarixdə cəngavərliyi, müsbət xüsusiyyətləri ilə bütün millətlərdən fərqlənib, min illər boyu dünyada hökmüranlıq etmiş türkün parçalanıb elmi-texniki inkişafdan geri qalmasının əsas səbəbi ona hiylə və zor ilə dinlərin qəbul etdirilməsidir. *Şapur Qasimi*.
128. Daim cəhalət və cahil istehsal edən məscidlərin tikilib, çoxaldılması, şüurlu və məqsədyönlü şəkildə ölkəmizdə bu gün azlıq təşkil edən cahilləri, böyüməkdə olan nəslimizi cahillərə çevirməklə, gələcəkdə cahilləri mütləq çoxluğa çevirməyi hədəfləyir. *Şapur Qasimi*.
129. Dinin yaranmasından əvvəl ibtidai – icma dövründə müxtəlif inanclar yaranıb. Bu inanclar ibtidai-icma quruluşunun mahiyyəti kimi insanlara kiməsə qul olmaq öhdəliyi aşılamayıb. *Şapur Qasimi*.
130. Feodalizmdə DİN artıq dövlətin hətta inzibati strukturunu yönləndirən ideoloji, hüquqi strukturuna çevrilir. Bu din vastəsilə inzibati azadlıq verilmiş təhkimlinin zehni ilə yanaşı ona verilmiş inzibati azadlığı hüquqi cəhətdən qandallamaq zərurətindən irəli gəlib. *Şapur Qasimi*.
131. Kapitalizm quruluşunu dini qaydalarda idarə etməyin mümkün olmadığından dini dövlətdən ayırsalar da, dinə təşkilati mövcudluq hüququ verilir. Din, əməyinə də inzibati azadlıq verilmiş, lakin maddi cəhətdən bu azadlığı təmin edilməmiş kasıb təbəqənin maddi ehtiyacından əlavə, kütlənin şüur səviyyəsi aşağı olan, maddi, yəni, dünyəi əsaslı dinlər olan “siyasi partiyaların” çevrəsindən kənar

qalan kəsimini ideoloji cəhətdən qandallamaq, başqa milli dövlətləri dinin mənəşəsində saxlamaqla, onları inkişafdan geri qoyaraq, üzərlərində hegemonluq etmək vasitəsi kimi istifadə olunur. *Şapur Qasimi*.

132. Tanrı var ilə – tanrı yoxdur arasındakı çətin yolu, yalnız ən ağıllı adamlar gedə bilir. *Anton Çexov*.
133. Ey könül məscid yolun tərk et, rahi – meyxanə tut,
Tutma əldə zahidin təsbehin, peymanə tut.
Zahidü məscid təmənnasın çox etmə, ey könül,
Zahidi bir cünd bil, həm məscidi viranə tut.
Girmə sən məscidlərə, namərd zahidlər kimi,
Seyyida, mexanədə, peymanını mərdanə tut. *Seyid Əzim Şirvani*.
134. Sinay yarımadasında, müsəlman dövlətlərinin düz ortasında 14 əsrdən çoxdur ki, Müqəddəs Yekaterina pravoslav monastırı durur. Bu günədək bir dəfə olsa da bu monastır dağıldılmayıb, qarət edilməyib, hücumla məruz qalmayıb. Hətta 2011-ci ildə Misir inqıdabı zamanı bədəvi ərəblər onun müdafiəsini və himayəsini öz üzərinə götürüb. Bu monastırda Məhəmmədin Sinay monaxları qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlik, Persiya xristianları ilə Sazişi, dünya xristianları ilə iki variantdan ibarət Müqaviləsi, Nəcəran xristianları ilə Sazişini, Asuriya xristianları qarşısında götürdüyü Öhdəlik, özünün diktə etdiyi və öz ovcunun izi ilə təsdiq etdiyi fərmanın orijinalı 1517-ci ilə qədər qalıb. 1517-ci ildə bu sənədlər Türkiyə sultanına verilib və onların əslinin müasir surətləri bu gün də monastırda qorunub, saxlanılır. Fərmanda qeyd edilir ki, “– Bundan sonra heç kəs onları (xristianları – Ş.Q.) güclə özünə təbə etmə, monaxlarını monastırdan qova, yepiskoplarını dəyişə bilməz. Heç kəs onların dua etdiyi evi dağılda, müsəlmanların xeyrinə qarət etmə bilməz. Əks halda o adam Allahın

qarşısında cinayətkar, peyğəmbərin qarşısında üsyançı kimi duracaq”. ... II Sultan Əbdül Həmidə qədər bütün sultanlar bu fərmanın xristianlara verdiyi üstün hüquqları tanıyıb, təsdiq və əməl ediblər.

135. Ya allahı seç, ya azadlığı. *Oşo*.
136. Əminəm, elmlə məşğul olan, heç bir zaman öz dinini, inancını qoruyub saxlaya bilməz. Çünki, öyrəndiyi elmin hər səhifəsi ona əksini sübut edir. *Umberto Eko*.
137. Ayaq barmağımın biri şia olsa, onu kəsib ataram. *Səddam Hüseyn*.
138. Qurana inanmaq üçün ağılsız olmaq lazımdır. *Əziz Nesin*.
139. Allah, harda gizlənmişən?
Çıx mənə də bir yer göstər, gizlənim. *Ramiz Rövşən*
140. Hər kəsin bir eşqi, bir allahı var,
Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir. *Hüseyn Cavid*.
141. Çıraq işığında sorduğum allah,
Çıxdı Xədicənin (Məhəmməd peyğəmbərin I arvadı – Ş.Q.) pul kisəsindən. *Mirzə Sakit*
142. Elmlə din əks olduqda elmə üstünlük verin. *Martin Lüter*.
143. Mənim heç bir dinim yoxdur, düzü bütün dinlərin dənizin dibinə gömülməsini arzu edirəm. *Mustafa Kamal Paşa Atatürk*.
144. Ateizm, təkcə tanrıların yoxluğu, dinlərin yalanlığı demək deyil. Ateizm həm də dünyaya real, obyektiv, hər şeyin bir təbii izahının olduğunu düşünərək baxmaqdır. *Karl Saqan*.
145. Bazar günü ibadət üçün kilsəyə getmirəm. Vaxtımı daha lazımlı işə sərf edirəm. *Bill Qeyts*.
146. Hər dindar öz peğəmbərinə oxşayır;
147. Yəhudilər, Musa kimi vətəndən uzaq,
Xristianlar? İsa kimi qadınlara laqeyd,
Müsəlmanlar Məhəmməd kimi arvadbaz. *Etidar Bayramlı*

148. Dindar bir adamla görüşdükdən sonra əllərimi yumaq istəyirəm. *Niçse.*
149. Osmanlıda 1577-ci ildə ilk rəsədxana açıldı. 1580-ci ildə isə, – “Onlar mələklərin baldırına baxır” – deyib, rəsədxananı dağıdıb, yerində məscid tikiblər.
150. Bir nəfəri öldürənə Qatil, milyonları öldürənə Fateh, bütün insanları öldürənə Tanrı deyirik. *Jan Rostand.*
151. Məscid başdan-başa bir xəzinədir,
Yatır imam Hüseyin, daş-qaş içində.
Əgər imam haqsa, bu bəzək nədir?
Bəzəyə möhtacmış, imam da, din də. *Bəxtiyar Vahabzadə*
152. Uşağın qaranlıqdan qorxmasını bağışlamaq olar. Böyüklərin aydınlıqdan qorxması isə əsil fəlakətdir. *Platon. Yunan filosofu.*
153. Tarix boyu güclü zəifi əzdi. Tanrı heç vaxt köməyə gəlmədi. *İnqersol.*
154. Heç bir zülm Güney Azərbaycanda azadlıq hərəkatını məhv edə bilməz. *Şeyx Məhəmməd Xiyabani.*
155. Uydurma və yalanlardan ibarət olan idealist və materialist dinləri uyduran “peyğəmbərləri” (dolandırıcıları), bu uydurmaları həqiqət statusunda insanlara hiylə və zorla qəbul etdirərək insanları maddi və mənəvi istismara, zorakılığa, qətlialamlara məruz qoyan imamları (rəhbərləri) müqəddəs dərəcəsinə qaldırıb, onlara toxunulmazlıq statusu verən dövlət mexanizmləri, hakimiyyətlər dəyişdikcə, bu uydurmaların yalan olduğu aydınlaşır. Bu zaman həmin dinlər məhv olub gedir, insanlara düşmən olmuş qatillər və dodandırıcıların şəninə ucaldılmış abidələrin adı dəyişdirilir (Bakıdakı Lenin sarayı kimi), heykəlləri uçurulur (Leninin heykəlləri kimi). Onlar, həmin vaxtda mövcud olan ictimai şüurun səviyyəsinə uyğun olan və yeni uydur-

malara cavab verən abidə və heykəllərlə əvəz edilir. Prosesin bu məzmun və mahiyyətdə davam etməsi, cəmiyyətin ictimai şüurunun elmə uyğun formalaşması ilə tərs mütənasibdir. Cəmiyyətin ictimai şüuru elmi əsasla formalaşaraq cahillik çərçivəsindən çıxdığı andan bu proses uydurmalara uyğun deyil, obyektiv reallıqlara uyğun həyata keçiriləcək. *Şapur Qasimi.*

156. Hərdən dua edirəm... Amma daha Allaha inanacaq qədər də avam deyiləm. *Cek Nikolson.*
157. Aşura dini mərasim deyil, fars etnik mərasimidir, ritualıdır. Farsların Sasani dövlətinin Ərəb Xilafəti tərəfindən məğlub edilməsinə imam Hüseyin üzərindən ağlamasıdır. Aşurada Hüseyinə ağlaşma qurmaq Türkə öz **TÜRKLÜ-YÜNÜ**, yəni, milli mənsubiyyətini unutdurmaq vasitəsidir. *Yasəmən Qaraqoyunlu, türk tarixçi alimi.*
158. Könül səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma,
 Namaz əhlinə uyma, onlarla oturma, durma.
 Əyilib səcdəyə salma fəraqət tacını başdan,
 Vizudən su içib, rahat yuxunu gözdən uçurma.
 Sakin, pamal olursun, biriya tək məscidə girmə,
 Ya gər naçar girsən, minbər kimi çox durma.
 Fizuli, çarə verməz taqətü-naqis, nədir cəhdin?
 Kərəm qıl, səbrü-taqət surətində, həddən aşurma.
Məhəmməd Füzuli

ERMƏNİLƏR HAQQINDA MƏŞHUR DEYİMLƏR

1. Ermənistan, SSRİ-dən ayrılan Azərbaycan, Türkmənistan və digər Türk cümhuriyyətləri ilə Türkiyə arasında bir əngəl təşkil edir. Dolayısıyla Ermənistana dəstək verərək gücləndirəcəyik ki, Türkiyənin önünü qapatmış olsun. *Əli Əkbər Vilayəti*.
 2. Biz dünyada ən bədbəxt tayfayıq. Çünki, siyasi cəhətdən heç vaxt müstəqil ola bilmədik. Həmişə özümüzdən vasi-tə, qadınlarımızdan fahişə kimi istifadə edirlər. *Ovanes Tumanyan*.
 3. Müsəlman türklər bütün xristian təriqətləri və yəhudilərə eyni, loyallıq münasibət bəsləyirdilər. Lakin yunanlar bizə nifrət edir və bizləri görməyə gözləri yox idi...
- Orada (yəni, İstanbulda – Ş.Q.) yaşayan yunanlar ermənilərin ən qatı düşməni idi. Bizləri, (yəni, erməniləri – Ş.Q.) gördükdə, bizə tüpürür və qışqırırdılar; “işkil”, yəni it və əgər hər haqsız bir erməni onların qabında yemək yemiş, və ya su içmiş olarsa, hətta bu qabın bahalı olmasına baxmayaraq, onu sındırırdılar. Yunanların ermənilərin əzəli düşməni olduğundan, bu heç də təəccüblü deyil.
 - Mən həm də tarixçələrimizin yazdıqlarından oxuduğuma görə, yunanların hakimiyyətinin bütün dövrlərində bir erməni belə, nəinki İstanbulda yaşamayıb, hətta erməni tacirlərini belə şəhərə buraxmayıblar. Lakin türklər İstanbulu aldıqdan sonra, bir çox vilayətlərdən erməniləri dəvət edərək Polşada və başqa yerlərdə olduğu kimi gətirib İstanbulda yerləşdirdilər. Və böyük, möhtəşəm kilsələri yunanlardan alıb ermənilərə verdilər.
 - Katalikos Saak III Dzoroporensi (677-703) ərəb istilasının başladığından yeni sahiblərinin (ərəblərin – Ş.Q.) tərəfi-

nə keçdi. Çünki, Vizantiya erməni kilsəsinin mövcudluğuna son qoymaq niyyətində idi. Onun xələfi Eliya isə 702-ci ildə xəlifəyə Alban patriarxının Vizantiyanın dini və dünyəvi hakimiyyəti ilə əlaqələri olması barədə donos yazdı. Məhz onda xəlifə Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe olması barədə sərəncan imzaladı.

- Moldaviyadan İstanbula, Romeliyadan Böyük Venesiyaya qədər elə şəhər, kənd yoxdur ki, orada erməni olmasın. *S.Lexasi. Erməni səyahətçi. "Yol qeydləri". Şərq Ədəbiyyatı. Moskva, 1965.*
- 4. Biz qəbul etməliyik ki, Movses Xorenasi özünün bu hekayələrini köçəri Hürüfilərin danışdıqları Suriya nağıllarından götürüb, öz hekayələrində ustalıqla istifadə etmişdir. Özü də o, Suriya və İran tarixi mənbələrindən istifadə etmişdir. Həm də, yəhudilərin Yasenxen müharibəsindən və Eyzəben kilsəsinin tarixindən epizodları mənimsəmişdir. *Qevorq Aslan. Erməni tarixçi. "Erməni əhalisi haqqında tarixi etyüd". Paris. 1909-cu il.*
- 5. Ermənilərin keçmişi barədə tarixi və ya nəsil-dən-nəsilə ötürülə biləcək rəvayət sayıla biləcək heç bir məlumat yoxdur. Xristianlıq qəbul edildikdən sonra Adəm və Nuhla qohumluq uydurulub. Nuhun oğlu Yafəzin nəvələrinin birindən olan Terqomun nəslindən olduqları ehtimalı qəbul edilib. Bu barədə ilk dəfə Movses Xorenasi yazıb. Qaraqaşyan. Erməni tarixçi. "Şərq məsələsi tarixi". London. 1905-ci il.
- 6. İlk erməni sülaləsi tarixi şəxsiyyət olmayıb, nağıllardan götürülən uydurma şəxsiyyətlərdir. Movses Xorenasi (bunları uyduran – Ş.Q.) isə beşinci əsrdə deyil, yeddinci əsrdə yaşamış saxtakar tarixçidir. Aykazyan. Erməni tarixçisi. "Erməni tarixi". Paris. 1919-cu il.

7. Ermənilər və Ermənistanın mənşəyi və tarixi çox qaranlıqdır. Bu ərazilər ən qədim zamanlardan Palmir, Hindquş düzənliklərindən gələn mühacirlər tərəfindən tutulub. Ermənilərin də romalılar, yunanlar, iranlılar (farslar) və digər millətlər kimi özlərinin mifik qəhrəmanları var. Milli tarixçilərin dəqiq və ətraflı məlumat mənbələri olmadığından onları nağıllardakı simalarla əvəz etmişlər. Basmac-yan. Erməni tarixçisi. *“Yeni erməni tarixi”*. Paris, 1917-ci il.
8. Ermənistan bir dövlət olaraq bəşər tarixində heç bir əhəmiyyətli rol oynamayıb. Onun adı ermənilər tərəfindən yayılan coğrafi ərazi terminidir. O yer asuriyalılar, midiyalı-lar, iranlılar, yunanlar, monqollar, ruslar kimi güclü dövlətlərin arasında mübahisələrin həll edildiyi məkan olub. *Keroks Patkanyan. Erməni tarixçisi. “Van yazıları və onların Ön asiyada əhəmiyyəti”*. London, 1873.
9. Ermənilərin dövləti olmayıb. Onlarda Vətən hissi və siyasi bağlar yoxdur. Erməni vətənpərvərliyi ancaq yaşayış yeri ilə bağlıdır. Bütün dünya haylarını birləşdirəcək həqiqi “Böyük Ermənistan” konsepsiyası heç vaxt mövcud olmayıb. *Qevorq Aslan. Erməni tarixçisi. “Ermənilər və Ermənistan”*. Paris. 1907-ci il.
10. Erməni tarixçilər hayların və bu xalqın Ermənistan ərazisinə gəlişini b.e.ə. 2200-cü ilə aid edir və b.e.ə. 800-cü ilə qədər bir-birini əvəz edən rəhbər və çarlarının siyahısını göstərirlər. Müasir elm bu əfsanəni təsdiq etmir. *Paster-macyan. Erməni tarixçi*.
11. Erməni xalqının kökü haradadır? Necə, nə vaxt, haradan və hansı yolla bura gəlib? Bizim əlimizdə bunu dəqiq və aydın təsdiq edən heç nə yoxdur. *Manuk Abecyan. Akade-mik. “Erməni ədəbiyyatı tarixi”*. İrəvan. 1975-ci il.

12. Akademik B.Piotrovski (erməni əsillidir – Ş.Q.) mənə dedi ki, siz qeoloq olaraq bilirsiniz ki, təbiətdə heç bir proses iz qoymadan baş vermir. Əgər siz Movses Xorenasinin təsvir etdiyi “Böyük Ermənistan” mövcud olduğunu təsdiq edirsinizsə, onda mənə Ermənistan ərazisində bunu təsdiq edən heç olmasa bir arxeoloji obyekt göstərin. *Ayvazyan. Erməni qeoloq.*
13. Biz ermənilərdə ikiüzlülük hələ ana bətnində yaranır. Eqişe Çerentsu (1897-1937). *Erməni ədəbiyyatçı klassiki.*
14. Mənim türklərdən və türk dilindən zəhləm getdiyinə baxmayaraq türk dili olmadan erməni dili mövcud ola bilməzdi. *Xaçatur Abovyan*
15. Xocalıda türk qətləmini olub. Bunu törədən Levon Ter-Petrosyan, Koçaryan, Serj Sarkisyan və s. məhkəmə qarşısında bu cinayətlərinə görə cavab verməlidirlər. *Erməni jurnalist.*
16. Biz ermənilərin uşaqları doğraya bilməməsi haqqında düşüncəni sındırdıq. *Serj Sarkisyan. Xocalı qatili.*
17. Əgər kimsə mənə 14, 15, 16, 17, 18, 19-cu əsrlərdə Ermənistanın paytaxtı və hökmüdarları haqqında məlumat versə ona bir milyon dollar verəcəyəm. *Con Habrs.*
18. Erməni dilində 4200-dən çox türk sözləri işlədilir. Bizim millətimiz onların dilindən o qədər iştaha gəlib ki, mahnılarımızın, nağıllarımızın, atalar sözlərimizin hamısı, bizim yox, türklərinindir. *Raqiya Açaryan. Akademik.*
19. “Ermənilərin Rusiyada Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin təsvirində”, (1832-ci il) Serqey İvanoviç Qlinka tatarları (Azərbaycan türklərini) Arranın (Qarabağın) ilkin, aborigen sakinləri adlandırır.
20. İrəvan Qafqazda tarixi mərkəzi olmayan yeganə paytaxt şəhərdir. Orada qüllələr, qalalar, məscidlər, İrəvan xanla-

rının sarayları olub və onların hamısını ermənilər barbarcasına məhv edib. Şəhər tatarlara (o vaxt Rusiyada Azərbaycan türklərini belə adlandırıdılar - müəllif) məxsus olub. Orada bütün toponimlər dəyişib, məsələn, Alagöz dağı ermənilər indi Araqon, Zəngi çayını Razdan və s. adlandırırlar. Alban memarlığının ən qiymətli mirvarilərindən sayılan Qandzasar məbədi Alban hökmüdarı Həsən Cəlalın (1215-1261 dövründə tikilib. Rus yazıçısı Jelixovskaya Vera Petrovnanın “Qafqaz” kitabından alıntı. Kitab 1885-ci ildə Sankt-Peterburqda çap edilib və hazırda Moskva Ruhani Akademiyasının kitabxanasında saxlanılır.

21. Rusiya məmurları 1869-cu ildə İrəvan quberniyasında tək-cə 269 şiə məscidinin olduğunu qeydə almışlar. (*Qafqaz təqvimi. Tiflis şəhəri. 1869*).
22. Statistik rəsmi məlumatlara görə 1902-ci ildə bütün İrəvan quberniyasında bütövlükdə 31- şiə və sünnə məscidi fəaliyyət göstərirdi. Rus qoşunları işğal edərkən İrəvan xanlığının əhalisinin 80 faizi azərbaycan türkü idi. (*İrəvan quberniyasının yaddaş kitabçası*).
23. Əlahəzrət! Ermənilərin Rusiyanın mərkəzi torpaqlarında yerləşdirilməsinə icazə verməyin Onlar elə bir nəsildir ki, orada bir neçə on il yaşadıqdan sonra bütün dünyaya car çəkəcəklər ki, bu torpaqlar bizim ata-baba torpaqlarımızdır. *A.S.Qriboyedovun Rusiya çarına məktubundan*.
24. Rusiyanın Prezidenti V.V.Putin 2019-cu ildə İrəvanın mərkəzində çıxış edərkən dedi ki, – “Ermənilərin türk torpaqlarında yerləşdirilməsi barədə I Pyotrun ermənilərə verdiyi vədi, Rusiya tam olaraq yerinə yetirib”.
25. Ermənistanı Fransaya verin. Fransadan başqa heç bir dövlət bu bulanıq, murdar millətlə bacara bilməz. *Lord Kerzon. İngiltərənin Xarici İşlər Naziri*.

26. Ermənilər çar Rusiyasına ağır zərbə vurdular. Onlar ABŞ-ın Fransanın, İngiltərənin casusudurlar. Ermənilər təhlükəli millətdir. SSRİ-ni dağıdandan sonra onlar Rusiyanı da dağıdacaqlar. *İ.Stalin*.
27. Əgər belə davam edərsə, Ermənistan Qərbə doğru ləngərləyə bilər. Onda Ermənistanın, İranın şimal sərhəddinə çıxan hissəsində ABŞ-ın hərbi bazasını qurmaq imkanı yaranar. Karen Şahnazaryan. “Rossiya-1” telekanalına müsahibəsindən.
28. 1242-ci ildə alman ordeni tərkibində olan erməni səlibçiləri Cud gölü üzərində Aleksandr Nevskiy tərəfindən darmadağın edilib. O dövrdən bəri, bu günədək erməni folklorundan Buzlu qətlə (genosid) haqqında bəhs edilir.
29. Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, mahiyyət etibarilə Qafqaz xalqlarının kürəyinə vurulan bıçaq zərbəsidir. *Lev Tolstoy*.
30. Erməniləri bir millət kimi yer üzündən silmədiyim üçün gələcəkdə ya mənə alqışlayacaqlar, yaxud da lənətləyəcəklər. *Əmir Teymur*.
31. Allah iki murdar məxluq yaradıb; biri milçəkdir, digəri ermənilər. *Şeyx Şamil*.
32. Yəhudidən öncə bir ilana güvənin, bir yunandan öncə yəhudiyyə güvənin, ancaq bir erməniyə, heç bir halda güvənməyin. *Corc Oruyel, ingilis yazıçısı*.
33. Ermənilər təkcə Türküstanda bütövlükdə 6 (altı) milyondan çox türkü qətlə yetirmişlər. *Şapur Qasimi*.
34. Bizim tədqiqatlar göstərdi ki, “erməni genosidi” erməni tarixçilərinin uydurmasıdır. Bütün milli azlıqlar, o cümlədən ermənilər Osmanlı dövlətində yüksək vəzifədə tutmuşlar. Birinci dünya müharibəsində ermənilər vətənə xəyanət edərək Qafqaz cəbhəsində rusların tərəfində döyüş-

müş, türklərin yaşayış məntəqələrini qarət edərək yandırmış, üç milyona yaxın türkü qətlə yetirmişlər. Əgər biz bu gün bütün arxivləri açdıqlarsaq, onda bu tarixi yalana görə ermənilər bütün dünya qarşısında, xüsusilə türklər qarşısında üzr istəməli olacaqlar. *Bryus Feysi. ABŞ Prezidenti Ronald Reyqanın köməkçisi.*

35. Şəhərin soyuğunda biz Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlıqdan keçmək üçün, ölümlərdən körpü düzəltməli olduq. Mən onların üstü ilə getmək istəmədim. Bunu görən polkovnik-leytenant Ohanyan (Xocalı qatili Seyran Ohanyan – Ş.Q.) mənə işarə etdi ki, qorxmayın. Mən ayağımı 9-11 yaşlı qızın meyidinin sinəsinə basıb addımlamağa başladım. Mənim ayağım və şalvarım qan içində idi. Mən beləcə 1200 meyidin üstündən keçdim. 1992-ci il martın 2-sində erməni qrupu (meyitləri yandırmaqla məşğul olurdu). 2000-ə yaxın alçaq monqolun (türklərin) cəsədini toplayıb, ayrı-ayrı hissələrlə Xocalının bir kilometrliyində yandırırdı. Axırını yük maşınında mən, başından qollarından yaralanmış təxminən 10 yaşlı bir qız uşağını gördüm. Diqqətlə baxanda gördüm ki, o yavaş-yavaş nəfəs alır. Soyuq, aclıq və ağır yaralanmasına baxmayaraq o hələ sağ idi. Ölümə mübarizə aparan bu uşağın gözlərini mən heç vaxt yaddan çıxarmayacağam. Sonra Tigranyan familiarı bir əsgər onun qulaqlarından tutub, artıq üzərinə mazut tökülmüş cəsədlərin içərisinə atdı. Daha sonra onları yandırdılar. Tonqaldan ağlamaq və imdad səsəri gəlirdi. *Livan ermənişi, yazıçı-jurnalist David Xerdiyanın “Xaç uğrunda” kitabından.*
36. Sən nökrəsən, sən oğrusan, sən ermənisən! *Aleksandr Sergeyeviç Puşkin. Qafqaz pritçaları. 1837.*

37. Ermənilər mövcudluq üsulu kimi öz arvadlarını başqa xalqların yatağına salmağa başlayan ilk millətdir. *Karl Marks*.
38. Ermənilər son 40 ildə bizə öz sifətini, öz vicdanını, özlərinin əqli və mənəvi çöhrəsini göstərdilər. Bu xalq ən yalançı, ən məkirli və ən cinayətkar xalqlardan biridir. "*Russkoye znamya*" qəzeti, № 18, 1912.
39. Təxribatçı təşkilatlar yaratmaqla, terrorizm, təbliğat, təşviqat üsullarından istifadə etməklə, hər bir şəraitdə türkləri və kürdləri öldürməliyik. "QNCAQ" partiyasının proqramından (1886-cı il). "*Xristorama*" jurnalı, № 10, səh.86.
40. İndi bizim diasporumuzun əsas vəzifəsi paytaxtı Soçi və Adler olan erməni muxtariyyətini əldə etməkdir. Bu ərazilər Ermənistanın tərkibinə daxil olacaq, sonradan isə Abxaziya da bizə birləşəcək. Abxaziya onsuz da demək olar ki, artıq bizimdir və bu birləşmə yalnız de-yure olacaq. Bundan sonra biz artıq ana Ermənistanla birləşmək üçün Gürcüstandan dəhliz tələb edəcəyik. Düzdür bu torpaqlarda bir zamanlarda çərkəzlərin yaşadığını heç kim unutmur. Amma ermənilər orada xeyli əvvəl yaşamışlar və bütün torpaqlar, eləcə də Dağıstan və Çeçenistan böyük Ermənistanın tərkibində idi. Odur ki, biz sadəcə olaraq tarixi ədaləti bərpa edəcəyik. Rusiya diasporunda hər bir erməni bu məqsədə nail olmaq üçün çalışmalıdır. *Norar Qriqor-yan. Rusiyadakı erməni diasporunun nümayəndəsi*.
41. SSRİ Dövlət Təhlükəsi Komitəsinin (DTK - KQB) əməkdaşları Odessa sahillərində suyun altında daşlar üzərində erməni dilində nəsə yazan iki erməni tutublar. Məlum olub ki, məqsədləri, bir neçə ildən sonra Egey dənizi, Qara dəniz və Xəzər dənizinin ermənilərə məxsus olmasını "sübut" etmək imiş. "Oqonyok" jurnalı, 1982.

42. Hər bir insan erməni ola bilər, ancaq bir erməni heç vaxt insan ola bilməz. *Karl Marks*.
43. 1988-ci ildə Sumqayıtdakı erməni talanı Qafandan 4000 (dörd min) azərbaycanlının qovulmasının ardınca yuxarıdan, SSRİ KQB-sinin (Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin) sədri Kryuçkov tərəfindən təşkil edilmişdir. *Paruyur Ayrikyan*.
44. Gevorkov Qarabağ partiya komitəsinin I katibi vəzifəsindən çıxarılandan sonra Azərbaycan Ədliyyə Naziri Ə.Orucov və I müavini Südabə Həsənova Gevorkova Ədliyyə Nazirliyində vəzifə verib. Gevorkov Heydər Əliyevə ana tərəfdən qohum idi.
45. Abşeron rayonu partiya komitəsinin katibi Olqa Stepanyan Zori Balayanın qardaşı arvadıdır. Olqa Stepanyan H.Əliyevə qohumdur.
46. Heydər Əliyev söz verib ki, Naxçıvandan hücum olmayacaq. *Levon Ter-Petrosyan. Ermənistanın Prezidenti*.
47. Ermənilərin və onların ağalarının 1915-ci ildə Türkiyədə hərbi çevriliş edərək, Türkiyədə erməni dövləti qurmaq cəhdinin iflasa uğramasına, “erməni soyqırımı adı ilə mətəm saxlayıb, türk düşmənlərini bu bəhanə ilə daim türklərə qarşı törətdikləri vəhşi cinayətlərə və soyqırımına haqq qazandırmaq üçün siyasi, hüquqi, iqtisadi alver vasitəsinə çevirdikləri kimi. Farsların ingilislərin vasitəsilə Qacar yurdunda 1925-ci ildə etdikləri hərbi çevrilişdən bu günə qədər, 100 (yüz) ildən bəri farsların Qacar yurdundakı 62 milyondan çox bu ərazinin sahibləri, aborigen milləti olan türklərə qarşı törətdikləri vəhşi cinayətlər və qətlamlara susması da, türkə düşmənçiliyin davamıdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında 1920-c ildən başlayaraq türklərə qarşı bu günə qədər törədilən cinayətlər və qətl-

amlar, “Tərtər soyqırımı” adı ilə tarixin yaddaşına indiyə-dək örünməmiş vəhşi. İnsan zəkasına sığması mümkün olmayan və ancaq erməni əxlaqına uyğun olan cinayət olaraq əbədi həkk olan hadisələr türk düşmənçiliyi prosesinin davamı olub, həm miqyas, həm də vəhşilik etibarilə daha yüksək pilləyə qaldırılmasıdır”. *Şapur Qasimi. Türk iqtisadçısı.*

48. Ermənilər demon və barbar xalq olduqlarını sübut etmişlər. *Lord Kerzo*

MÜXTƏLİF MƏSƏLƏLƏR HAQQINDA DEYİMLƏR

1. Cahilləri sevdikləri qandallardan azad etmək çətindir. *Volter.*
2. Seçicilərin kimə çox səs verməsi mühüm deyil, əsas məsələ, seçki qutusundan kimin çıxmasıdır. *İ.Stalin.*
3. Hə ərəbləri türklərin üstünə mən qaldırdım. Şəhərin küçələrini dolaşarkən ərəblərin yüz illərlə sığındıqları silahsız türk əsgərlərini necə vəhşiliklə öldürdüklerini gördükcə ərəb vəhşiliyində diksindim. *Tomas Lavrens. İngilis kəşfiyyatçısı.*
4. Mən öləndən sonra meyidimi yandırın. *Fidel Kastro.*
5. Bir toplum gerçəkdən uzaqlaşdıqca, gerçəyi söyləyənlərə daha çox nifrət edər. *Corc Oruel. İngilis yazıçısı.*
6. Başqa millətlər əvvəl bir siçan düzəldib, sonra onu pişiyə, itə, ata, dəvəyə çevirirlər. Bizdə isə kimsə bir siçan düzəldən kimi, aramızdan tez bir pişik çıxıb o siçanı yeyir. Yenə də qalırıq əliboş. *Üzeyir Hacıbəyov.*
7. Əcdadının yazdığı tarixi oxumağa aciz olanlar, düşmənin yazdığı taleyi yaşamağa məhkumdur. *Mustafa Kamal Paşa Atatürk.*

8. Qəribə deyilmi? Ədəbli ədəbindən susar. Ədəbsiz mən susdurdum sanar. *Ziqmund Freyd.*
9. Laqeydlərdən qorxun, çünki, yer üzündə bütün cinayətlər onların gizli razılığı ilə baş verir. *Lev Tolstoy.*
10. Eyni çaya iki dəfə girmək mümkün deyil. *Heraklit. Yunan filosofü.*
11. Mən rus əsgərini tabutda, alman əsgərini isə cərrahiyyə əməliyyatı stolunun üstündə görmək istəyirəm. *Uinston Çörçill. İngiltərənin baş naziri.*
12. Mən qubernator olarkən orta məktəblərdə tədris proqramına “hüququn və iqtisadiyyatın əsasları” fənnlərinin daxil edilməsinə çalışdım. Cavabında, barmağını beyni üzərində fırladıb (bu, “dəli olmusan, nədir”, fikrinin jestlə ifadəsidir – Ş.Q.) – Bəs sonra bu xalqı necə idarə etmək olar? – deyərək, təklifimi rədd etdilər. *Rutskoy. Rusiyalı, hərbiçi, siyasətçi.*
13. Moskoviyanı Qızıl Ordanın əsarətindən Krım xanlığı azad edib. *Karl Marks.*
14. Moskvahlılar Rusiya adını qəsb ediblər. Onlar slavyan yox, monqolların və finlərin qarışığıdır. *Karl Marks.*
15. Rusiya ilə imzalanan bir müqavilə, onun yazıldığı kağıza belə dəyməz. *Otto fon Bismark.*
16. Tiflis Kala (Qala) adı ilə salınıb. Tiflis-Qazax arasında Sədar, Bazar, Uruz (Kutaisi), Bərdə və s. şəhərləri Albaniyadan (Ağvandan) gələn türklər salıb. *Mari Brosseə. Fransız, Akademik.*
17. Onlar müsəlmandan daha çox türkdürlər. Türklər vəhşi bir millətdir. Qasem Süleymani.
18. Gürcülər Azərbaycan ərazisində olan Keşikçidağ Alban məbədini dini bəhanə əsasında onlara verilməsini istəyirlər. Birincisi, Gürcüstan adlanan dövlətin ərazisinin hamı-

sı Azərbaycan türklərinin milli ərazisidir. İkincisi, bu halda Tiflis, gürcülərin özünün etiraf etdiyi kimi, yaddaşılarla gəlməyən dövrdə tikilmiş Tiflisin göbəyindəki türkün “Narın qalası”, Tiflis ilə birlikdə Azərbaycana qovuşan dəhlizlə bizə verilməlidir. *Şapur Qasimi. Türk iqtisadçı.*

19. Rüsvətlə evində arvadına, qızına paltar alan məmur bilsin ki, evində fahişə saxlayır. Çünki, o pullarda bir çox kişinin əməyi vardır. *Viktor Hüqo.*
20. Marksizm sinfin dinidir. Marksizmlə iş görmək istəyirsənsə, eyni zamanda siniflərlə, kütlə ilə iş gör. Biz Leninçiyik. O şeyləri ki, biz özümüz üçün yazırıq – bu xalq üçün mütləqdir. *İosif Stalin.*
21. İ.Stalinin bu etirafı Leninin “Hərbi kommunizm” və “Yeni İqtisadi Siyasət” nəzəriyyələri üzərində qurulmuş dövlət quldarlığı və dövlət feodalizmi quruluşları Leninizmin (bolşevizmin) Marksizmə, yəni, K.Marksın “elmi sosializm nəzəriyyəsinə daban-dabana zidd nəzəriyyə olduğunu birmənalı olaraq sübut edir. Həm də Leninçi (bolşevizm) ideologiyanın elmlə heç bir əlaqəsi olmayan materialist din olduğunu ortaya qoyur. K.Marksın elmi sosializm nəzəriyyəsi isə, cəmiyyətdə hər bir vətəndaşa onun mövcudluğunu təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən ona mülkiyyət (gəlir gətirən kapital) verməklə, bütün vətəndaşları mülkiyyət sahibi edib, cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə, aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bunun təcrübədə reallaşdırılmasının üsul və mexanizmləri, K.Marksın müəyyən etdiyi “ictimai mülkiyyət” iqtisadi kateqoriyası və “proletariat diktaturası” adlandırdığı hüquqi mexanizm əsasında, “obyektiv Mülkiyyət, Bölgü və Əmək Haqqının Ənuşirəvan İbrahimi qanunlarının” tələblərinə uyğun müəyyən etdiyim mexanizmlər vasitəsilə mümkündür. Bunun reallaşdırılmasına zəruri olan iqtisadi-ictimai quruluşun,

mənim prokuror Məmmədخان Əzizخانlı ilə birgə hazırladığım məzmun və mahiyyəti isə “Turan dövlətinin Firidun İbrahimi Anayasasının əsas müddəalarında” müəyyənləşdirilib. Şapur Qasimi. “Взаимосвязь объективных экономических законов и социально-экономических формаций”. *Şapur Qasimi. Sankt-Peterburq, 2017. Şapur Qasimi, Məmmədخان Əzizخانlı. Obyektiv iqtisadi qanunların iqtisadi-ictimai formasiyalarla qarşılıqlı əlaqəsi və Turan dövlətinin Firidun İbrahimi Anayasasının əsas müddəaları. “Ecoprint” nəşriyyatı. 2020.*

22. Xırda istehsal daim, hər gün, hər saat kortəbii surətdə və kütləvi miqyasda kapitalizm və burjuaziya doğur. V.İ.Lenin. Kommunizmdə “solluq” uşaq xəstəliyi. Əsərləri 31-ci c., səh.8. Lenin və leninizmin (bolşevizmin) Marksa və Marksın “elmi sosializm nəzəriyyəsinə” ən qatı düşmənlə olduğunu onun tək-cə bu ifadəsi çox dəqiq, aydın və bir-mənalı olaraq sübut etməklə yanaşı, həm də onun tək-cə Marksın “elmi sosializm” nəzəriyyəsinin deyil, K.Marks və F.Engelsin iqtisadi-ictimai quruluş haqqında yazdıqları əsərlərinin məzmun və mahiyyəti barədə heç bir əsaslı anlayışı və təsəvvürü belə olmadığını sübut edir. Çünki, K.Marksın elmi sosializm nəzəriyyəsi, istisna edilmədən bütün ölkə vətəndaşlarını mülkiyyət (kapital) sahibinə çevirmək vasitəsi, Leninizm isə, Marksın “elmi sosializm” nəzəriyyəsi ilə daban-dabana zidd olan, Lenin və K^o-nın bütün dünyaya “sosializm” adı ilə sırıdıqları, əslində isə onun “Hərbi kommunizm” adlandırdığı “Dövlət quldarlığı” quruluşu” və “Yeni İqtisadi Siyasət” adlandırdığı “Dövlət feodalizmi” quruluşları isə rəsmən, istisna edilmədən bütün vətəndaşları mülkiyyət (kapital) sahibi olmaq hüququndan məhrum edərək, sadə vətəndaşları dövlət məmurlarının quluna, təhkimlisinə, dövlət məmurlarını

isə reallıqda, fəaliyyətə olaraq bu qulların və təhkimlərin sahibi olan, quldarlara və feodallara çevrilməsini təmin edən nəzəriyyələrdir. Təəssüf ki, 73 il keçmiş SSRİ-nin ərazisində mövcud olmuş bu dövlət quldarlığı və dövlət feodalizmi quruluşları, SSRİ dağılıdıqdan 33 il keçdiyi bir vaxtda Pribaltika respublikaları istisna olmaqla, qalan respublikalarda, Azərbaycan da daxil olmaqla bu quldarlıq quruluşunun ən qatı, eybəcər forması olan, quldurluq üsulları ilə idarə edilən, daha dəqiq desək, quldurluq üsulları ilə sadə vətəndaşları iqtisadi və inzibati terrora məruz qoyaraq, onlara qarşı soyqırımını törədən tayfa quldarlığı quruluşu, bu gün də mövcuddur. *Şapur Qasimi*.

23. Bakıda paqonlu əcinnələr bandası (quldur dəstəsi – Ş.Q.) yaradılır. Fətulla Hüseynov (*Qətlə yetirilmiş polkovnik*).
24. Qurd kimi vətəninə sahib çıxmasan, it kimi qapı-qapı gəzərsən. *Türk atalar sözlərindən*.
25. Azadlıq bizlərdən uzaqdır hələ,
Əlimiz siyasət tonqalındadır.
Torpağı işğaldan qurtarsaq belə,
Beynimiz ərəbin işğalındadır. *İbrahim Xudai. Şair*
26. Azərbaycanın yazılı ədəbiyyatı öz başlanğıcını 8-ci əsrdən götürür. Kitabı Dədə Qorqud 11-12-ci əsrlərə aiddir. Şairə Zübeydə xatun türk, ərəb, fars dillərində yaradırdı. O ən çox türk dilində yazırdı. Bu Bombeydə nəşr edilmiş Ruzi Rövşən (İşıqlı Gün – Ş.Q.) adlı kitabdan da məlum olur. Azərb.SSR Yazıçılar İttifaqının ilk sədri və Bakı Dövlət Universitetinin bərpasından sonra, onun ilk Rektoru (1934). Bakıda 1937-ci ildə “üçlük” məhkəmənin 15 dəqiqə ərzində güllələnməyə məhkum edib, güllələnən, filologiya elmləri doktoru, professor, Məmməd Kazım Ələkbərlinin 1934-cü ildə Moskvada keçirilən Sovet yazıçılarının M.Qorki, İsaak Babele, Lui Araqon, Martin Andessna,

- Nekse, Rafael Alberti, Azərbaycandan isə, Əli Nəzmi, S.Vurğun, Salman Mumtaz, Mehdi Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Rəfilinin iştirak etdiyi birinci qurultayında “Azərb.SSR-nin ədəbiyyatı haqqında” məruzəsindən.
27. Yüz ildən sonra məni dirildin və soruşun ki, indi Rusiyada nə edirlər? Cavab verərəm ki, içirlər və oğurlayırlar. Saltykov-Şedrin (1826-1889). Rus yazıçısı.
 28. Türk savaşımağa başlarsa şeytanı cəhənnəmdə əsir alır. *Çingiz xan*.
 29. Tanrı güc verdiyi üçün babam kağanın ordusu qurd kimi imiş, düşmən də qoyun kimi imiş. 1300 il öncə bözkırın daşa qazılan türkcə bir cümlə. *Gül Tigil Yazıtı*.
 30. Haqqı verməzlər, haqqı alarlar. *Şeyx Məhəmməd Xiyabani*.
 31. Saratov şəhərinin öz adı, “Sara Tay”, Sarı Qayadır.
 32. Tahir Xubanov, Teymuraz Əliyev Elmar Hüseynovu öldürdülər. *ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Reno Xarniş, 2005*.
 33. 1336-cı ildə Toxtamış Səmərqəndə və Buxaraya (Əmir Teymura – Ş.Q.) hücum edib. (Bu türkün ən böyük faciələrinin başlanğıc nöqtələrindən biridir – Ş.Q.)
 34. Türkmənçay müqaviləsi 10.02.1828-ci ildə Miyananın Türkmənçay kəndində Paskeçivlə Abbas Mirzə arasında bağlanıb. Bu müqavilə 1922-ci ildən öz qüvvəsini itirib. O müqavilənin orijinalı Tehranda Məclisin arxivindədir.
 35. 01.07.1962-ci ildə Rusiyanın Novoçerkassk şəhərində südün qiymətini 25 faiz, ətin qiymətinin 35 faiz artmasına etiraz edən “Lokomotiv” zavodunun işçilərindən 26 nəfər etiraz keçirilən meydanda oraya yeridilmiş çeçen atıcıları tərəfindən güllələnib, 7 nəfərə ölüm hökmü çıxarılarq hökm icra edilib, 100 nəfərdən çox azadlıqdan məhrum edilib. *Şapur Qasimi*

36. Biruni Avropalılardan çox öncə Yer kürəsinin öz oxu ətrafında fırlanaraq Günəşin orbitində dövr etdiyini sübut etmişdir. O Hindistanda Nandana şəhəri yaxınlığında apardığı tədqiqatlar nəticəsində Yer Kürəsinin üst qatının sahəsini dəqiq hesablaya bilmişdir. Bu üsul Avropada “Biruni qaydası” adlandırılır.
37. Ərəbistanda ilk xəstəxana 707-ci ildə Omeyad sülaləsindən olan Valid Əbdülməminin hakimiyyəti dövründə yaradılıb və xəstəxananın saxlanılmasının bütün xərcləri dövlət tərəfindən ödənilib. Kimsəsizlərin, kor və şikəstlərin yeməyi, paltarı və dərmanları da tam olaraq dövlət hesabına təmin edilib.
38. 1601-ci ildə astronom Cordano Bruno tonqalda yandırıldı.
39. 1633-cü ildə Romada Qalileo Qaliley üzərində məhkəmə quruldu.
40. Qədim Misirlilər Yer kürəsini yumurta ilə, yəni yumurtanın sarsını şar formasında olan Yer kürəsi, yumurtanın ağını isə, onu əhatə edən atmosfer ilə müqayisə edirdilər.
41. Nikolay Kopernik 16-cı əsrdə Günəşin mərkəzdə olması ilə bütün planetlərin orbitində, öz oxu ətrafında dövrə vurduğunu bildirən “Heliosentrik nəzəriyyəsini” irəli sürdü.
42. Əli bin Abbas (994-cü ildə vəfat edib.) Xərçəng xəstəliyi üzrə cərrahiyyə əməliyyatını bu gün aparılan cərrahiyyə əməliyyatı səviyyəsində həyata keçirmişdir. Onun yazdığı “Kitabül-Maliki” tibbi ensiklopediyası öz aktuallığını bu gün də itirməyib.
43. Fərqani – onun əsərləri 700 il ərzində tədris vəsaiti kimi istifadə edilib. O, həm də Günəşdə ləkələrin olduğunu müəyyən edib.
44. Bəttani (1473-1543) də Günəş ilini hesablamış, onun hesablaması müasir hesablama ilə cəmi 24 saniyə fərq ilə üst-üstə düşür.

45. Zərqali (1029-1087), ulduzların yerini, yerləşməsinə və onların arasındakı məsafəni ölçmək üçün ən rahat və dəqiq alət olan astroyabini ixtira etmişdir.
46. Müsəlman astronomlar və riyaziyyatçı alimləri bizim intibahımıza mühüm təsir göstərmişlər. *Jak Risler. Professor.*
47. Qiyasəddin Cəmsid (1429-cu ildə vəfat edib), hesablamanın onluq sistemini ilk olaraq kəşf edib.
48. Şpenqlerin (1880-1936) funksiya anlayışını riyaziyyata ilk olaraq avropalıların daxil etdiyi iddiasının əksinə, funksiya anlayışını riyaziyyata avropalılardan yüzillərlə il öncə, ilk dəfə Biruni daxil edib.
49. Ammar, hələ 900 ildən çox öncə ancaq ona məlum olan üsuldən istifadə edərək, gözdə əməliyyat həyata keçirib.
50. Əli ibn İsanın göz xəstəlikləri üzrə elmi əsəri olan “Təzkirə” çox yüzilliklər ərzində bu sahədə yeganə məlumat mənbəi olub.
51. İbn-Nafis (1210-1288) kiçik qan dövrəsinin çevrəsini avropalılardan 300 il qabaq İbn Sinanın “Qanon” (Qanun) kitabına yazdığı şərhərdə ətraflı təsvir edib.
52. İbrahim Cəssar (1009-cu ildə vəfat edib), hələ 1000 (min) il öncə cüsam xəstəliyinə tutulmanın səbəblərini göstərib və onun müalicəsi üsullarını təklif edib.
53. İbn-Xatib (1313-1374), xoljeranın infeksiya xarakterli olması haqqında elmi ehtimal irəli sürüb.
54. Fateh Sultan Mehmetin müəllimi və tərbiyəçisi Ağşəmsəddin (1389-1459) mikrobların mövcudluğunu müəyyən edib.
55. Razi (864-925), özünün dərin biliyi ilə İbn Sina ilə müqayisə olunan bu həkim, ilk olaraq qızdırma və suçiçəyi xəstəliklərini ayırd edərək onları ətraflı təsvir edib.
56. İbn Sinanın (930-1037) “Əl-Qanon” (Qanun) kitabı təkcə islam aləmində deyil, həm də Avropada tibb elminin əsası

sayılırdı. Bu “Tibbi Bibliya” 600 il ərzində Avropa universitetlərində dərs vəsaiti olaraq istifadə edilib. İbn Sina (Aviasena) tibb elmi də daxil olmaqla müxtəlif elm sahələrində 99 ixtiranın müəllifidir.

57. Bu günkü Çin dövləti ərazisində ilk rəsədxananı Xanbalıq şəhərində (indiki Pekin – Ş.Q.) türklər qurub.
58. Marağa rəsədxanasını Hülaku xan tikdirib.
59. Uluqbəy (1394-1499) Səmərqənddə böyük rəsədxana tikdirib.
60. Cabir bin Əflaf (12-ci əsr) avropalılardan çox qabaq ulduzların yerləşməsi və parlaqlığının ölçülməsi azimutunun bucağını tapıb. Alman astronomu Rejintan 300 ildən sonra həmin üsulla Əflafın nəticəsinə uyğun nəticə əldə edə bilib.
61. Betruçinin (13-cü əsr), planetlərin xarici mərkəz çevrəsində dövr etməsi nəzəriyyəsini məntiqlə rədd etməsi, Kopernikə yol açmış oldu.
62. İşğal etdiyin ölkələrə hakim təyin etdikdə alçaq və murdar insnalardan istifadə et. Onlar sənin tapşırığın vəzifəyə layiq deyillər. Buna görə də vəzifələrini itirməmək üçün bütün xəyanətlərə əl atacaqlar və öz həmvətənlərini susduracaqlar”. Yunan filosofunun Makedoniyalı İskəndərə məsləhəti Hüseyn Mələki. İranın müasir tarixində masonların rolu. *Masonlar toplusu. II kitab. Bakı, “Turxan”, 2014.*
63. İdealist dinlərin yaranması, fəlsəfi düşüncənin inkişafının II mərhələsi olub, quldarlıq quruluşunun meydana gəlməsi və bu quruluşun məzmun və mahiyyətinin zəruri tələbi ilə birbaşa bağlıdır. *Şapur Qasimi.*
64. Bu dünyanın problemi ondadır ki, tərbiyəli insanlar öz düşüncələrində şübhələrlə doludur, sarsaqlar isə haqlı olduğuna inamla doludur. *Çarlz Bukovski.*

65. Ehtiyacın və bu ehtiyacdən doğan nifrətin köməyi ilə biz kütlələri hərəkətə gətirir və onların əli ilə yolumuza əngəl olanları əzirik. *Sion müdrüklərinin 3-cü protokolundan.*
66. London yaxınlığında yerləşən Spielptaz kəndi 1929-cu ildə Çarlz Makaskie tərəfindən salınıb. Burada nudistlər yaşayır. Hamı küçəyə lüt çıxır. 58 ev var.
67. Cəmiyyətdə əsas məsələ insan dünyaya gələn gündən, ölənə qədər ona dövlət tərəfindən onun cəmiyyətdə minimum səviyyədə mövcudluğunun təmin edilməsi üçün zəruri olan toxunulmaz kapitalın verilməsidir. İnsanların fərqli səviyyələrdə yaşaması isə, hər kəsin təbii bacarığı, qabiliyyəti, bilik səviyyəsi, əməyini satması, sahibkarlıqla məşğul olmağa tətbiq etməsinin təbii nəticələri olaraq müəyyən edilir. *Şapur Qasimi.*
68. Nə, qılıncdan çəkinərik,
Nə, qanlı dar ağacından.
Çünkü, türük, ər kökümüz,
Qoyulub, qırmızı qandan. *Xaqani Şirvani*
69. Bu millətə nə verdik ki?
Çiyinə mindik öyrəşdi.
Bir dilə, min dil öyrətdik,
Neçə fəndi – fel öyrətdik,
Milyon aldıq, yüz vermədik.
Bu millətin səbri böyük,
Dözür; dözümlü həddinəcən,
Dözür; dözümlü səddinəcən,
Dözür; dözümlü xəttinəcən.
Sonra... daha sonra olmur,
Sonra, qara tufan olur,
Sonra, qullar dünyasının,
İntiqamı yaman olur. *Məmməd Araz. 16.11.1992*
70. Azərbaycan xalqı dözümlü xalqdır. *Heydər Əliyev.*

71. Bu türklərin hərbi gücünə deyil, türklərin ağılı və ürəyinə qarşı aparılan müharibədir. *Loyuryans*
72. Heydər Əliyev mənə deyirdi ki, respublikada vəziyyət nə qədər pis olsa, bizə bir o qədər yaxşıdır. Əbülfəz Əliyev (Elçibəy). SİDSUH-un iclasında dediyi söz. *Şapur Qasimi*.
73. Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) SİDSUH-un iclasında dedi ki, – “Mən Süleyman Dəmirələ dedim ki, elə mən Heydər Əliyevin adamıyam da”. *Şapur Qasimi*.
74. O, özü (yəni, H.Əliyev – Ş.Q.) həmişə deyirdi ki, bu milləti idarə etmək üçün ac saxlamaq lazımdır. *Kəmaləddin Heydərovun Vasif Talibovla interetdə yayımlanan telefon danışığından*.
75. Etibar, (Milli İstiqlal Partiyasının sədri Etibar Məmmədov nəzərdə tutulur) böyük siyasət, böyük də qurbanlar tələb edir. *Yevgeniy Primakov*.
76. Biz böyük bir oyunun peşkalarıyıq. *Yaqub Məmmədov, Azərbaycan Milli Məclisinin sədri*.
77. İki nöqtə arasında yalnız bir düz xətt keçirmək mümkündürsə, istənilən sayda əyri xəttlər keçirmək mümkündür.
78. Həqiqətin, düz insanın yalnız bir, yalanın, hiyləgər adamın isə istənilən sayda üzü var. Həndəsənin bu qanunu, insanların şəxsi və ictimai münasibətlərində də öz qüvvəsini saxlayır. Məhz buna görə çox zaman yalan, uzun müddət ayaq tutub yeriyr. *Şapur Qasimi*.
79. Sultan və sultanlıq sözləri imperator və imperiya sözləri ilə eyni məzmun və mənə kəsb edir. Sultan. Dünyaevi hakimiyyəti, imam isə dini hakimiyyəti təmsil edir.
80. Xan sözü ilk olaraq türklərdə tayfa başçısına, sonralar isə dövlət başçısına verilən xüsusi statusu ifadə edən termdir.

81. Əmir sözü, hökmüran sözü ilə eyni məzmun və mahiyyət daşıyır. Müasir Admiral rütbəsi, ərəb dilində işlədilən əmir əl-bəhr sözünün dəyişdirilmiş formasıdır. Yəni, də-nizlərin hökmüranı.
82. Xəlifə sözü, varis sözü ilə eyni məzmun və mahiyyət daşıyır.
83. Məni öldürərlər deyə, həqiqəti özümlə məzara aparım? *Turan Dursun.*
84. Möcüzəyə inanmaqdan, onun elmi izahını tapmağa çalışın. Çünki, bir şeyin möcüzə olduğuna inansanız, elmi izahını axtarmayacaqsınız. *Kepler.*
85. Dövlət xəstəxanasını tarixdə ilk dəfə türklər (Tulunqdi) yaratmışlar.
86. Bir illik plan qurursansa buğda ək. On illik plan qurursansa ağac ək, Yüz illik plan qurursansa uşağının təhsilinə fikir ver. *Konfutsi.*
87. Qafqazda bir millət var, – azərbaycanlı (azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur – Ş.Q.). Onların verdiyi kişi sözü, on Avropa dövlətinin notariusla verdiyi sənəddən üstündür. *Aleksandr Düma.*
88. Heç bir ordu, vaxtı çatmış fikrin qarşısını ala bilməz. *Viktor Hüqo.*
89. Savadı olmayan xalqın sonu yoxdur. O ya işğal olunacaq, ya içindən parçalanacaq. Cəmiyyəti savad ayaqda saxlayır. Amma, görünən odur ki, get-gedə təhsilə, mütaliyəyə maraq azalır. Mütrüflərə, kişiləri araq məclisində əyləndirənlərə həvəs daha çoxdur. Zina, rüşvət, qumar. Bu üç şeydir milləti yıxan. *Həsən bəy Zərdabi.*
90. Tibb o qədər inkişaf etdi ki, artıq heç birimiz sağlam deyilik. *Aldays Huxley.*
91. İnsanların sağlam olmamasının səbəbi tibbin inkişafı deyil, insanların, təbiətin, o cümlədən, insanın varlığına yəni,

onun mövcudluğunu təmin edən proseslərin obyektiv qanunlarının məzmununa uyğun olmayan süni müdaxilələrinin nəticəsidir. *Şapur Qasimi*.

92. Bir oğlana təhsil verməklə təhsilli bir insan qazanırsınız. Bir qıza təhsil verməklə isə bir təhsilli ailə. *Hacı Zeynalabdin Tağıyev*.
93. Dövlət zor üstündə, zor əsasında qurulur. Zor isə ədalət tanımır, haqq tanımır, ləyaqət tanımır. Zor özüm – özgə tanıyır, hətta öz içində də. Dövləti insanlar qururlar. Deməli ədalətsizlik, haqsızlıq, ləyaqətsizlik insanlardan gəlir. *Safruh*.
94. Haqsızlıq, ədalətsizlik, ləyaqətsizlik, alçaqlıq, məkrlik, ədalətsiz dövlət quran adamların şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyətləridir. Onlar bu xüsusiyyətlərini həmişə şüursuz kütləni bəzəkli şüarlarla aldadaraq mürtəce dövlət qurmaqla reallaşdırırlar. *Şapur Qasimi*.
95. Bir zamanlar rusca idi bütün reklamlar,
İndi ingiliscə dürtülür gözə.
İtin də dilinə hörmətimiz var,
Təkcə öz dilimiz yaramır bizə. *Bəxtiyar Vahabzadə*
96. Elmin vətəni yoxdur, alimin Vətəni var! *Lui Paster*.
97. Nadanlıq dəlil deyil. *Spinoza*.
98. Əqrəbə yedirtsən bal ilə şəkər,
Yenə də məhsulu olacaq zəhər. *Nizami Gəncəvi*.
99. Sual işarəsi bütün bağlı sirlərin açarıdır. *Onore de Balzak*.
100. Ən böyük düşmənlərimiz türk kimi görünən içimizdəki xainlərdir. *Mustafa Kamal Atatürk*
101. Əgər qadın aciz, öz haqlarından məhrum və cahildirsə, deməli, millətin yarısı xəstə, iflic vəziyyətdədir. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə*
102. Bir qadın zəkası, həm də qısqancdırsa, iki qadın olur. Bu bir fəlakətdir. *Fyodor Dostoevski*

103. Övladı – vətən qoy hələ avarə dolansın,
Çirkabı – səfalətlə əli, başı bulansın.
Dul övrət isə sailə olsun, oda yansın,
Ancaq mənim avazeyi-şənim ucalsın.
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?
Düşmənlərə möhtac olur, olsun nə işim var?
Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə. Satirik şair
104. Qəfildən bir insan üçün pis insan olmusansa, demək əvvəllər ona çoxlu yaxşılıqlar etmişən. *Lev Tolstoy*
105. İnam, etibar ruh kimidir, tərk etdiyi bir bədənə əsla geri dönməz. *Uilyam Şekspir*
106. Ölümdən qorxan hər kəsin ölməyi arzu etdiyi bir gecə vardır. *Vinsent Van Qoq*
107. İstər şirin, istər acı olsun, xatirələr insana həmişə əzab verir. *Fyodor Dostoevski*
108. İçkinin başlanğıcı günah, ortası sərxoşluq, sonu fəlakətdir. *Xaqani Şirvani*
109. Böyük şəxsiyyətlər tarixin sütunlarıdır. Onlar nə qədər möhkəm olsa, inkişaf da, bir o qədər dayanıqlı olar. *Əbu Turxan*
110. Bəşəriyyət, özünü dövlət adlandıran mütəşəkkil cinayətkar dəstələrin köləliyindədir. *Pavel Durov*
111. Bəşəriyyəti bu mütəşəkkil cinayətkarların köləliyindən xilas edərək azadlığa çıxara biləcək yeganə yol, hər bir cəmiyyətdə Firidun İbrahimi Anayasasına uyğun dövlət quruluşunun qurulmasıdır. *Şapur Qasimi*
112. Bir xainin əfvini istəmək, mərhəmət duyğusundan deyil, ancaq xəyanətə şərikin olmaqdan doğan bir alçaq davranışdır. *Hüseyn Nihal Atsız*

113. Kürd üsyançı Koçgiri Ankaraya məktub yazıb, “Kürdüstani qurduq, bizi tanıyın, yoxsa tanıdırıq”, tələbinə, Atatürk, “Nurəddin Paşa və Topal Osman yola çıxırlar, sizi tanımağa gəlirlər”, cavabını göndərüb.
114. Təhsil alın ki, cahilləri idarə edə biləsiniz. Təhsil almasanız əksi olacaq, cahillərin əlinə baxmalı olacaqsınız. *Cəlil Məmmədquluzadə*
115. Oxumaqdan əl çəkən hər bir kəs qocalır. 20 və ya 80 yaşının olmasından asılı olmayaraq, oxumağı davam etdirən hər kəs cavan qalır. *Henri Ford*

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and extend across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]

Şapur Qasimi

**“İNSANLIĞIN XİLAS YOLU
HƏQİQƏTLƏRİ DƏRK ETMƏKDƏDİR”**

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Röya Nəsirova

Yığılmağa verilmişdir: 16.08.2025
Çapa imzalanmışdır: 28.08.2025
Format: 60×84 1/16; şərti çap vərəqi 13
Sifariş № 303; tiraj 100 nüsxə
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com